नं० ५१-६

काव्यप्रकाशोदाहरणचन्द्रिका

नं० ५११९

पत्राणि १६० (सम्पूर्ण)

नं ५१८

२४

का० टी०
?० चं०
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमः सरस्वत्यै ॥ निजभक्तधुरीणस्य गिरं क
ङ्करीयसीम् स्यम्भाराधिः कृताकारेन मामि कुलदैवतम् १ गंगो
ल्लसितमौलिसंधुक्षकल्लोललसितशेखरः सनतं यंगीकृतगलगरलो
जयति जयन्तीपतिर्जगति २ यत्पदाम्बुरुहद्वन्द्वमिलिन्दीकृतमानसाः
भक्ता भवन्ति सिद्धीनां सदनं तामुमां भजे ३ अनंगकुम्भयुग्मसांद्रविलि ग:
प्तचारुसिन्दूरपूररक्तवितरायगजाननाय हराननाविलग्नपर्वकिरीटरत्न
नीराजितांघ्रियुगलाय सदाननोस्मि ४ स्वाधायह्रदि वाग्देवीचरणाम्बु
जमादरात् कुर्वे प्रकाशसम्बद्धमुदाहरणचंद्रिकाम् ५ विरलानरूढ।
नाथ्याख्याः समालोच्य यथामति रचिता वैद्यनाथेन रामचंद्रात्मजन्मना ६
कृतिरेषा कृपावद्भिः साधुभिर्ध्वनिपारगैः गुणदोषविभागज्ञैर्निपुणोप
रिशोध्यताम् ७ स्वाधीनपतिका काचित्सकृदुपभुक्तेप्यपि वरोपकर
णादिस्थूलकाठान्यत्वा तेषामन्यं नोपादेयतां स्त्रवयन्ती सखीमाह यःकौ
मारहरइति अत्र हि शब्दस्ययद्यपीत्यर्थकतया अपि क्रियाध्याहारेणचं यः

राम
१

कौमारहरो वरः स एव वयप्राप्तास्ति चैत्रक्षपास्ता एव वयप्राप्ताः संति उन्मीलित-
मालतीसुरभयः प्रौढाः कदंबानिलास्ते च वयप्राप्ताः संति अस्मि च सैव वयप्रा-
प्तास्मि तथापि तत्र रेवारोधसि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ चेतः समुत्कं-
ठते इत्यन्वयः कौमारं बाल्यं प्रसिकतया न द्वयस्यायामपि सम्भोगेच्छो-
त्पादनेन हृतवान् चोरितवान् इति कौमारहरः नच स्वाकृत्रिमप्रेमपात्र-
ताप्रकटनेनानुरागहार्दध्वननं क्रियते प्रियतेन स्वयमङ्गीक्रियत इति व-
रः तेनोत्तमयानुरागलाभः कौमारं नवयौवनमिति व्याख्यानेन स्वयमा-
लोच्य हृतो नतु पित्रादिपारतन्त्र्यात् कथंचिद्दापित इत्यर्थः निधिरत्नला-
पमा तत्तथा व्याख्यानेन मनोरमम् स एव उपभोक्तान्यो नेत्यर्थः द्विरागो-
योगमबह्वेदार्थ इत्यन्ये तथाच वयप्राप्तीत्यर्थाः हार्य्य चैत्रस्य क्षपा यामा चै-
यः तापहेति पूर्ववत् उन्मीलिता विकसिता या मालती तया सुरभयः शोभ-
नगन्धा मालती च वासंती नत जातिः चैत्रे तस्याः सम्भवात् प्रौढाः रसो-
द्दीपनादिसामर्थ्यशालिनः अतो मत्तत्वेऽप्यविरोधः कदम्बसम्बन्धी

का० टी०
उ० चं०
२

2

कदंबाख्यस्य पुष्पविशेषस्य संबंधिनः सर्वदिक्संचारत्वेन कदंबाकारावायु
निलावायवः वसंते कदंबान्तरस्यासंभवात् वसंते सकलकुसुमवर्णेन
स्मकविसम्प्रदायप्रसिद्धत्वादविरोध इति कश्चित् वसंतवनसमययोर्द्वयोर
प्यन्तराजयोर्ग्रहणमिति तत्सम्प्रदायचंडीदासः यत्तु दर्शितविरोधे सम्प्रदाय
मपश्यतां चैत्रेत्यत्रभाद्रे इति पाठकल्पनं तदकरीत्यागतिसम्भवादन्याय्यमे
व यत्तु तत्रदोषोद्भावनं वर्षर्तौ नदीतीरनिकुंजे स्मरत्ववर्णनादिति तदयुक्ते
कंठनिकुंजे तदनौचित्येपि तीरनिकुंजेऽनौचित्याभावात् मेघैर्मेदुरमित्यादौ
हृष्टत्वादिति दीपिकाकारः चोऽवधारणे तथैवेत्यर्थः अत्र च प्रौढा इति श्लिष्ट
विशेषणबलान्मालत्या निलयोनीयकनायिकाप्रतीतिः चकारोप्यर्थोभि
व्यक्रमः अस्मीत्यहमर्थकमव्ययम् अन्यथा सैवेत्यस्योद्देश्यालाभात् सैवे
तस्याः कण्ठेत्ववस्थान्तरनपाढेत्यर्थः तथापि एतेषामसकृदुपभोगेपि
तत्तेसुपभुक्तेऽत्यर्थकं सत्त्वमन्तत्रयेप्यन्वेति तेन स्मरतल्लीलाविधिरपिना
व्याहृतो येन क्रीडास्थानेकोप्युक्तः कण्ठास्यादिति ज्ञायते रेवायानर्मदाया

तिं^ सा

राम
२

च

रोधसि तीरे वेतसी वेतसलता विशालतया लतान्तराश्रयत्वेन सैव तरुस्तस्य तले। इतो वान्यस्तरुस्तस्य तलमधोदेशस्तस्मिन्सुरतानुकूलस्यापाररूपायाः लीलाकुसुमाभरणादिप्रसाधनादिरूपायास्तिनाश्लेषचुम्बनादिरूपा वा तस्या विधौ संपादने चेतोऽन्तःकरणं समुत्कण्ठते उत्सुकं भवतीत्यर्थः। अत्र च वरोपकरणादीनामनुपभुक्तत्वप्रसिद्धस्य कारणस्याभावेऽपि तत्कार्यस्योत्कण्ठारूपस्योत्पत्तिकथनरूपो विभावनालंकारः। वरोपकरणादीनामसंस्तुतोपादेयत्वेसाप्रसिद्धस्य कारणस्य विभावनात्। आत्मनः प्रकृतिविशेषो बहुकालस्य व्यवधानं वा रम्यत्कण्ठया विभावनीयमिति दीपिका। तत्र प्रकृतिविशेषस्यानुपयुक्तम्। सा चैवास्मीत्यनेन परिहृतत्वादित्यवधानव्यं अस्फुटत्वं चानुपभुक्तत्वाभावत्वेनाकथनात्। एवमनुपभुक्तत्वरूपकारणसत्वेऽप्युत्कण्ठारूपस्य कार्यस्याभावकथनाद्विशेषोक्तिरप्युत्कण्ठाभावत्वेनाकथनादस्फुटेत्युक्तम्। तत्र प्रदीपोद्योतक्रमम्। पार्यन्तिकास्वादहेतवस्यात्र विप्रलम्भः स्वाधीनपतिकायामपि क्रीडास्थानाप्राप्त्यादिना सुरतप्रतिबन्धे तत्सम्भवात्। सविसर्गगुरुरेफानुप्रासो विप्रलम्भे

का० सी०
३० चं०
३

3

यमाधुर्य्यानन्दगुणत्वाच्चमत्कारित्वेनास्फुटः एवं चैवं तपाः प्रौढाऽस्येतन्मध्य
गतत्वादुन्मीलितमालतीत्यस्याप्यस्फुटत्वेति केचित्तत्त्वेन्यस्य स्नानसमया
नुभूतइत्यर्थः तथा चानुपमक्रीडेवातीस्यात्यंतोपादेयत्वं चकोरोत्कंठैवात्रास्वाद्य
तइत्याहुः यत्र काचिद्देवातीरे परपुंसा कृतसंकेता तद्गलिंगोपर्यंतीसखीमाह
तितात्पर्यं वर्णनम् तदप्यल्लायुक्तम् रक्तपुत्रकावरोपकरणादीनामत्यंतोपा
देयत्वपरिपोषितविप्रलम्भास्वादतात्पर्यस्य स्वारसिकस्याहंडनेन तथात्वा
त्पर्यकल्पने प्रमाणाभावात् विच्छित्तिविशेषाभावाच्चेति दिक् १ नायका
न्यनायकोषितां तन्मुपभंज्यागतां दूतीं प्रति विदग्धोत्तमनायिकास्नानकार्य
प्रतिपादनमुखेन सम्भोगविह्नान्युद्घाटयितुमाह निःशेषेति च्युपि मिथ्या
वादिनि बांधवजनस्याज्ञातपीडागमे दूति इतो वापीं स्नातुं गतासि न पुनस्तस्या
धमस्यान्तिकं यतस्तव स्तनतटं निःशेषच्युतचंदनमित्यादिरन्वयः मिथ्या
वादिनि मत्पार्श्वागतत्वाद्बहुधा प्रसारितो पिनागतइति मिथ्याभाषणशीले बां
धवजनस्य मद्रूपस्य अज्ञातः स्वार्थपरायणतया नाकलितः पीडायाआगमः

राम
२

आगमनं यथा न तथा विधेहीति न त्वसत्यत्वे तेन मिथ्याभाषणशीलत्वं तस्या योग्यताव्य
ज्यते इतो ममान्तिकाद्वापीं स्नातुं गतासि स्नानकालानतिक्रमेऽलोभात् न पु
नरिति पुनरेवार्थे नेत्यर्थः तस्य बहुधा कृतापराधस्य अत एवाधमस्य परखेद
नानभिज्ञतया दुःखप्रयोजककर्मशीलस्य अन्तिकं समीपं तत्सीमान्तप्रसंगः इक्का
र्थे साधकमाह निःशेषेत्यादि तवैतत्समस्तं नतटादिभिः सर्वैरन्वयः यतस्तव
स्तनयोस्तटं प्रान्तसमदेशः निःशेषं च्युतं स्खलितं चंदनं यस्मात्तथाभूतं न तु
स्नानमन्यादि वापीगतबहुलयुवजनव्यापारवशात् संघट्टघर्षणात्स्खलि
तत्कारनिमज्जनलतायुगलेन तटस्यैवोन्नततया मृदुःपरामर्शात् अत एव चक्षु
नमित्युक्तम् न तटान्तमिति युवजनसंमर्दनेन तत्राप्यनवकाशात् सं
स्पर्शेऽत्र मर्दनाधिक्यात्तदेव तथाभूतमिति अक्रमेव एवमधरो निर्मृष्टरा
गः निःशेषः प्रोञ्छितरागोऽस्य सतथा इत्यत्रापि स्नानेन बहुलजलसम्बन्धात्
मलनरोष्ठः स्पृष्टतया तत्संबन्धमांद्यात् अंगसंपर्के तच्चुंबनकृतं तथा
त्वमिति किंच नेत्रे दूरमुपरिभाग एव अञ्जनं जनेषु अंजनरहिते स्नानकाले तु

का० टी०
उ० वं०
५

दृशाताम अञ्जनसंसर्गाभावात् अंगपदेपि प्रांतएव चुंबनविधानात् दंतजनितं
तु रंध्रस्यार्थमिति त्वसम्भव दुक्तिकमेव नेत्रमध्ये चुंबननिषेधात् तथा इयं तव
तनुः तन्वी कृशा अतएव शीतवशात् पुलकिता पुलकारोमोद्गमाः संजाता अ
स्याः सतथाभूता अंगपदे तत्तरतरसस्मरणात् पुलकोद्गमः असम्पूर्णार
तत्वादित्येके एवं विदग्धायामुक्तानामर्थयावाचोयुक्ता साधारणीष्वेतेषु।
वाक्यार्थेष्ववगतेषु विदग्धोत्तमनायिकात्वं तु शीलत्वादि रूपवक्तृबोद्धव्य
वैशिष्ट्यवत्वाद्धर्मपदार्थो तु तत्प्रयोजककर्मशीलत्वरूपः साधारणो वा
च्यार्थः तादृशायोतादृशाकर्म[illegible]रूपः तत्शीलत्वरूपेणावस्थितोऽ
जनयादूती संभोगरूपतादृशाकर्मशीलत्वाकारेण पर्यवस्यति अतएव
रूटितिव्यंग्यबोधकत्वाद्धर्मपदस्य प्राधान्ये वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्यबले
विशेषाकारेण पर्यवसाने विलक्षाभावात् चंदनच्यवनादीनां तत्स्नानका
र्यतया निबद्धानां योग्यतया संभोगांगभूतानां चुंबनादिकार्यतया प्रतिस
धानेन मतितद्व्यंजनद्वारा संभोगगमकत्वमिति विशेषः अत्र च तत्त्वव्यक्ततया

राम
४

र्थं यद्यपि स्वर्गाधिष्ठसिनास्मि यत्र तत्रैवंविधे हृदयमनुरक्तास्मि तत्क्रमेव म
मैवंविधवंचनाजनितपरितापपात्रत्वमिति। श्रीहेतुकविप्रलंभसंप्रचारितं
वैदग्ध्यम्। तदनुरागणमहतीसंभोगः चंदनच्यवनादीनां चवाच्यानां च
स्थानं परिरम्भचुम्बनाद्यनुभावानां सम्भोगोत्कर्षहारेण श्रीजनकानां निर्वे गो॰
त्वम॰ दोत्कर्षवमिति हीतिलास्त्रयप्रथमप्रकरणैवं तत्र जातस्य कर्मणा वा भवति
न च जातस्यापकर्षेणोत्तमनायिकानायकस्य वक्ति। नापि स्वापराधपर्यवसा
यिहृतीसम्भोगादिहीनकर्मातिशयेन कर्मणा तादृशं वहृतीसम्बोधणा पर्यव
स्याचीनं सर्वसोढमेवेति नोद्घाटनादिमितीतरव्याहृत्यासंभोगरूपमेवस्य
नीमध्यमपदस्य प्राधान्ये निःशेषेत्यादिवाक्यानि सम्भोगविह्नोद्घाटनेन त
स्यस्याद्दायकमाचरति तथाहि उत्तरीयाकर्षणेन चंदनच्युतिरिमस्या
सिद्धिपरिहाराय निःशेषेति ततश्चंदनच्युतेः स्नानसाधारण्याच्चतेने
न संभोगविह्नोद्घाटनायतदग्रहणम् स्नानेऽपि सर्वं च चंदनच्युतिः स्यात्त
वतस्तनयोस्तटे उपरिभागपर्यवहस्यते इयमाश्लेषकृतैवेति तथा तांबूल

का० टी०
३० चं०
५

ग्रहणाविलंबात्प्राचीनरागस्य किंचिन्मृष्टं तत्त्वन्यथासिद्धिपरिहाराय निर्दिष्टेति
रागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता पुनः स्नानसाधारण्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटना
याधरइति उत्तरोष्ठे सरागे अधरमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुंबनेनैवेति एवं प्रात
ईत्तमंजनं कालविलंबेन किंचिद्विलग्नमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय दूरमित्यु।
क्तम् दूरमत्यर्थमित्यापातलतोर्थः कालतः स्नानेन वा सर्वतो जनलोपः स्या
त् तव तु लोचनयोः क्वचित्प्रांत एवांजनत्वमिदं चुंबनकृतमेवेति पुलकि
ता तन्वी यं तन्वीत्यत्रापातनस्तन्वीति सहजतानवकीर्तनेन पुलकितेति स्ना।
नविक्षेपन्यासः पुलकितापि तन्वी वर्तत इति हृदि स्थितोन्वयः तेन च स्नाने।
न पुलकिता तनुः किंचिदुल्लसिता भवति इयं तु न तथेति रतिक्लेशजनिता वे
वमानवपुलकोद्गमो इति मर्मोद्घाटनं एवं मिथ्यावादिनी संबोधनमपि वंगा
न गतां एवं वनायकमानेतुं गच्छामीति मिथ्याभाषणरूपेऽर्थे पर्यवसतीति व्या।
चक्षुः अत्र वदंति यदिदं निःशेषेत्यादि वाचा नृत्वा कार्यानां स्नानव्याहृतिद्वा
रेणागंपासाधारणसम्पादनेनतत्र भंजनानुकूलं आत्मपरपर्यायस्य साधा

राम
५

रणस्यानुस्नानानुकूलतयाव्यक्तिप्रतिकूलत्वात् ग्रौस्मिन्दोषबहुलं चिंतेत्यादौ सा
धारणानामेवोनिप्रादीनां वक्त्रादिवैशिष्ट्यवशादर्थविशेषव्यंजकत्वस्वीकारा
त् किंचैवं निःशेषेत्यादिविशेषणवाक्यार्थानां वापीस्नानेबाधावतारात्स्नानंगता
सीत्यत्र विरोधिलक्षणया स्नानं गतासीति निषेधस्य तस्यांतिकं नगतासीत्यत्र च ग
तासीति विधेः प्रतीत्या गंतासीत्यंशस्य व्यंग्यत्वानुपपत्तिः नचवाच्यं विदग्धाया
स्नानकार्यत्वप्रकाशनमुखेनैव तत्प्रकाशने तात्पर्यात् अधरदंशलक्षण
वैधत्वेपिरंतमितिफलांशएवव्यंग्यत्वमितिचेन्न अधमत्वमपकृष्टत्वंजात्या
कर्मणावेत्यादिसंदर्भेण रमणान्वयानुपपत्तिवैधतायाउक्तत्वात् व्यंजनाग
म्यत्वेपिवाच्यानां निःशेषेत्यादिवाक्यार्थानामधमत्वस्य च भवदुक्तरीत्या प्रकारां
तरेणानुपपद्यमानतया वाच्यसिद्ध्यंगत्वेन रमणरूपव्यंग्यस्य गुणीभूतव्यंग्य
त्वप्रसंगात् तस्माद्वाच्यार्थसाधारण्यमेवोचितं विदग्धनायिकाप्रयुक्तनिः
शेषेत्यादिवाक्यार्थानां अधमत्वोक्तिरपि प्राचीनानामेव सोढानामपराधा
नां मम सह्यतां हंतीं प्रतिप्रतिपादयितुं न तु सम्भोगं विदग्धोत्तमनायिकायाः

का० टी०
उ० चं०
९
८

सर्वो समसंस्कृततया सम्यक्प्रकाशनान्नो विरुद्धादिति तदेतदापातरमणीयं दूषणं
ज्ञापनं आशयानवबोधात् तथाहि व्यंग्यतदितरकोटिसाधारणस्यैवाकार्यं ।
स्य व्यंग्यकोटिभूयःसहचारित्वग्रहो व्यंजनायामुपयुज्यते प्रायशःसंभावनास
मर्थो व्यंग्यबोधस्यापेक्षितं व्यंग्योत्कटत्वं च स्ववैशिष्ट्यादिनावसीयते प्रकृते च तत
टादिच्चंदनच्यवनादि संभोगैर्भूयःसहचरितमिति तेन तद्व्यंजनमिति तात्पर्यम्
सामान्यतश्चंदनच्यवनादि स्नानसाधारणं तटादिच्चदितं न स्नानेन भूयःसहचरि
तं किंतु संभोगेनेत्येवं साधारण्यव्याहतिरभिप्रेतान तु सर्वथा स्नानव्याहतिः ।
संभोगैकान्तिकता च येन प्रकाशादिविरोधः स्यात् इयमाश्लेषहृष्टैवेत्याद्येव
कारोपि संभावनाप्राचुर्यबोधको बहुधा देवदत्त एवायमित्यादिवत् अस्तु वा
स्नानव्याहतिरभिप्रेतान न तावता संभोगैकान्तिकत्वं आर्द्रवसनप्रोञ्छनेनापि
तथाविधचंदनच्यवनादेः संभावादिति नानुमानेन गतार्थता तथा सति वा
पीस्नानव्यावर्तने कः पुरुषार्थ इति चेत् व्यंग्यबोध एवेति ब्रूमः द्वयोः संभा
वितयोरेकव्याहतिबोधस्यापरोन्मेषहेतुत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् अत एवोक्तं स्व

तस्य
मात्रे

राम
९

बुद्धिमिच्छेः तस्माद्वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भयसाधारणोरेतरेकत्वावाधितोन्यत्र पर्यवसा

नीतिमेव॰

ज्यायइति यत्तु ज्ञानव्याहतत्वे विरुद्धलक्षणापत्यातदतिर्कं गतार्सीत्यंश
स्य व्यंग्यतावादानिरस्तुक्तं तत्रोच्यते स्यादेवं यदि ज्ञानव्याहतिर्वाच्यार्थंद
शायामवगम्येत वाक्यार्थप्रतीत्यनंतरं तु प्रतीतयात तया व्यंग्योन्मेषइति
न लक्षणावकाशः नरि तत्रमेव तथा विधमिति प्राथमिकबोधः तस्यत्व
र्थस्य किं विज्ञापयतीति इति तन्मायालोचनोत्तरभावित्वादिति न तत्प्रयुक्तज्ञान
व्याहतिबोधः अतएव दीपिकाकृता पदानां तात्पर्यार्थतया पर्युष यमा ना
नितस्यादित्येनैव तदनुकूलार्थव्यंजकानीत्युक्तानतद्यथाच्युतचंदनेत्यत्र

नतद्वालितं यदनं

योक्तं तनतनिम्नो व्रत भागोपि ति: शेषतो मस्पृशो गोनतीषत नाहृशष्या
धयोनपुनरुत्तरोपीत्यादिना नुकूलार्थप्रदर्शनं कृतम् अस्तु वा तदंशे ल
क्षणा रंतु मितिफलांशस्यैव व्यंग्यतया व्यक्तिवादिते: यत्र फलांशस्यापि न
व्यंग्यत्वसंभवः प्रथमतमपक्वमित्यादिना संदर्भेण भवतैवार्थापत्तिवे
द्यतया उक्तत्वादित्युक्तम् तदयुक्तम् तत्र प्रथमतमपक्वमित्यादिना ।

का० टी०
३० चं०

ग्रंथेन संभोगं विना धमत्वस्यानुपपत्तिरुच्यते किंतु नोत्तमनायिकावदिति नो
द्धारत्वाद् इत्यादिना वक्तृवैशिष्ट्यप्रतिपादनेन व्यंग्यपर्यवसानमात्रम् एते
न संभोगरूपव्यंग्यस्य वाच्यसिद्ध्यंगत्वेन गुणीभूतव्यंग्यत्वापत्तिरिति निरस्त
मिति कृतं पल्लवितेन यत्र उपनायकमाने तत्प्रेषितां तदुपभोगलक्षणं च
दूत्यादीन् वापीस्नानव्याजेन गोपयन्तीं दूतीं प्रति नायिकाया इयमुक्तिरिति
भूमिकारचनं तन्मनोहरं तथा सति स्नानस्य दूत्याभ्युपगतत्वेन तदु
पादकनिःशेषेत्यादिवाक्यस्यासंगतत्वापत्तेः संभोगप्रकाशनस्यापि
स्नानकार्यप्रकाशनमुखेनैव कर्तव्यत्वात् किंच स्नानतदंतिकगमनयो
र्द्वयोरपि दूत्या निवेदितयोरेकस्य सत्यत्वे ग्रपरस्यापि सत्यत्वमेव संभाव्यते
न तु मिथ्यात्वमिति न तदंतिकगमनस्य मिथ्यात्वोपन्यासो निर्बीजः एव स्यात्
दूत्यानभ्युपगतस्नानसाधनेन प्रकारकतया तदंतिकगमनस्य मिथ्यात्वो
पन्यासोपयुक्त इति सहृदयैराकलनीयमिति २ ग्रामतरुणमिति ग्रा
मतरुणं मुहुः पश्यन्त्यास्तरुण्या मुखच्छाया नितरां मलिना भवतीत्यन्वयः

ग्राम

१५

ग्रामे एकं तरुणं तेन दुर्लभत्वसूचनं ग्रामेति विशेषणेन निरंतरसंनिधानात्सं-
केतस्थानयोग्यतास्फेटातिशयो वा ध्वन्यत इति दीपिकाकारः एवं सति दिनांत-
रेपि संभोगमन्याशा निष्पत्तौ विलंबस्य लघुत्वापत्तेः पूर्वोक्तमेव ज्यायमि-
तिनव्याः ग्रामस्य स्त्रीसमूहस्य संबंधी तरुण इत्यर्थे स्तेनानेकनारीशाघ्य-
मानत्वं सूच्यत इति केचित् परिचितत्वेन मङ्गुर्दर्शनेपि शंकानुदयाय ग्रामे-
ति विशेषणमित्यन्ये मङ्गुर्वारंवारं जनताभयेन दर्शने सातत्यासंभवात्
पथ्यंतया भवतीति वर्तमाननिर्देशान्मध्ये दर्शनमलिनीभावयोरविरामः सू-
च्यते जनकीभूतदर्शनसमकालं तया कार्यसमत्वच्छायामालिन्यस्यक-
थनादतिशयोक्तिरलंकारः तरुणप्रुइति हृयोस्तरुणत्वोक्त्या परस्परानुरा-
गोत्कर्षो व्यज्यते छायाकांतिः नितरामतिशयेन केचित्तु मङ्गुरित्यस्य म-
लिना भवतीत्यनेनान्वयः तेन यदा यदा तदनुसंधानं तदा तदा नूतनापोत्क-
र्षान्मुखमालिन्यप्रकर्ष इति स्वरसइत्याहुः नवेत्यादि मलिनीभावोपपादकं
तरुणविशेषणं नवा नूतना वंजुलस्याशोकस्य मंजरी तया सनाथाग्रुके

का० टी०
३० वं
८
४

करोयस्मात्तथाभूतं अत्र न वेत्यनेन नूतनत्वहरणसौचित्येनाविनर्कनीयतास्त्वा
ताद्दृग्यात्रः नूतनस्पर्शिनो चित्येन शंकानुदयाय न वेति विशेषणमिति केचित्
उद्दीपनप्रकर्षायेति तत्स्वरसः एवं संकेतनिकेतविहरणनायकदर्शनकृतमा
लिन्यविषादरूपव्यभिचारिभावोत्कर्षव्यंजनमुखेन विप्रलंभाभासं पुष्णातीति
ति च स्वच्छंदेति मंदाकिनीवः मंदतां अपहाय भियादिति योजना मंदाकि
नी स्वर्गिगावः युष्माकं मंदतां मंदस्य मूढस्य भावो मंदता अज्ञानं पापमित्यन्ये
पापेनापकृष्टतामित्यपरे अपहाय रुदिति भियात्तन्नाशयत्वित्याशीः सञ्जा
तीयांतरादुत्कर्षप्रतिपादकं मंदाकिनीविशेषणमाह स्वच्छंदेत्यादि स्वच्छं
दं उच्छलत् अच्छं कच्छकुहरे च्छेतेतरं यद्वृत्तस्य छंदया अमृच्छंन्मोरोये पातैर्म
हर्षिभिर्हर्षेणाविहितेस्नानाह्निके यस्यामिति समासयोजना स्वच्छंदं स्वचा
पल्यं नत्ववातादिपरतंत्रं तेन जलवाहुल्यात् गांभीर्याभिव्यक्तिः स्वस्वच्छंदो भि
प्रायः इच्छा यत्र तथा उच्छलदिति क्रियाविशेषणं वा स्वस्वच्छंदेनोच्छलदि
तिवा अच्छं निर्मलं कच्छस्य जलप्रायदेशस्य कुहरे तरंगकृते विले छाता

राम
८

नद्धवल्लत्वात् तरत्तु वेगातिशयेन बलवदित्यर्थः क्वानमल्पमिति तु नस।
मकृस्यकंदोकलदित्यनेनैव बाहुल्यलाभात् इतरान् नमं वृष्टाविशेषणं
छातं सृस्वं नदित्तरादीर्घोऽत्यर्थ इति न कश्चित् श्रंवुनः जलस्य छटापरंप
रा मूर्छनलक्षणन्मोहो ज्ञानं अत एव रूषेः स्नानस्य प्राधान्यात् हृषम्यपस्या
मः यद्वा आह्निकवद्भिर्मूतस्यापि स्नानस्य लाभाय सः छटापरंपराकोति
वीतयामूर्छन्न प्रादुर्भवन् मोहो वै वितं विस्मयो येषामिति व्याख्यानं तु नश
हृस्वरसानुसारि एवं मूरूषिंसे सेवेतत्वेन तीर्थान्तराद्व्यतिरेकं प्रतिपाद्य न द्ये
तराद्युत्कर्षस्वभावकृतं प्रतिपादयितुं पुनर्विशिनष्टि उपदित्यादिना उ।
द्यंतः प्रकाशमानाः उदारा महान्तो दद्रुरा भेकाया यासु एवं विधा दर्यः कंदराः
यस्यां सा तथाभूता तरंगाभिघातैरुपरिभागभंगेन तासां प्रकाशनात्
तथा दीर्घायायिनाः प्रदरिद्राः शाखोदिबाहुल्येनातिशायेन्दुमास्तेषाम्
दन्योदीर्घेद्रुतिद्वेषात् डोरः पातनं तेनोद्रेकश्चाधिक्यं तन्मयास्तत्पुष्का ऊर्मि
यस्तरंगास्त एव मेदुरो निविडो मदो गर्वो यस्याः सा तथा मदोर्मीति पाठे ते

का० टी०
उ० वं०
५
१

नैर्देकोयेषामेवंविधायेमहोर्मयइतिव्याख्येयं दीपिकाकारास्तु दीर्घेति
भावप्रधानं तेन दीर्घत्वेनादरिद्रा इति लभ्यते यद्वा दीर्घ॑तं तमेकं मंदाकि
नीविशेषणं तथाच दरीषु दीर्घा विस्तृता इत्यर्थः अदरिद्रेत्यादि द्वितीयम
यद्वा तत्रापि नाकारप्रश्लेषः दरिद्रत्वं च प्रवाहसंबंधात्तुच्छमल्पतयाज्ञा
नत्वमित्याहु दर्दुरः पर्वतविशेषः अन्यथा कथं कुहरे इति पौनरुक्त्यापत्तेः
मंदाकिनी च गंगा नद्यंतरमेव तत्रैव दर्दुरगिरिसंबंधसंभवादिति कश्चि
त् इदं तु प्रसिद्धिविरोधादुपेक्ष्यं अनुप्रासोत्र शब्दालंकारः काव्यजी।
वातुः अभिप्रायवशौ छंदावित्यमरः आमांसो दुर्बलच्छात इति च मो
हः मिर्छतिमूर्छायामविद्यायां च समुच्छ्रयः इति विश्वः मूढाल्पापटुनि
र्भाग्यामंदा इत्यमरः विनिर्गतमि हयग्रीवनामा दैत्यो विस्तर[illegible]
घा०॰ नाहृत इति पुराणकथिते हयग्रीववधाख्ये नाटके हयग्रीववर्णनप्र
स्तावे पद्यमेतत् यं प्रेक्ष्य तं हयग्रीवं शत्रूणामानंदयति स्वं दयति मि।
त्राणामानंददातीति मानदस्तयाभूतं आत्मनो मंदिरात् स्तात्।

राम
५

नवनगरात् यदृच्छास्वेच्छयानन्तप्रयुक्तया विनिर्गतं निःसृतं नन्तम प्रस्थितं उ
पक्रान्तकर्णिकाधिकयाश्रुत्वा नन्दकृतमुखात् संभ्रमेण संभ्रमयेद्वेगेन अवार
नैश्चर्येण दौवारिकाह्वानेन विलंबासहनयास्वयमेवकृतं शीघ्रपातितनाय।
याकथंचिन्निविष्टानन्तविसर्जन निहितास्रर्गलाद्वारपिधानकाष्ठं यस्मा
त्तयाविथामरावतीनगरीभियानिमीलितसंकुचितनेत्राणीययासा
तयाभूतेवभवतीत्यन्वयः उपक्रान्तेतिपानक्रिययासमानकर्तृकत्व।
माश्रित्यबोध्यम् अत्रामरावतीनिशीथसमयकृतशीनाध्यवसानमूलो
त्प्रेक्षालंकारश्चमत्कारविश्रामभूमितिनीरसत्वमित्याहुः इतिश्रीम
त्सटवाकप्रमाणाभिज्ञनस्तरामहोराजवैद्यनाथकृतायामुद्राराक्षसचं
द्रिकायांप्रथमउल्लासः १ काचिदुपनायकसंगमार्थिनीशाकेंधनाद्या
नयनव्याजेनवहिर्गन्तुमन्तरंप्रमाद् मापकृति मातर्गृहोपकरणाव
लम्बनास्तीतिसाधितंत्वयातद्गणकिंकरणीयमेवमेवनवासरःस्थायी
तिसंस्कृतं भोमातःगृहसंबंधिउपकरणं उपक्रियतेनेनेत्युपकरणम् अ

का० टी०
उ० वं०
१०
10

॰॰ इंधनशाकादिसामग्री अद्यावल्लनिष्पन्नेतं नास्तीति त्वया साधितं प्रतिपादितम्
तत्तस्मात्किं करणीयं कर्त्तव्यं भण वद आज्ञापयेति यावत् यतो वासरो दिवसः
एवमेव अधुना दृश्यमानावस्थ एवं स्यात् यो स्थिरो नेति का कथार्थः अत्र नास्ती
त्यनेनालंघनीयाज्ञत्वम् गृहे इत्यनेनावश्यकत्वम् उपकरणमित्यनेनान्यथा
सिद्धिपरिहारः सकलस्य प्रतिदेशिगृहादपिलाभासंभवात् अद्यैवेत्य[illegible]
नेनाद्यैवसंपाद्यत्वं साधितमित्यनेन सत्वशंकाराहित्यं त्वयेत्यनेन स्वकल्प
नाविरहः तच्छब्देन हेत्वर्थेनावश्यवक्तव्यम् भणेत्यनेन स्वप्रेरणा एवमे-
वेत्यनेन निर्विनावसाने त्वं प्रेरणया अपि कुलांगनया मया न गंतव्यमिति त्वरया-
प्रेरयेति बाधोत्पत्ते वाकार्थेन तत्व कृवैशिष्ट्यादुपपत्तिसमागमार्थित्वमि
ति अत्नेन तु प्रत्यहं गृहकार्यव्यापृततया स्वैरविहारं कर्त्तुमसमाकाचिन्मात
रंपरयार् मापद्इति गृहोपकरणस्य गृहकार्यमद्य नास्ती न त्वन्यदा तत्र्या
एतायाममकदाप्यवसरद्इति प्रसंगशंकानिवारणं एवमेवव्यासंगं विना
तथाचव्यासंगं विना स्यात मशकपातात् गृहेच कार्याभावात् किंचित्कार्य

राम
१०

र्थैर्वरिः प्रेषयेतितात्पर्यार्थइत्याहुः इदंननदासंगछेतपरिवासरोनगछ।
तीतिपाठःस्यात् नचतादृशोपाठोभवद्भिरपिस्वीकृतः किंच कार्यस्याव
श्यकत्वेप्यतज्ज्ञापनं विनाननयाशंकाराहित्यंप्रत्युतानावश्यकतयाशंकैव
संभाव्यितेतिमाद्यैवज्ञापयसीति ५ साध्येतीति प्रियानुनयार्थंप्रहितां।
त्वमुपमज्जागतांसखींप्रतिनायिकायाइयमुक्तिः साधयंतीतिसखिसंभ
गंत्वरणोत्वरणोह्नासिमत्कृते सद्भावस्नेहकरणीयसदृशंतावद्विरचितंत्व
येतीतिपाठेपिसाधयंतीत्येवार्थः त्वरणेत्वरणोह्नासितितिव्रासिमत्कृते त्व
यातावत् त्वयातसद्भावमाधुर्यत्वेष्यासोवा स्नेहप्रसिद्धस्ताभ्यांकरणीयं।
कार्यंतत्सदृशंताभ्यांयादृशंकार्यंतादृशंविरचितंफलंतुदैवायत्तमिति
मुख्यार्थः केचित्तुसद्भावस्यकरणीयंस्नेहस्यसदृशंमयाचितमितियोजयंति
अत्रचज्ञातापकारायांमुख्यार्थबाधप्रतिसंधानात्सदृशपदेनविसदृशंल
क्ष्यते तत्रमत्प्रियरमणेनशत्रुतावरणारूपं एवंचमत्कृतइत्यस्यलक्ष
णायास्वकृतेइतिह्नासिइत्यस्यचद्वयोरपीत्यर्थः अथवामत्कृतेत्वरणमपि

नहूनासीत्यर्थः तेनचनायकः सापराधइतिदोषमूलं नायिका याज्ञानं
सामाजिकान्प्रतिव्यज्यतइति ६ उअणिच्चलेति उअइत्यस्यार्थं पश्यपत्या
र्थे पश्य निश्चलनिष्पंदा बिसिनीपत्रेराजतेबलाका निर्मलमरकत
भाजनपरिस्थिताशंखशुक्तिरिवेति संस्कृतं का विदुपनायकं प्रतिवदा
ति बिसिनीकमलिनी तस्याःपत्रे बलाकाःप्रसिद्धःपक्षिविशेषः रा
जतेशोभते त्वंपश्येतिवाक्यार्थस्यकर्मत्वेनान्वयः समीहितसूचनाय
विशिनष्टि निश्चलेत्यादि निश्चलाचासौनिष्पंदेतिकर्मधारयः चल
नंशरीरक्रियास्थानान्तरप्रापिका स्पंदस्त्ववयवक्रिया तदभाविका
सति किंचिच्चलनइतियावत्तुसारात् यद्वा निश्चलज्ञानशंकायानि
रूपयोगेतिकामुकसंबोधनमितिदीपिकाकारः अत्रद्वितीयकल्पेसंके
तस्थानरूपकांगत्वस्यवाच्यसिद्धांगत्वतापत्तिः एतत्संकेतस्थानेत्वयाना
नुसंहितमयैवोन्नीतमितिज्ञानेनैवनिरुपमत्वसिद्धिरितिकेचित् नि
श्चलत्वंस्वप्रयत्नाधीनक्रियाशून्यत्वं निष्पंदत्वंस्वाधीनक्रियाशून्यत्व

मित्यपौनरुक्त्यम् एवंचवातादिसंचारस्फुरणत्वमपिमन्तव्यमतइत्याहुः निश्चलोऽ
चलः पर्वतःतद्वन्निष्पंदेत्यर्थः अथवानिश्चलापृथिवीवनिष्पंदेत्यर्थइत्य
स्मे तदयुक्तम् उभयत्राचलपदस्यपरिच्छित्तिसद्भावात् पृथ्वीवाचकत्वेनाभि
मतस्यनिश्चलपदस्यस्त्रीलिंगनियतत्वेनभाषितपुंस्कत्वाभावात्पुंवद्भावा
नुपपत्तेर्निश्चलेतिह्रस्वानुपपत्तेश्चेति निर्मलेत्यादि निर्मलेस्वच्छेमरक
तस्यनीलमणेर्भाजनेपात्रेपतितस्थिताशंखशुक्तिः शंखवदतिशुक्लिसदृशंचंद
नादिनिधानपात्रंनतुमुक्ताशुक्तिः तस्याबलाकावर्णसदृशवर्णत्वाभावात्
शंखशुक्तिपदस्यतत्रासामर्थ्याच्च एवंचानेनतोपमयात्यंतिकत्वाभावःसू
चितेपर्यंतिकचमत्कारस्यानंतसंभोगविप्रलंभभेदेनव्यंग्यद्वयंप्रकाशित
क्तं केचित्तुनायिकाविरहवेदनांकामुकंप्रतिमूढंनिवेदयंत्यासख्याइयमु
क्तिः रेनिश्चलसुरलसनिसंदानिश्चेष्टानुनातिशयात्तत्वेनाध्यवसितासखी
विसिनीपत्रेतापाछायितारजतत्वमेवागमपश्येति शंखशुक्तिरिवेत्यनेन
निश्चेष्टत्वातिशयस्तेनचविप्रलंभातिशयोव्यंग्यइत्याहुः ७ मुखविकसिते

का० प्र०
उ० चं०
१२

णि

ति इन्दुवदनायास्तनौशरीरेनकणिम्नः उद्गमः आविर्भावो मोदते स्वकार्यंज
ननेअनियंत्रितो स्त्रीत्वर्थः अकृतैव यमिंदुवदनां तत्रापि एवंविधं यौवनवि
जृंभमाणामिति कष्टमापतितं विदग्धयुवजनस्येत्येवं विरोधवतैस्तेन प्रतिपा
द्यते अहो रमणीयत्वातिशय इति विस्मयो वा भाग्येन परमोत्सवस्थान
मुपपन्नं युवजननयनानामिति हर्षो वा वतामेत्राणसंतोषवेदानुक्रो
शाविस्मय इति नानार्थकोशात् कथं विदितमित्यपेक्षायामाह स्मावमिति
यतो मुखं विकसितं प्रस्तुतं स्मितं ईषद्विकाशितं यत्तेस्मितं स्मास्यंदिताधर
मितमुकुलत्वाणाहास्यविशेषरूपं यत्र तथाभूतं एवं प्रेत्ताणांभावेकृः वशि
तो वशीकृतः स्वायत्तीकृतः संबंध इति यावत् वंक्रिमा वक्रत्वं येन तथाभूतं
तृष्यागतिर्गमनं समुच्छलिताः धारारूपेणाप्रादुर्भूता विभ्रमा विलासा य
स्यां तथाभूतां मतिर्बुद्धिः अपास्ता त्यक्ता संस्था परिमितविशयस्थत्वं यया
अनेकविषयसंचारिणीति यावत् उरः वक्षस्थलं मुकलितो मुकुला
कारौ उद्भिन्नौ वा स्तनौ यत्र तथाविधं एवं जघनं अंसस्य बंधो विभक्तता संपा

राम
१२

म५२

दनं तेनोद्भूतं उत्कृष्टमिति यावत् तथा च साधारणस्मिताद्युन्मेषः स्फुटमेव
यौवने मोदं व्यामयतीति भावः अत्र विकासस्य पुष्पधर्मस्य स्मिते वशी
करणस्य चेतनधर्मस्य वक्रिमणि समुच्छलनस्य मूर्तधर्मस्य विभ्रमे ।
संध्यायां मर्यादायास्त्यागस्य चेतनधर्मस्य मतौ मुकुलितत्वस्य पुष्पधर्म
स्य स्तनयो उद्भुरत्वस्योन्मुखत्वस्य चेतनधर्मस्य जघने मोदस्य हर्षस्याचेत
ने यौवनोद्गमे बाधितत्वात् हि कासितादिपदैः स्ववाच्यसंबंधाश्रयणेनोप
दर्शितपदार्थलक्षणे तत्र विकासस्य पुष्पप्रसृतत्वस्य प्रसृतत्वमात्रेण
सामान्यविशेषभावः संबंधः मनोहारित्वव्यंग्यः समुच्छलनस्य प्रादुर्भूतत्व
सर्वस्वशालित्वस्य संबंधत्वेन सामानाधिकरण्यसंबंधः पूर्वं सौगंध्यात्सर्व
त्र कर्कशतापेक्षितस्यासीदिदानीं त्वभिमत एवेति पुष्कान्तरागित्वं व्यंग्यम् ।
समुच्छलनस्य प्रादुर्भूतत्वेन सामानाधिकरण्यसंबंधः सकलवशीका
रित्वं व्यंग्यं तथा मर्यादात्यागस्यापि द्वयपरिमितविषयत्वे नैकाधिकर
ण्यसंबंधः अनुरागातिशयो व्यंग्यः तस्य तादृशामिति प्रयोजनत्वात् मु

का० दी०
उ० वं०
१२
13

कुलितत्वस्य पुष्पसंस्थानस्य तादृशसंस्थामात्रेण सामान्यविशेषभावः सं
बंधः उद्भिन्नत्वेन तत्र सामानाधिकरण्यं आलिंगनयोग्यत्वं व्यंग्यं एवमु
न्मुखत्वरूपस्योद्गतत्वस्योत्कण्ठत्वेन कार्यकारणभावः संबंधः उत्कर्षस्यो
न्मुखत्वे हेतुत्वात् रमणीयत्वं व्यंग्यं एमोदस्यानियंत्रितत्वेन समं हेतुहेतु
मद्भावः संबंधः मोदस्यानियंत्रितत्वे हेतुत्वात् स्पृहणीयत्वं च व्यंग्यं इति
एतानि काव्यभावनापरिपक्वबुद्धेः सहृदयस्यैव प्रकाशंते दीपिकाकारास्तु
विकासेनासंकुचितत्वसंबंधेन सातिशयत्वं लक्ष्यते सौरभादि व्यंग्यं वा
शीकरणेन स्वाधीनत्वं लक्ष्यते अभिमतविषयप्रवृत्तिः संबंध समुच्छल
नेन बाहुल्यं लक्ष्यते प्रयोज्यप्रयोजकभावः संबंधः बहुलं हि समुच्छ
लति संख्यायां मतेराधिक्यं लक्ष्यते हेतुहेतुमद्भावः संबंधः पूर्वमु
ग्धतया गुरुजनसन्निधौ प्रियतमे ष्वंगीकृतमर्यादा मतिरासीत् इदानीं
तमोगुण्यसागाद्भुतत्वेनानुरागातिशयो व्यंग्यः मुकुलितत्वेन काठिन्यं
लक्ष्यते निविडावयवत्वं संबंधः कठिनं हि तद्भवतीत्याहुः ८

राम
१३

ता॰

स्त्रीपरिचयादिति जडाश्चानभिज्ञाश्चापिजनाः श्रियालक्ष्म्याः परिचयात्संबंधा
त्विदग्धानांचतुराणांयानिचरितानिचेष्टितानितेषामभिज्ञाज्ञातारोभवंती
त्यन्वयः अत्रदृष्टांतमाह उपदिशतीत्यादि यथायौवनस्यमदोहर्षभरइति
यावत् सएवकामिनीनांस्त्रीणांललितानि सुकुमारतयांगानांविन्यासो
ललितंभवेदित्युक्तलक्षणम् ललितप्रभृतीन्विलासविब्बोकादीन्हा-
वान्बहुवचनस्याद्यर्थत्वात् संचरणदर्शनवचनहसितादिगतिभंगवि
शेषादीनितिकेचित् यत्तुललितानिविभ्रमानीतिव्याख्यातंतत्रविभ्रमो
ललिततथेत्यमरइतिप्रमाणोपन्यसनंतच्चेति विलसितंस्त्रीणांविलास
विब्बोकविभ्रमाललितंतथा हेलालीलेत्यमीहावाःक्रियाःशृंगारभावजाः
इतिकोशवाक्यस्यविलासादिषुहावपदशक्तिप्रतिपादनार्थत्वादिति उप
दिशति अज्ञातानिज्ञापयति अत्रशब्दकरणकाज्ञातज्ञापनस्योपदेश
पदार्थस्यवक्तृधर्मत्वेनयौवनमदेबाधात् सामान्यविशेषभावसंबंधेन
तज्ज्ञापनमात्रंलक्ष्यते ललितज्ञानेअनायासोव्यंग्यः प्रयोजनंसहृदय।

का० टी०
उ० चं०
२४
15

यादृशाहृदयवेद्यम् उपदेशादनायासेन ज्ञानमित्यस्य प्रसिद्धत्वात् यत्तज्ज्ञा-
नेननिरपेक्षत्वंअंगत्वमिति तत्र नस्यमदप्रवेशेनेवकारवाच्यत्वात् इति मदो-
रेतसिकसूर्यांगवैदर्भेभदानयोरिति विश्वः ९ एहहमत्तेति सौदर्याति-
शयशालिन्यानयनगोचरतामायागणाश्रवणमात्रजनितानुरागेणना-
यकेनावस्थायांदृष्टायांहृत्वा याद्दयमुक्तिः एतावन्मात्रस्तनिका एताव-
न्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्यां एतावन्मात्रावस्थाएतावन्मात्रैर्दिवसैरिति संस्कृतं
परिमाणेदघ्नप्रत्ययः एतावत्परिमाणेग्रामलकादिपरिमाणेस्तनौ य-
स्यासातथाभूता एवमेतावत्परिमाणेययेस्ते एतावन्मात्रेविवर्तितकमल
दलादिपरिमाणेताभ्यामक्षिपत्राभ्यां नयनदलाभ्यामुपलक्षितेत्यर्थः उप-
लक्षणे तृतीयानुशासनात् तथा एतावद्भिवर्तितपरिमाणंदीर्घोदियस्यासात-
थाभूता अवस्थास्वरूपंयस्यासातथाभूता एवमेतावद्बुद्धिस्थंपरिमा-
णंसंख्यायेषांतथाविधैर्दिवसैर्लक्षणायासंवत्सरैरुपलक्षितापरिच्छि-
न्नेतियावत् वर्षकथनस्यैवप्रायशोलोकव्यवहारसिद्धत्वात् दिवसे

राम
२४

रितिवारणीवारतीया अत्र मत्कृत्वाकारहस्ताभिनयेन स्तनपरिमाणावि-
शेषप्रदर्शनाकृतितेन नेत्रपरिमाणविशेषे उत्तानाङ्गुष्ठप्रदर्शकेन तद्वि-
शेषे अंगुल्येकधारणादिरूपेण च दिवससंख्याविशेषे बुद्धिस्थमात्रशक्या-
पलापवत्शब्दानियमितशक्त्यः यत्प्रेषितं शनितत्कृत्वा ज्ञावस्थाकथन-
मिदमिति तन्नातिसमीचीनं दिवससंख्याकथनासामंजस्यादिति १०
महात्मन इति यस्य प्रकृतिराजः करो हस्तः सततं निरन्तरं दानस्य वितरणस्य
संबंधियदंबु तस्य सेकेन सुभगः शोभनो भूदित्यन्वयः कीदृशस्य यस्य भद्रं
शोभनं आत्मास्वरूपं अन्तःकरणं वा यस्य तथाभूतस्य तथाडुरधिरोढा अना-
धृष्यातनुशरीरं यस्य तथाभूतस्य एवं विशाले महति वंशे कुले उन्नतिर्मह-
त्वं यस्य तथाविधः विशालवंशसोन्नतिर्यस्मादितिवा तथाकृतः शिलीमु-
खानां बाणानां संग्रहः समीचीनो ग्रहो भ्यासदार्ढ्येन तस्य तथा अनुपप्लु-
ता अवाधिता गतिर्ज्ञानं यस्य तथाभूतस्य गतिर्ज्ञानं यद्वा अनुपप्लुतानां
निडष्णानां गतिर्हितकर्तेति दीपिकायां परान् शत्रून् वारयतीति परवार

णः तस्य तथाभूतस्येति राजपक्षे गजपक्षे च यस्य परिवारणस्य अष्टकरि विशे
षस्य करः शुंडादंडः दानांबु मदजलं भद्रात्मनो भद्रजातीयस्य भद्रो मंद्रो मृग
श्चैवं संकीर्णतेषां गजयोनवइत्युक्तेः दुरधिरोहतनोः दुःखेनाधिरोह्य शरी
रं यस्या सा तथा विधा तनुर्यस्य तथाभूतस्य अस्य वृत्तात् विशालवंशाव
तउन्नतिः उन्नतवंशस्य यद्वा विशालवंशस्य पृष्ठदंडस्योन्नतिर्यस्य शि॰
लीमुखाः भ्रमराः संचरन्त्याकर्षणं अनपस्रुतगतेः अनद्रुतगमनस्य धी
रगमनस्येत्यर्थः अत्र प्रकरणाद्राजवृत्तांतो वाच्यो गजवृत्तांतस्तु व्यंग्य इ।
ति इति श्रीमद्वैद्यनाथकृतायामुदाहरणचंद्रिकायां द्वितीयउल्लासः २
एकाकिन्या नदीं गतायाश्च यस्याकूतोयमीदृशः अमइति वितर्कयंतीस
मानलीलां प्रवेशिनीं प्रतिकाचिदाह अइ पिहुलमिति अतिपृथुलं
जलकुंभं गृहीत्वा समागतासि सखि त्वरितं श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिः
सहा विश्रामामि क्षणांसं विउलमिति पाठे विपुलमित्यर्थः सार्तीसप्रता
यताध्वननं अतिशयेनपृथुलं महांतं जलपूर्णकुंभं तेन दुर्वहत्वं गृही

का० टी०
उ० चं०
२५
15

राम
१७

मघे॰९

वासमागतास्मिन्नतु विश्रामः तरितमित्यनेन स्वेदातिशययोग्यताध्वन्यते श्रमात्
यो सलिलस्वेदनिःश्वासौ ताभ्यां निःसहा निर्बला चलितमत्तमेति यावत् सलि
लेनोक्त्वा स्वेदस्य बाहुल्यं व्यज्यते अन्तः त्वयां विश्रामामि विश्रामं करोमि त्वयाचै
वंविधं कृं भवद्गमनजन्यो यं श्रमो नान्यथा शंकिष्याद् इति रतगोपनं गम्यते श्रोत्रिद्वे इति ।
कृतककामुककोपभोगात् तों अतिद्वयमुक्तिः श्रोत्रिद्वं दौर्बल्यं चिन्ताग्लानत्वं सन्निश्व
सितं ममसंदभागिन्याः कृतेन सा खिन्नतां वापि परिभवति सं मद्धकेनं मदीयमिति वा
तद्दे इति कर्मणि षष्ठी परिभवतीत्यस्या हिंसार्थत्वादिन्यायः तद्देति हितीयांतमेव
तथानुशासनादिति दीपिकाकारः तदा च संस्कृतच्छायापि तावमित्येवं बोध्या तद्द
वीतनं तरेन्यरद्दे इति केचित्पाठः सनयुक्तः चनद्दानिदोषादिति केचित्तन्न गाथाभं
गेपिच्छंदोंतरानभंगादिति चंडीदासः हे सखि सनिःश्वसितं श्रोत्रिद्वांद्रिकं कर्तृमंदभा
गिन्यामत्कृते मदर्थं त्वामपि परिभवति पीडयतीत्यन्वयः निःश्वसितं निःश्वासस्तस
हितं उन्निद्रस्यगतनिद्रस्य भावश्रोत्रिद्रं मंदः अल्पभाग्यो भागधेयं विद्यते अस्याः
सा तया मां तावत्परिभवत्येव मत्कार्यार्थं गमनागमनादिना कामुकप्रसादन

का० टी०
३० पं०
१९
16

व्यापारेणत्वामपीत्यपिशब्दार्थः मदीयमिमर्थेनमदीयमोविद्यादिकं वा
मपिस्वैरवशात्परिभवतीत्यर्थः अतएवमस्वीतिसंबोधनेपतेनस्वीयसैन्यविद्या
देरन्यपरिभावकत्वासंभवात्स्वीयसजातीयत्वलक्षणेतिनिरस्तं एकेनोभयप
रिभवाभावादप्यर्थसमुच्चयानुपपत्तेश्च अचकोइअवैशिष्ट्येनकामुकोपभोग
व्यक्तिः भागोरूपांशकेप्रोक्ता भागधेयैकदेशयोरितिविश्वः ॥२३॥ तथाभूतमि
ति वेत्तीसंवरणोद्यर्थकदाचित्त्वियतेगरुरितिसहदेवोक्तानंतरंगुरुः किंवे
दमपिजानातीत्युपक्रम्य भैमीमसेनोक्तिरियं अथेदत्यमित्याशाह्यत्रगुरुगौरवेण
सात्ताद्दनभियोग्योयुधिष्ठिरः इत्यमन्तनाप्रकारेणाविन्नेस्तानेमयिविद्यतेनेन
तिविरोमात्सर्यैभजतिकृरूपकैरवेष्वथापिएवंइरवश्यायामपिनभजतीति
सोपहासकाकाक्वार्थः किंकृतेत्याह तथाभूतमितिनपरैरेवसदः सभातः
स्यापांचालाधिपस्यराजस्तनयांपुत्रींजन्मप्रभृत्यपरिभूतां अस्मत्परिग्रहेणावत
याभूतांस्त्रीधर्मिणींदुःशासनाकृष्टकेशपाशांविशिष्यभवत्सत्रिधावपिकथ
यितमयोग्यांदृष्ट्वापिभजनक्रियया समानकर्तृके उषितंस्थितामितिचभावे

राम
१९

कथमयमिदं द्वितीयांतं दृष्टेत्यस्य कर्म । तथाच वल्कलधरैरस्माभिर्वने याधैः
सार्धं ननु वानप्रस्थानुपादि मियदूषितं विराटस्य राज्ञः यागासे गृहे यत्नचित
स्य शूद्रादिविशेषस्य प्रारंभेणानिम्नंतं गूढं यथा स्यात्तथा स्थितं च दृष्टेत्यर्थः
दीपिकाकृतस्तु दृष्टेत्येतदूषितमित्यनेन समानकर्तृकं संनिधानात् ते
न पंचानामपि तद्दर्शनं लभ्यत इत्याहुः अमीभिश्च वल्कलधरैर्व्याधैः सदोषितं
मां दृष्ट्वा विराटस्य गेहे स्थितं च मां दृष्टेत्यर्थमाहुः अत्र काकुवैशिष्ट्यात्मास्त
र्येस्यास्तं तानौचित्यं ध्वन्यते २४ तदुक्तमाह इति तदा मम गंडस्थलनिमग्नां दृष्टिं
न नयस्यन्यत्र इदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिरिति संस्कृतं नायिका
भयेन निकटवर्तिनीमन्यां मातृतादपहाय नायकाकपोलगतेनत्यंति वि
बं नायिकामुखावलोकनमिषेणापश्यतं नायकं प्रति प्रतिबिंबापगमे दृ
ष्टिविकारेणाज्ञातरहस्या या नायिका याइयमुक्तिः तदा यदा सा कामिनी
मत्संनिधावासीत् निमग्नां अनिमिषितयानया भूतामिव णमित्यमि
तिपाठेन मिलितानि हिता मित्यर्थः सैवाहं तदवस्थैवेत्यर्थः सान्निध्यानि
मिषा तया सखी सान्निध्यातिरिक्तः सकलस्तवेनादृशादृष्टिविरहस्तदेदा

का० टी०
उ० चं०
१७
17

नेपदात्मकवाक्यगम्यः सर्वोमानिषिध्याभावस्यप्रयोजकमवगमयतीति
वाक्यवैशिष्ट्यादादौरिङ्क्ष्मसकलस्यतेषां १५ उद्देशोयमिति नायिकांप्रति
रमणार्थिनः कामुकस्योक्तिरियंतृप्याशा देशनिर्विकंदर्पवेदनयातनुतायो
गिनिश्चयंनर्मदायाः नर्मददातीतिनर्मदानतुकथंचिद्दीनस्याउद्देशःऊ
र्ध्वोदेशः स्खलनभयेनसंचरतामनवलोकनीयस्त्रिष्टतीत्यन्वयः उद्दिश्य
तेदूरादेवजनैर्नेषुनर्गम्यतइतिनिर्जनत्वंसूच्यतेइतिदीपिकायां कीदृश
स्तत्राह सरसेत्यादि सरसानांस्निग्धानांकदलीनांश्रेणिपंक्तयायाशोभा
तयाअतिशायीअतिशायितः अत्रसरसत्वेमुख्यकपाणिध्वनिरादिश्रेणी
त्वेनचवेष्टनंगम्यते तथाकुञ्जानामुत्कर्षेणागजन्ममधुकरकरंवितकु
सुमसमृद्ध्यादिरूपेणाकारितः अभूतप्रादुर्भूतः रमणीनांविभ्रमोवि
लासोयत्रसः तथावात्स्यत्रविलासानामपिनुवनवोन्मेषशालिवि
लासोरयातभवत्याः कामवैमुख्येदुरुत्तरव्यसनस्यादितिभावः नकेव
लमेतावदेववैमुख्यबाधकंकिंतन्यदपिवलवदस्तीत्याहकिंचेति एत
स्मिन्प्रदेशेनेशेनामायमोर्गाध्यवतयाप्रसिद्धावातावांति कीदृशाः सर

राम
१७

तस्यगृहदः श्रमघर्मापनोदनेन निरंतरशय्यानंदमयतद्रूपसुरतोत्कर्षेरितवः ।
श्रमापनयनेनपुनःपुनःप्रवर्तनयासुहृदः इत्यन्ये येषांवातानामग्रेमनोभूः
सरतिचलति मनोभूतेनचेतोवतांदुःपरिहरइतिध्वन्यते ममेज्ञातेतिकेचित्
कालितोधतः अकारोऽनवमरैनिमित्ताभावेइतियावत् कोपोयेनसः स्मरः ।
तवैमुख्येनदर्द्धकूपितः किमिवनकरिष्यतीतिध्वन्यते अत्रवाच्यसंदेशादेरु
क्तविशेषणावैशिष्ट्यात्कामुकाभिप्रायव्यक्तिः २६ कांचित्संकेतार्थिनंतटस्थमे
वसंनिहितमुपपतिंप्रतिसंकेतकालसूचनायप्रतिवेशिनीप्रत्याह गोत्वइति
नदत्याईमनाश्वश्रूर्मीगृहभारेसकलेक्षणमात्रंयदिसंध्यायांभवतिनवाभवति
विश्रामइतिसंस्कृते अणास्समनाइतिपाठेत्वमनाइतिहोऽन्यंतरंणावरेस
धिकपाठेकेवलमितिवोध्यम् नदतिप्रेरयति अनार्द्रमकरुणंतेनश्रमा नो:
दिव्याजालंबनेनापिनावकाशइतिध्वन्यते गृहभारोगृहकार्यनिर्वाहः
सकलइत्यनेनसर्वकालिकीव्यग्रतासूच्यते यदिक्षणमात्रंविश्रामोभवति
तर्हिसंध्यायां अथवानभवतीतियोजना अत्रकामुकमंनिधित्वरूपादन्य

का० प्र०
उ० वै०
१८
१|

संनिधिवैशिष्ट्यात्संकेतकालसूचनाभिव्यक्तिः १७ गच्छेति श्रूयते समागमि
ष्यति नवप्रियो यामप्रहरमात्रेण एवमेव किमिति निःश्वसितं तस्या विसज्जयकर।
णीयमिमिति संस्कृतं उपपतिं गन्तुमिच्छन्तं प्रस्थितां नायिकां निवारयितुं स
ख्यायाः उक्तिः समागमिष्यतीति श्रूयत इत्यन्वयः श्रूयते न तु चिरकाले।
कृतं सम्यक्करणीकाम आगमिष्यति प्रियइति सोत्कण्ठोक्तिः अथ नन्तरदिनो
त्तरो प्रहरमात्रेण विलंबेन एवमेव तदीयभोजनाद्युपयोगिव्यापाररहितेन
करणीयं रंधनादिकं स्वयं साधयेत्यर्थः अत्र विदितरहस्याया सख्या कृतस्य प्रि
यागमनप्रस्तावस्य अभिसरणप्रकरणाकृतत्वरूपाद्वैशिष्ट्यात्प्रस्तावपद
वाच्यस्याप्रकरणस्याभिसारसंबंधित्वरूपाद्वैशिष्ट्यान्निवारणं व्यज्यते १८
अन्यत्रयूयमिति हे सख्य अन्यत्र इतो हरेः कुसुमानामवचायहस्तेनादानं।
हस्तादाने चेरसे पदइति वचो विधानात् तथा चान्यहस्तग्राह्यकुसुमबाहु।
ल्यमिति प्रलोभितम् असौ त्वहमर्थकं अत्रागमवचायं करोमि हे तमाह राम
नाहंहरी इति ह्रियस्मात हरंभ्रमितं संचरितं नमम यो प्रसीदत प्रसन्नाभवत १९

म्

अयंवः पुष्पमंजलिः रचितः कृतः सर्वाभ्यर्थकोंजलिरयं सामर्थ्यादेव अ
वदेशस्य निर्जलत्वादिवैशिष्ट्यात्स्वच्छत्वकामुकप्रेषणमास्य स्तोषयति अन्य
ते १९ गुरुपरवशेति गुरुजनपरवशप्रियकिंभणामितवमंदभागिन्य
हं अद्यप्रवासे व्रजसि व्रजस्वयमेवजानासिकरणीयं त्वदेति द्वितीयांत
पूर्ववत् संबंधसामान्यविवक्षयावाषष्ठी गुरुजनः जनमात्रेनत्वविदग्धः
सएववसंते प्रवासप्रेषणात् परःशत्रुस्तस्यवशाअधीनेति संबोधनविशे
षणं तेनानिर्वीर्यत्वं प्रयत्नेनगमनेऽ:खोत्कंठं किंभणामि वदामि
परायत्तेनिरर्थकत्वात् मंदभागिनीअल्पभाग्यायतस्तवेयंमतिः किंमया
क्षिप्तेनत्याह अद्येत्यादि अद्यप्रकरणाद्वसंते यत्प्रवासिनोपिगृहमायां
ति व्रजस्येतिरोषोक्तिः स्वयमेवकरणीयंकर्तेमहंजानासि तेन स्वधैर्यबुद्ध्ये
वप्रायोगच्छसीत्यभिप्रायः अत्रायशाहप्रतीतात प्रतिदिनोपचीयमानत्वा
दिरूपाद्वसंतकालवैशिष्ट्यादिदानींत्वद्गमनेनजीविष्यामीतिव्यज्यते
२० द्वारोपांतेति मित्रंप्रतिनायकस्योक्तिरियं मयिद्वारस्योपांतेस

मीपे निरंतरे निर्भरे वधूनेपथ्ये तस्मिन्निहिते सतितया प्रकृतया नायिकया सौंद
र्यस्य साराणां श्रीः संपत्तिर्यत्र सौंदर्येण साराणां श्रेष्ठानामिव श्रीः शोभा वा
यत्र तथाभूतया ऊरुयुगं प्रोल्लासप्रसार्यपरस्परेण समासक्तं सवडं समासा
दितं स्थापितं अथवा भावेन प्रत्ययः तथा च समासंगं प्रापितमित्यर्थः तथा
शिरः संबंधि अंशुकं पुरतः मस्तकोपरि आनीतं चले चपले लोचने अथः क्षिप्ते
संचरिते वाचः वचनस्य तत्र नानाविधं प्रसरणं सखीषु प्रवर्तनं निवारितं दो
र्लते भुजलते संकोचिते आकुंचिते मिथः संयोजिते इत्यर्थः अत्र पंचभिर्वाक्या
र्थैः रूल्लासनादि चेष्टावैशिष्ट्यानुक्रमेण स्पृष्टकालिंगन गूढागमनसूयास्त
कोलाहलरागरितपारितोषिकालिंगनानि व्यज्यंते अथ इत्यनेनैव कृते शरी
रमिति कामस्यमिति केचित् तेष्वान्तरका स्मीतिरहस्संघोष्यते तत्र स्पृष्टका
लिंगनस्वरूपं अंससमागतयोः प्रीतिलिंगघोतनार्थमालिंगनचतुष्टयम्।
स्पृष्टकं विद्धकं पीडितकमिलुपक्रमस्संमुखागतायां प्रयोज्यायामन्यापदेशे
न गच्छतो गात्रेण गात्रस्य स्पर्शनं स्पृष्टकमिति वात्स्यायनसूत्रेऽदर्शितम्।

हरस्यैवत्रिपुरस्यहरात्स्त्वांगैः स्वांगानेवमेलयित्वा स्पृष्टकं नामालिंगनमित्यर्थः
२१ अत्तापत्थेति श्वश्रूरत्रनिमज्जतिअत्राहंदिवसकंप्रलोकय मापथिकरात्र्यं
धशय्यायामावयोर्निमंक्ष्यसीतिसंस्कृतं स्वयंदूत्याउपभुक्तिः अन्येतिपाठेऽत्रा।
यंस्माद्धीनविद्यया निमज्जतिवाइत्याविंस्यंदे तेनलवजाअद्रूपा तेनशंकारा।
हित्यं अत्रततोमित्रस्यलेख्यं अहमेवनान्यसहिताअत्रस्वापबोधपरात्रक्या।
निद्रारहितंस्वस्थ्यज्यते दिवसकमितिनिद्रायांकप्रत्ययः तस्यसमागमप्रति
रूलत्वात् द्वितीयाचात्यंतसंयोगे दिवसकंव्याप्येत्यर्थः दिअहपइतिपाठेदिवस
के प्रलोकयसम्यगवलोकयपथिकरात्र्यंधेतिचरहस्यगोपनाय पथिकत्वेन
अमार्हिस्वस्मरणाययाम्यतायारात्र्यंधत्वेनचस्वशय्यापतनप्रसक्तेर्घोतनात् अ
न्यथाप्रसक्तनिषेधेरहस्यभंगापत्तेः मह्रेत्यावयोरित्यर्थेनिपातः स्वमात्रोपादा
नेरहस्यप्रकाशापत्तेः तरुणतयास्वशय्यापतनस्यातंसंतानुचितत्वाद्धास्वमात्रो
ह्टंकनेपिनदोषः निमंक्ष्यसिशयिष्यसेः णिमज्जइइतिणिसज्जिहिसीतिचपाठे।
निषीदतिनिषत्स्यसीतिसंस्कृतं अत्रगृहेविद्यमानायामस्त्रूः अतिवृद्धतया।

का० टी०
उ० वें०
२०
20
का:

वधिरनिरपेक्षत्वादियोगार्थस्य चासत्त्वादित्येतमात्मस्त्रिःशंकंयवदूरेतिक
क्रूपतियायवैशिष्ट्यानुमीयतइतिदिक्‌ २२ इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यश्रीरामभ
ट्टात्मजवैद्यनाथकृतायामुदाहरणचंद्रिकायांद्वितीयउल्लासः २ तालेति
तदाजायंतेगुणायदातेसहृदयैर्गृह्यंते रविकिरणानुगृहीतानिभवंतिकम
लानि इतिसंस्कृतं यदातेप्रसिद्धागुणाः सहृदयैर्गृह्यंतेतदागुणाउत्कर्षहेत
वोजायंतेभवंतीत्यन्वयः दृष्टांतमाह रवीत्यादिअनुगृहीतानिस्पृष्टानिकमला
निसुरभीणिआह्लादकानिभवंति अत्रातद्याभवंतेष्वकमलेनजातसभावोर्थगः
कमलपदलक्षणालभ्यः इदंचकाव्यप्रदीपगतंपद्यं २२ तामस्मीति अस्मी
त्यहमर्थे एवंचयतइत्यध्याहृत्य यतोत्रविदुषामसाधारणज्ञानवत्तासमवायः
एकवाक्यतापन्नःसमुदायस्तिष्ठतीति तस्मादात्मीयोअप्रतायोमतिमाश्याय
अवलंब्यअत्रस्थितिंविधेहि इतिवाक्यार्थेस्मत्तामुपदेशार्हेअहमानतःवच्मि राम
उपदेशामीत्युपदेशक्रियाकर्मत्वेनान्वयः आदायेतिपाठेगृहीत्वाअवलंब्ये २०
तियावत्‌ विद्वत्समवायात्मीयश्रेष्ठानामाश्रुपरंपराभवपरानभिभावेनीयत्वा

प्र:

नहय॰

वाच्यतानिदर्शितत्वात्तानिव्यंग्यानि एवं त्वामहमिति नयोरवक्षेपापदेशपदैत
नालवनीयात्र ते व्यंग्यत्वसंचारणीयत्वमिति केचित्तस्थितिशब्देनापिसा
वधानस्थितिर्लक्ष्या विपत्तिछिद्रप्रेक्षित्वं व्यंग्यमित्याहुः २४ उपकृतमिति
त्वयात्वद्धस्तयत्कृतं तत्र त्वद्विषये किमुच्यते किंवाऽयं बहुत्वाद्वक्तुं न शक्यमि
त्यर्थः भवतापरं केवलं सुजनता प्रथिता प्रकटिता तथा च सौजन्यप्रयु
क्तएतावानुपकारो न तु प्रत्युपकारलाभायेत्युपाधियुक्त इति भावः हे सखे
तयः यस्मात्सुजनता प्रथिता तस्मात् ईदृशमेव सदा विपत्कुर्वन्तु शारदं
वर्षाणां शतं व्याप्य सुखितं सावयुक्ते यथा स्यात्तथा आस्ति एवं ते निसृष्ट्याऽर्थः
सच प्रकरणादिनाबुद्ध्याप्रकारिभावं प्रतिपादितो विपरीतं लक्षयति तथा
या उपकृतं अपकृतं सुजनता दुर्जनता सविशेषो सुखितं दुःखितमिति अ
पकारातिशयो व्यंग्यः एवंविधापकारेऽपि प्रियवादित्वात्साधुत्वं वा तत्रोप
कारापकारविवेको नास्तीति वा तदीयकौटिल्यं व्यंग्यमिति केचित् २५
सेयमिति सेयं प्राणेश्वरी मम मत्तः सकाशात् लोचनगोचरं गोचरं त

का० टी०
उ० चं०
२१
21

नेतिसंबंधः सायदनुध्यानेनसंतानेनैतावानकालोगमितः गोचरमिति
भावप्रधाननिर्देशाद्गोचरत्वमित्यर्थः पूर्वंमनस्येवासीत अधुनाबहिरपि
दृष्टेत्यर्थः कीदृशीअंगेषुनैकत्रांगेमधारसस्यअन्तरसस्यछटाच्छविः
परीरंभेणसर्वांगीणसंतापशान्त्यासौहित्योत्पादनात दृशोरितिसप्तमीद्वि
वचनं शोभनःरूपोद्भवोयस्यतयाभूतस्यकर्पूरस्यशलाकिकाअंजनन
लिका अतिशयितानंददायकत्वात सपूर्वंशोभनेसमरूरमितिदीपिका श
शरीरिणीमूर्तिमतीमनोरथस्यश्रीः संपत्तिः केचित्तु मनः शरीरिणीमनो
निर्मितशरीरेत्याहुः परीरंभस्यचरमत्वेपिप्राधान्यात्प्रागुपादानं २६
इत्थंसंभोगमुक्त्वाविप्रलंभमाह दैवादिति अयाद्दतयाअनमवेकवध
समागमस्त्वयाचपलेत्यायतेदीर्घेनेत्रेयस्यास्तथाभूतया आगमनस
मयेकातरदृष्टिदर्शनात्मरः स्फूर्तिकत्वेनतन्मात्रप्रकर्षोक्तिः विप्रकृष्य अ
भूवमितिशेषः अविरलानिनिविडाविलोलाः सर्वादिक्संचारिणोजल
दायस्यैवंभूतः अयंदृश्यमानप्रकर्षः कालः समयः सएवकालोय

राम
२१

मरुतिस्त्रोयकुतिम्लानभेदाध्यवसानं सम्यक् प्रतिदिनोपचीयमानउणागत
श्चचकाराश्यामल्यकाललतामुच्यते अविरलमिरंतरं च पल्लंकुतं यथास्यात्
यथाजलं ददातीत्सन तयेत्यर्थः इति कश्चित् वियदिति मानवीप्रतिसंख्याह ।
यमुक्तिः देमगेयमानभंगो वश्यंभावी दयितप्राणाभोपेतणाहि वकरदि
ते प्रणतिपरे मन्यः प्रणामशालिनि दयिते ति विशेषसप्तमी प्रमयात्रेणस्वा
मिपात्रेणस्वामिपात्रे प्रसीद न हि पृथ्वं प्रसादं कुर्वित्यन्वयः मानभंगसामग्री
माह वियदित्यादि वियत् आकाशं मलयः अमराइवमलिनाश्चते अंबुग ।
र्भेयेषां तथाभूता मेघायत्रेति कर्मधारयोत्तरं बहुव्रीहिः अस्तीति शेषः सर्व
त्रबोध्यः अंबुगर्भत्वेनाहृष्णास्यैर्यमुच्यते मधुकरकोकिलयोः सहितयोः
कूजितैर्दिशांश्रीः शोभा वर्षासु कोकिलकूजिताभावेपि मूर्धयाभयप्रद
र्शनार्थं सत्याप्रतारणोक्तिरियमिति केचित् मधुकरा एव कोकिला इति रूप
कं तथा च यथा वसंते कोकिलाः कांतिदे वचनपुरोदानीं मधुकरा इति भावः
यद्वा क्वचनकेचनकोकिलाः प्राहृष्यपि माद्यंतीति यथाश्रुतमेव सम्यक् ह ।

का० टी०
उ० वं०
२२

निर्चंडीदासादय; धरणिः भूमिः अभिनवान् जनाग्रंकुरा एवांके उत्संगे टं
काः पाषाणविदारकाः मर्मभेदित्वात् पाषाणप्रायकठिनमानभंजकत्वाद्वा
यस्यां सा नारप्रणी अंकनाद्येष्टंटंक इति वा अभिनवा अंकुरा यत्र एवंविधो कोम
धोयस्य तथाभूतः टंकः पाषाणप्रायकठिनस्थानं यस्यां सेति चक्रवर्तिनः
अभिनवांकुराः अंकस्थिटंकत्वाविध टंकः पाषाणप्रायदेशो यस्यां सेति दीपिका।
यां एवं चोद्धे मधलिर्यकचोदीपनसहत्वात् इति टप्पसंचारस्याभावात्
मानभंगस्यावश्यभाविलं सूचितं टंकः पाषाणदारणाइति कोशात् २८ पा
रिम्हदेति मालतीमाधवे तथा ह्यस्या इत्युपक्रम्य माधवस्य मकरंदं प्रतिमा
लत्यावस्थावर्णनोक्तिरियं अस्या मालत्या अंगपरिम्हृदिता करतल हय
मर्दनेन शिथिलीकृतायाः मृणाललीवाललम्बनालंकृत म्लानेत्यंगमित्य।
भिप्रायमेकवचनं तथा क्रियासु शरीरधारणमात्रोपयोगिनीषु वह्नीषु
पन्यस्तासु परिवारस्य सा तौ सा पं यस्य प्रार्थनाभिरनेकाभिः कथमपि अनिच्छे
मात्रपि बलात्कारेण प्रवृत्तिः सकलं त्वाचिदुपक्रम मात्रेत्यस्या इत्यनूपज्यते

राम
२२

एवमग्रेपि चकारोप्यर्थे कपोलेपि निःकलंकस्य कलामात्रावशिष्टस्य हि
मांशोरिवस्य लक्ष्मीं शोभां कलयति धारयति पांडुत्वाम[illegible]त्वात् शोभामि
त्यनेनैवमपि न शोभाद्युतिरिति रिति निरस्यते कपोल इत्येकवचनादेक एव।
पांडुः सौकुमार्येणाग्रसर्वतः पांडिमानुदयात् अपरस्तु अभिनवस्य करिणो
यो दंतच्छेदः छि[illegible]र निच्छेदः कमनीयवस्तु छि[illegible]ओ भागस्तद्वत् कांतः अंकक
मिश्रइयवर्णः नूतनकरिदंतस्य कोमलत्वेनाग्रुरक्तसंबंधेन तल्लाभादिति
चक्रवर्तिनः जात्यभिप्रायमेकवचनं इत्यन्ये केचित् अभिनवो यः करिदं
तच्छेद इत्यन्वयस्तेन शोभाधिक्यात् पांडुताधिक्येन विप्रलंभोत्कर्षः तथा
च कालिदासः सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौर[illegible]स्य तस्येत्युत्तरकर्तनेन सद्य इत्यस्त
मारेमारः २५ दूराहिति जातं प्रागेव राधोयस्मात् मारतस्तथाभूतेन।
त्वहं नागसि अत एव प्रथमि प्रतिपादे मानिन्या उक्तिः अरे इत्यस्य पंच
पंचविविचित्रव्यापारसंतानेचतुरजातमित्यन्वयः प्रपंच चात्र यमेव प्रपं
चयति दूरादित्यादि दूरा हूय इति शेषः सप्तम्यर्थे पंचमी दूरस्य इत्यर्थ इति

मर्षं इति महेशः सर्वेषु मन्मथेषु प्रेयसीति संबध्यते उत्सुके इतोऽन्यच्च।
वार्यतीति शंकया उत्कंठा सचकोविशेषणालि आगते समीपं प्राप्ते विवलिते
दूरतः पश्यंत्या मे औत्सुक्यमनेन ज्ञातमिति लज्जया तिर्यक्कृते संभाषितास्फा।
रिते विकसिते स्मितालापेणाद्दर्पोदयात् संप्रेक्षते सम्यगतिशयेन साचिध्यग
प्रवर्तिग्रहणांग्ररक्ते प्रसमाधेवसर्वशंमिर्व नीतिकोधात् अतएवापसरंत्यागद्दी
नवसने किं चेतिस्मत्त्रपेक्षं वितन्वल्लतं प्रचिताकुरि लीकृतान्मलतायेन तथा भ्र
ते कोपाधिकेर्नस्पृयोदयात् किं विदिलसितं किं चेतीति केचित् चरणायोराननतिः प्रणा
मस्तसमवतिकरः संबोधोयस्येति दर्शितविशेषणं अतिकरः समस्त इति केचित्।
बाष्पांबुना अश्रुजलेन पूर्णमीक्षणं यस्य तथाभूते मानभंगेन प्रसादोदयात् अंबुपदं
बाहुल्यसूचनाय ईक्षणपदं गोलकाधिष्ठात्रतेजःपरं गोलकस्याश्रुपूर्णतयैव तन
यनेलोपचारः चक्षुर्ज्ञानमित्यत्र चक्षुःपदं गोलकपरं अतोभेदान्नबहुव्रीहिसंग
तिः महेशस्त्वईक्षणपदं गोलकपरं चक्षुःपरमित्याह तदप्युक्तम् औत्सुक्याविव
लितनविस्फारणादीनां तेजस्यसंभवात् बाष्पांबुनासंपूर्णेसमासे ईक्षणेय।

का० टी०
३० पं०
२३

23

न॰

राम
२३

न॰

येत्वंशैवयमालोचयामः वाच्यावृत्तोत्तरणादिति पाठस्तत्रकाविकल्पः समेजस
एवेति मन्यामिति नवोढायाश्चिनवसमागमवर्णनमिदं अत्रलज्जतइति
लज्जेतिसुष्यकपदं मन्दवर्थीयाच्छ्रत्ययान्तेनलज्जुनेककर्तृत्वेनालोकयति क४
क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः तथाचश्लोकं निर्जनंवासगृहंशयनागारंविलोक्यसखी
निस्सरणसत्वशंकयाविशेषेणादृष्ट्वाशयनात् किंचित् नतुसर्वतः निद्राभंगेया
संपरिवर्तनेनसमाधानंशनैर्बलयादिक्कणशंकयामंदंउत्थायअनुरागजि
ज्ञासयानिद्राव्याजंमिषंउपागतस्यप्राणेशस्य नतुव्याजेननिद्रांसर्वथातदसंभ
वात् पत्युः नवप्रियस्यअपूर्वसमागमेनानुद्विग्नरहस्यत्वात् तथानिर्वर्णने
पिनिद्राजव्याजस्यहिरस्यनाविलम्बे सर्वंसुचिरंयावद्बुद्धिवैभवंनिर्वर्ण्यअनुरा
गातिशयात् निद्रानिर्णयार्थंचनिःशेषंवर्णयित्वासुचिरंव्याजमुपागतस्ये
तिवान्वयः विस्रब्धंविश्वासयुक्तंयथास्यात्तथा निद्रायास्तात्विकत्वभ्रमात्
परिचुंब्य परितःकपोलयोर्भालेनयनयोश्चचुंबयित्वा गंडस्थलींजातपु
लिकामालोक्यलज्जालज्जवतीअतएवनम्रमुखीबालानवोढत्वेनाप्रौढा

का० टी०
उ० चं०
२४
२५

नवसंवैरहस्यमवगतमिति रहस्तता अनवोद्भिन्नस्यत्वादयथवाकालात्तेपक
लाधिक्येणविरंलज्जापगमपर्यंतं भवितेत्यन्वयः सहृदिकमूलधनग्रहणा
यचिरमिति चक्रवर्तिनः अन्यत्रत्वन्यमित्यनेनोद्दीपनातिशयश्चुंबनयोग्य
ताध्वन्यते वासगृहमिति स्वकचुंदनादिसंपत्तिः पत्युरिति प्रकृताच्चरागित्व
विश्रब्धमित्यनेनचरागातिशयादविमर्श्यकारित्वंध्वन्यते नेत्यमुक्तेनतना
मितेनलज्जयातथाविहूलत्वं यथामुखनमनेपाशक्तिरितिव्यज्यते चंडीरा
मस्य नमितंनभनकारितार्थः एवंचनामनेस्मानकत्वात्तत्का अन्ययो
पपत्तिरित्याहलज्जायाअनुभावगम्यत्वेपिशृंगारांगत्वाभावलज्जापदो
पादानं तेनव्यंग्यत्वकृतप्रकर्षापहारात् अन्यथाव्यंग्यत्वप्रयुक्ताभावध्वनि
नापत्तेरिति अत्रयद्यपिपरस्परालंबनेनउभयोरपिरतौप्रतीयेत अन्यग्र
हृष्टापनमुभयोरुद्दीपनं बालायारसोद्दीपनंनायकनिष्ठा अनुभावोन्न
त्वनिर्वर्णनंचुंबनेलज्जाव्यभिचारिभावः नायकरतेरुद्दीपनंनायिकाया
श्चुंबनं हासादिरनुभावः हासकंपोहर्षः संचारीतथापिनायकविष

र्टक
सम
२४

शिष्यानायिकानिष्ठायारतेरुद्रेकस्यवर्णनाविषयइतिचिंतनीयं भोगावा-
सोवासगृहमितिहारावली २२ नायिकारब्धसंभोगमुदाहरत्यनायकाब्धमुदा
हरति नमिति यत्रपूर्वरक्ताभावेन्नारीपुमान्पश्चात्तदिंगितैरितिक्रमदर्श
नायोदाहरणमिति तन्न एवोदाहरणेनैवतादृशक्रमावगतिसिद्धेः त
त्रनायिकोत्कंठायाएवप्रथमंवर्णनात्प्रकृतानुयोगाच्च नचवैपरीत्येरसा-
भासत्वद्योतनायतयाक्रमदर्शनमितिवाच्यम् राकेत्युदाहरणेस्वयमेवरसा-
मानशीलां नाडीनेरणिनि: लक्ष्मींशोभांधत्सेधारयसिग्रत्तोवसकलमनो
हरणात् नकेवलंकंचुकयाशोभानुत्पत्तिरपितुविद्यमानायासिरोधानम
पीत्येवकारार्थइत्यभिधायिनिवारिनिभाषमाणेएवतस्याःकंचुलिकायाः या
वीटिकाग्रंथिर्मोचनायतत्संस्पृशसितिसख्यालज्जयाशय्यायाउत्थाते समीपेनि
विष्टानिविडसंलग्ना भवतीघुस्थितास्वपिग्रयमेवंविचेष्टतइतिलज्जयास्मि-
तसहितासखीआलीजनस्यनायिकेवतस्यानेत्रयोरुत्सवउत्फुल्लतासैववा
नायिकप्रियतमत्वेनआलीजनस्यनेत्रोत्सवः तंदृष्ट्वाहर्षोदयात् तेना

का० टी०
उ० वं०
२५
२५

नेदितः संजातानंदः आलीजनः सखीजनः अलीकानांमिथ्याभूतानांस्मको
मयाभोजनीयः सारिकापाठनीयेत्यादिवचनानामुपन्यासोयथास्यात्तथाश
नकैर्मंदंनिर्यातः निर्गतइत्यन्वयः शनैस्त्वमलीकथावनायिकायालज्जा
तिशयपरिहाराय चक्रिवर्तिनस्तु शनैस्त्वमुत्सवान्माठोढुः त्वोपादानात्
अतएवालीजनोविदग्धः समयाज्ञानादिसाढः प्रियतमइत्यनेनानुपेत्तणी
यत्वं सस्मितेत्यनेनकंचुलिकापसारणोत्तरमश्रुवसजने अत्रमुग्धात्तीप्रिय।
तमश्रुपरस्पररत्यालंबनविभावौ नायकरतेरुद्दीपनंनयनसौंदर्यांगशो
भादि आभाषणवीटिकास्पर्शावनुभावौ तयोरभिधायिनौवीटिकासंस्प
र्शोतितुल्यकालत्वावगमात्प्रतीयमानउत्कंठाख्यः संचारी नायकारते।
स्तुनायकानुभावोद्दीपनंस्मितादिरनुभावः तदंगयोर्हर्षसंचारी प्राधान्येन
त्वास्वादविषयत्वं नायिकालंबनायानायकनिष्ठरतेरितिपूर्वस्माद्भेदः इह
प्रेमोद्भाइति मालत्यर्थेश्मशानसाधनेप्रवृत्तस्यमाधवस्याभिलाशोयं। राम २५
मुग्धदृशोमालत्याः तास्तामदनभूतमविपोषाच्छेदादृग्व्यापारश्चयामयिम

वेपुरित्यन्वयः आशंसायांलिङ् कीदृश्यः प्रेम्नार्द्रेणेनमार्द्राः स्निग्धाः प्रे
मव्यंजकत्वात् प्रेमैवावलोकनादिनापकर्षेनीतंप्रणयः तेस्पर्शंनीतिन्नहि
नस्पृशः प्रेमदृष्टिनादिगतोभावव्यंजकःकश्चनविशेषः तन्मूर्वकोवशीका
रःप्रणयइतिचंडीदासः प्रणयःप्रश्रयः सचगुर्वादिभयत्याज्यवमितिच
क्रवर्तिनः व्यवहारकौशल्यमित्यन्ये वत्सलनेत्यपरे परिचयात् इत्यतिव
शो उच्चाटस्थिरतयानिःशेषमुत्सारितगुर्वादिपारतंत्र्यः रागस्योदयोया
स्तनयाभूताः परिचयातिशयेनरंजनलमः प्रणयपरवागः परिचयो
रहस्यादेशावेदनमितिचंडीदासः निसर्गेणस्वभावेनमधुरामनोहराः या
सआशंसयामनोरथेनकल्पितास्वपि किंपुनरनुभूतासुलक्षणात् अंतःकर
णस्यमनसः आनंदेदेनसांद्रोघनः लयस्तन्मयोभावः वाह्यकरणस्यचक्षु
रादेर्व्यापारंविषयग्राहित्वंरुणद्धीतितयाभूतोभवतीतिवाकार्थः अ
त्रमुग्धदशइतिदक्प्रकर्षोपगमात् प्रेमार्द्राइत्यादिविशेषणस्वारस्या
ञ्चवेशापदेनहग्व्यापाररलाभः २२ अन्यत्रेति इतिउक्तप्रकारेणअ

का० टी०
उ० वं०
२९
26

न्येतराभिः बह्वीभिः कल्पनाभिर्वितर्कैः कवलितं ग्रस्तं व्याप्तमिति यावत्
स्वांतं मनो यस्यास्तथाभूता बाला निशांतस्य गृहस्यांतरे मध्ये निशि निशां
तरे मध्ये निशि निद्रां नालभतेति संबंधः किंभूता सती संजातो विवर्तनस्यापा
र्श्वपरिवर्तनस्य व्यतिकरः समूहो यस्यास्तथा अहन्नविवर्तनं उत्तानपरिवर्त
नं तस्य व्यतिकरः संबंधो यस्या इति चक्रवर्ती कल्पनाप्रकारमाह अन्यचेति
अन्यत्र नापि कांतरगृहे कुजनिगच्छतीति कथापि का नकापि अलीका कि
मुत गमनमित्यपि शङ्कनीयोर्थः खलु निश्चितं अस्य नायकस्य नाहं का
सुहृदपि नास्मि यो मां नेच्छतीहेति तथा च तन्मूलकतन्निवारणमप्यसंभाव्य
मित्यर्थः तर्हि हेत्वभावेनागमनमप्यसंभाव्यं तत्राह नागच्छतीति वस्त्वर्थे
ष्वागतस्तु नेत्यर्थः कारणाभावेपि कार्यमिति विस्मयेनाह हहेति विधेर्दैव
स्य कोपश्चान मृतपूर्वः प्रक्रमः आरंभः अत्र हेतुकार्योत्पादरूपः हहहेति
दैन्ये प्रक्रमः विप्रलंभस्यारंभ इति चक्रवर्ती महमेति ननु दैववशात्त्वाग
तस्तत्राह महसेति सहसा अकस्मात् तथा च विधेर्मया किमद्भुतमिति भा

राम
२९

वर्त्तिसंगमनीयं एषा च प्रागेवं तेन कृतचिन्तापि देवान्न्यायातियत्प्रियः तद्दनागमदुः
खार्त्ता विरहोत्कंठितानामतेनुपलब्धानाम नायिकेत्यवश्यं विरहस्य प्रवासादितः पृथक्
भावः स्वीकार्यः अन्यथा प्रोषितभर्तृकादितो स्याभेदान्तरत्वानापत्तेरिति २४
सापत्त्विरिति काचित्सखीं वृत्तान्तं सखीं प्रति कथयति सा बाला मुग्धापत्तनतत्प्रि
यस्य अपराधकारित्वात् प्रथमापराधस्य अन्योन्यसंगमनासंगमरूपस्य समये प्रथमत्वे
नासत्यत्वं द्वितीयादौ चावश्यं संभवात्तदुक्तिरित्यन्ये सखेन सोढाईनयत्पदेशा
त्तं विनातदभावात् सख्येत्य समसंलभ्नीयांतं तथा च सखीकर्तृकोपदेशं विनेत्य
र्थ इत्यन्ये सविभ्रम मंगस्य स्वेदकम्पादेर्यो वलनाचालनावक्रोक्तयश्चताभिः सूच
नेनैर्थानां नस्य प्रकाशनेनो जानातीत्यन्वयः तर्हि किं करोतीत्यत आह स्वेच्छेत्या
दि अश्रुभिरनुपलक्षणीयत्वस्त्रीया रोदनं चोपलक्ष्यं तथा चाश्रुभिरुपलक्षितं के
वलमेव रोदनं करोतीत्यर्थः लोकोक्त्या गौपचारिकी वातस्तीयेति दीपिका केवल
मेव समुदितो निपात इति चंडीदासः केवलं रोदिति एवैतेभ्याम्यां रोदनायोगरोदना
नयोगयोर्व्यवच्छेदौ लभ्यावितिचक्रवर्ती अयोगस्यात्र विरामः अन्यत् रेतत्वं

का० टी०
उ० चं०
२६
२७

गवत्योदिनो हरिदश्वाश्रुविमोचनमिति यावत् तमारादेवगतार्थस्याश्रुपदस्य विशे
षणादानायोपादानं नतदासवच्छेति निर्मलैः स्वच्छयोर्निर्मलयोः कपोलयोर्मूलं गा
लितैः अंजनपत्ररचनयोस्त्यागाद्दश्रुकपोलयोस्वच्छनेति च क्षवर्ती अश्रुबाहु
ग० ल्येनतयोरषमांसेति टीपिकाकारः उत्तानशायनान्मूलेगलनेलम्बलोलाल
केशितिरूपकं लम्बंतो विप्रकीर्णालोला अंचला ये अलकाः केशाः तद्रूपैसृत्स
त्वात् लम्बल्लोलालकैशितिपाठेलम्बनभ्रमोपन्न लोलालकं स्रोतो ये षां तेरि
न्यर्थः कीदृशी बालापतितिदर्शनेन लज्जया परितः अलोलितिश्नेने त्रोत्सले यया तया
भूता ग्रारुणपाटुत्पलारोपः केचित् अस्रुभिरलकैश्च पर्यस्तेत्यात्रेत्राभेवानेत्रो
त्पलेयस्याः इत्यर्थमाहुः तत्रशद्वसारस्यसंभंगात् पुनरोदोषइति प्रस्थानमिति
प्रोष्यतिका स्वजीवं संबोधयसोबंधवदति हे प्रियप्रीतिपात्रजीवितप्रियतमेयातेग
न्ते निश्चितं संजातनिश्चयं चेतो यस्यतथाभूते सतिनगं नगं नमयतेसर्वे अयीत
वसहृदः सममं सहप्रस्थिताः प्रचलिताः तथा च नवापिगंतधेसतिगमनावश्यंभा
वेसति कृत्यलघुदेशदवज्जलमिति वश्यार्थेनतव्यप्रत्ययः सहृदां सायेः समहृदः कि

राम
२६

गकृतस्यजातत्वयापिगंतव्यमितिभावः कैकैःप्रस्थितमित्यत्राह प्रस्थानमि
त्यादि वलयैःकंकणैःप्रस्थानंकृतं प्रियगमनश्रवणजनितकार्श्येनस्व
स्थानच्युतेः प्रीतिपात्रैर्मित्रैःप्रियसखानायकस्यवामित्रभूतैरितिवचनादि
विपरिणामेन सर्वेषुस्त्रीयांतेषुयोज्यंततंप्रियासन्निधानान्वयव्यतिरेका
नुविधायितया अस्राणामपिहृदयस्थत्वेनप्रियसखत्वमितिचक्रवर्ती अ
स्रैरस्रुभिरजस्रंनिरंतरमसंख्यातत्वात् गतंस्थानान्निर्गतं धृत्याधैर्येणक्षणम
पिनासितंस्थितं चित्तेनगंतुंपुरःपूर्वमेवव्यवसितंउद्युक्तंनतुगतं तेनसमा
सितव्यनेनाविरोधः प्रियेतिसंबोधनेनैवत्वयापित्यक्तुमुचितमितिसूच्यते
प्रियाणांसुहृदांसार्थः प्रियस्यवासुहृदांसार्थइत्यर्थकमेकंपदमितिकेचित्
प्रियसखैरितिविशिष्यात्रविशेषणमत्यंतप्रियत्वप्रतिपादनाय तज्जीवि
तनाशकदुःखोपस्थितादप्यस्रोगमात्किंचिद्दुःखोपशमेनजीवितरक्षकर
त्वात् दुःखातिशयेप्यस्रागमाद्वैसाद्रुः सार्थशब्दस्ययद्यपिसंघसार्थौतुजंतु
भिरित्यमरोक्तेर्जंतुसमूहएवप्रयुज्यमानोदृष्टोनाचेतनसमूहेतथापि

प्रकृते चैतन्यारोपात्संगमनीयः ३९ त्वामिति मेघहूते कुबेरशापप्रति-
बद्धप्रियासविधगमनस्य यदा स्वमेघद्वारा प्रियां प्रति संदेशोक्तिरियं प्रणयेण
कुपितां मानवतीं त्वां धातुरागैर्गैरिकादिरक्तधातुभिः शिलायामालिख्य आ-
त्मानं ते तव चरणयोः पतितं प्रणतं कर्तुं यावदिच्छामि तावन्मुहुरुपचितैः
प्रवृद्धैरस्रैर्बाष्पैर्मे दृष्टिर्दर्शनं आलुप्यते लुप्ता भवतीत्यन्वयः अथांतरेभ्य-
स्तिक्रूर इति अतस्तस्मिन्नपि आलेख्येऽपि नौ आवयोः संगमं क्रूरः श्रेयो-
विघटने जागरूकः कृतांतो दैवमेव कृतांतो यमः न सहते किमुत साक्षात्
इत्यर्थः अत्र कोपे शङ्कि मोदयाद्वातरागैरित्युक्तं भूमिशयनात्तु शिलाया-
मिति एतज्जातीयमेव कवर्णालाभायेति केचित् कठिनचित्तत्वादित्यन्ये
अत्र कथं चित्रलिखितायामाकृतौ पादपतनारंभे तत्कालीनतदीयविलास
विशेषानुस्मरणमुद्दीपितशोकावेशवशप्रवृत्तैरस्रुभिर्दर्शनविघात-
द्वारा विघ्नः क्रियत इति सर्वतंत्रविदो वाचस्पतिमिश्राः आधुनिकास्तु
लिखनमपि इच्छाविषयपर्वतनिकूटमित्यन्ये निमन्यंते यद्यप्यत्र

का० टी०
३० चं०
२२
28

राम
२२

बंधालोचनयोन्मादएवप्राधान्येनप्रतीयतेनतथापितद्दलोचनेनोन्मादा
वभासइत्यभिप्रेत्यरसध्वनित्वेनोदाहृतं कुर्म्मांलायमसिद्धोलदेवाकुश।
लकर्मस्थितिकोशः ३७ आक्रन्देति विष्णुशर्म्मणामपहृतः क
स्यचिद्द्विरियम् इतीत्युपलक्षणार्थंकर्तृतीयांतं विष्णुशर्मकर्तृ
हृयः आक्रंदेत्यादिहृतोहमित्येतेनवाक्येनोपलक्षितंरोदितीत्यन्वयः
वाक्यार्थस्यवेश्यात्रयमुच्चिंतित्वाद्विनोपदतंपाणिमाक्रंद्यसंक्रुचिताग्रक्र
त्वामुष्णीक्रम्येतियावत् मंत्रहृतानामंभसांहृष्यतेविंदुभिःप्रतिपदंप्रतिल
ग्नंपवित्रेममममूर्धिंतारोदीर्देवस्योयत्रप्रथितोविस्तारितः पइतिशब्दस्य
यचतथाप्रत्याहारमादात् दत्तवृत्तीहाहेतिवेदेहृतोनष्टोहमितिप्रतिपदंप्र
त्यवेयवमितिकेचित् प्रतिपदं प्रतिमंत्रपदं तथाचैकेनमंत्रपदेनसंहृ
तेहृष्यतेःपवित्रहृतर्थइतिचेदोदासः प्रतिनष्टकमितिपाठेप्रतिनष्ट
त्तित्रंथककंलालायवैतिव्याचक्षते यत्नतारस्वरंयथास्यात्तथारो
दितीतिव्याख्यातं तदयुक्तम् इतोहमित्यंतस्यरोदकर्तृवाक्यस्या

नकरणान्तरं नगीतस्यान्यवक्तृकवाक्यार्थेरोदने विशेषणसमर्पकत्वा ।
संभवादिति ॥ ३१ ॥ सामान्तेति राजपत्न्यां मृतायां तत्परिजनविलापव
र्णनमिदं ॥ इत्थं पतत्प्रकाशः पुरेभावानामंगनानां गिरः चित्रस्थानपि आ
लेख्यगतानपि रोदयन्ति भित्तीरपि शतधाः शतखंडाः कुर्वन्ति किं पुनः सचे
तनानिति अन्वयः किंभूताः उच्चैः क्रंदनात् कंठे स्वरा यासां ताः अमा हा च अबा
हत्या च मध्ये अन्तराले रुद्धा विच्छिन्ना इति कर्मधारयो तत्पुनः करुणा
इत्यनेन कर्मधारयः करुणाः सस्नेहाः कातर्येण विक्लवा नातेरस ।
सशब्दवाच्यतादोषः किं रूपा गिरः इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपानुकरणं पूर्वार्द्धे
तदर्थं स्त हा इति विषादे भो मातः कुत्र गतं त्वं त्वरितासि संजातत्वरासि ।
येनास्मानपि नापेक्षितवती त्वरितासीति पाठे इतासि गतासीत्यर्थः ।
किमिदं अकस्मिकोत्पातरूपं हा इति धिगर्थे देवताः धिक् नानोपचा
रपूजास्तर्पितानपि निरुपरक्षणात् आशिषः अर्थी हानादि तर्पितद्विजानां
क कुत्र गता इति शेषः नापि आशीर्विफला इति भावः प्राणान् धिक् व

दृश्यावेविस्थिरत्वात् तेनवांगेषुमकुमारेषुप्रशनिर्वञ्चं तद्रूपोद्भूतवद्रः य
एवग्राहृतिमित्यर्पितः सपतितः स्वयमेव मचैतनैरेतेष्वंगेषुपातयितुमा।
शक्यत्वात् यद्वापतितेनाशनिर्देतिमित्रवाक्यं वज्रपातएवाग्येयत्नवावि
पत्तिरिति दृशौ नेत्रे द्रष्येद्दतिविशिष्योपादानं रमणीयताऽतिशयेनत्वा।
द्दारेदुःखाधिक्यात् यद्वाऽस्मावेदृशौ द्रष्येद्दतिग्रश्नमदर्शित्वात् स्तो।
कोकोत्कादृश्यं ३५ कृतमिति वेणीसंवरणोद्धरणं वधानंतरम
र्जुनादीन्प्रतिश्वयमप्याश्वत्थामाद्रियंमिदंगुरोः द्रोणवद्धरूपंपातकमेव
गुरुपातकंमहापातकं अविवेकान्मनुजरूपैः पशुभिरुदायुधैरुपता
स्तैरेतदेवनिर्मर्यादैर्मर्यादाभ्रंशैर्भवद्भिरर्जुनाद्यैः कृतमनुमेनं तद्दृश्यं वा
तेषां सभीमकिरीटिनां भीमसेनार्जुनसहितानां भवतां नरकस्यदेहस्यावि
शेषस्यरिपुगणाश्रीकृष्णेन सार्धं ग्रस्तद्रोहो मांसैः रुधिरवसाभिः अयमे
वदत्तनावर्तीचमूहमननन्यमहायः दिशांलक्षणयात्रदेवतानां बलि
पूजोपहारं करोमीत्यन्वयः एवं दंडक्रमेण कृतमित्यभिधानानंतरं

का० टी०
३० चं०
३०
३०

क्रोधात्क्रमविस्मृतानन्तः प्रागुपादानं पशुभिरित्यनेन बलिदानयोग्य
तामुक्तवानित्यर्थः इति संबंधिनि साहित्यं ननकतेरीति काव्यं । तद्धारति ह्रु ४०
मात्राटके ...रावणपुत्रस्येन्द्रजितः पराक्रमैः भोजानामपराक्रमेण च ।
तद्वानीवाहरयोवानराः पतेदृश्यमानदुरवस्थाः रूपमितिघोषः संचा
मेविजहतस्तजनेनेति संबंधः पतेद्यागतेत्र्यर्थोन्मयीतिवार्थः पतेलज्जाइ ।
तिसज्जानोहृलेख इति चक्रवर्ती पते इयंतइतिकश्चित् भयत्यागेहेतुमाह
तमिमादि यतः त्वमः कृपितः शक्रात् हठस्य मस्यरावणस्य कुंभोयेस्माद्दृशा
श्रमीसायकाः बाणाः पुष्पमयेहेषुनिः पतंतः पतमानानतपात्यमानाः प
रं केवलं लज्जां दधति धारयंति न तु लक्ष्यं भेदकार्यकरणात् लज्जिता इव
नमामानं दयंतीत्यर्थः स्वलज्जया बाणेषु समारोपात् लज्जामर्थान्मदी
योरयति पुरुलं तीत्यर्थ इति दीपिकायां तथाच दैवाद्बाणपातेपि मदनदे
शपत्वाद्वयंत्यजनेत्यर्थः केचित्तु निष्पंतोमच्चापान्निर्गच्छंतोपुष्पमयेहेषु त राम
अर्थीमती तुपरं लज्जां दधति न तु पातो भिमखं पोरूषं चेत्यर्थः न तु । ३०

पातालाभिमुख्यापाकर्षं चेत्यर्थः नत्वनिष्पतंतं इमस्यपततं नइत्यर्थः निष्पतनस्य
पतनस्यप्रत्याभावादित्याहुः अन्येतु समीप्याभिप्रायेणपततं इतिवर्तमाननिर्दे
शः एवंपतिष्यमाणाइत्यर्थमाहुः अपरेतु हे दरयइतिविशिष्यहनुमदा।
दीन्संबोध्य युष्मदित्यादिवाक्यं तद्मात्रमेवाधनेनवपूर्ववाक्यमितियो।
जयंति लक्ष्मणंप्रत्याह सौमित्रइति सुमित्रायापुत्रत्वेनिह गुह्याद्यमादि
रभ्येत्यर्थः हे तमाहपात्रमित्यादि हियस्मात्वंरूपांकोधानांपात्रंविषयोना
सितभवसि तर्हि किमर्थमप्रचाह नन्वहमित्यादि अहंमेघनादःप्रसिद्धना
मानतइंद्रजितत्वस्याप्यनुत्कर्षत्वात् रामंअन्वेषयामिकीदृक्पराक्रम
शीलइतिमार्गयामि हे तगर्भविद्योषणामाह किंचिदिति किंचित्संरंभइ
षक्रोधः सएवलीलाक्रीडातयानियमितोबद्धोवशीकृतोवाजल्पनिधिर्ये
नतथाभूतं कचिद्भ्रुभंगेतिपाठः सम्यगेव किंचिदित्यन्वेषणक्रियाविशे
षणं तेनसोपिनतादृगन्वेषणपात्रमितिभावइतिकेचित् अन्येतुसेनाग्र।
वर्तिनोरामस्यान्वेषणानुपपत्तेः राममनुलक्ष्मीकृत्यएषोहंयामीत्यर्थः।

का० टी०
३० वं०
३२
३१

मात्रः गर्वातिशयाहिकस्यनमेनतदित्यन्ये अग्रमोस्मिद्वेदितिमातं संबोधोत्की
र्तनात्त्वीर्यत्वंयोत्स्यतेरूपमामितिबहुवचनेनतदतिशयइतिबोधकम् ४२ ग्री।
वाभंगेति शार्ङ्गं तल्लेस्मगहननायधावितरथस्यराज्ञः स्यूतंप्रतिअपंपुनरिदा
नीमपीत्युपक्रमोक्तिरियम् पश्येतस्यवाक्यार्थः कर्मसचइदानीमपश्यंपु
रोदृश्यमानोमृगः पुनः उदग्रप्लुतत्वात् उल्कदेशकालत्वात् वियतिआकाशे
बहुतरंअधिकंप्रयातिउर्व्याम्भूमौस्तोकमल्पंप्रयाति किंभूतः अनुपश्चात्पत
तिधावतिस्यंदनेरथेग्रीवाभंगेनवक्रीभावेनाभिराममंयथास्यात्तथामुहुर्वारं
वारंगम्यदेशदर्शनेनविच्छेदात्बद्धदृष्टिःदत्तदृष्टिः शरपतनभयाद्भूयसा
स्यूते नपश्चार्द्धेनपूर्वार्द्धेन अपरस्यार्द्धेपश्चभावोवक्रत्वमितिवार्तिका।
नुसारात् पूर्वकायंप्रविष्टः प्रवेष्टुमारब्धः आदिकर्मणिक्तः स्यूतस्यक्र
शेकथंप्रवेशउत्प्रतिबंधानात् भयातिशयसूचनं तथाअर्धावलीढैः। श्राम
ईभदित्तैः श्रमेणविवृतात् प्रसारितान्मुखात् भ्रंशिभिः पतद्भिर्दर्भैःवात्न ३२
त्पादितैः कीर्णवर्त्माकीर्णमार्गोयस्यतथाभूतइति वियतिराज्ञः स्वाम्यं

श्री

भावाद्बहुतरं भयमेतन्मत्वैतल्लोकमिति केचित्कलयंति अन्ये त्वपरस्माद्
यमेव स्थायीभाव इति न शब्दवाच्यतादोषः ४२ उल्कालोलेति मालतीमाध
वे श्मशानवर्णने श्वेतपुरकः कृपाणोदरी इति यावत् अविश्रमनाकुलं
पर्याप्तास्तत्तथाभोजनसमाप्तिभयात् शनैरिति यावत् कृत्तिं चर्म उत्कृत्यो
त्कृत्य प्रथमं अतिभक्षयति अथानंतरं पृथुनामुन्नताउत्सेधेन उत्कटतया
भूयांसि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अंकस्थात्करंकात् अस्थिसं
स्थस्थपुटगतमपि गंभीरविषमभागगतमपि क्रव्यं मांसं अत्तीति संबंधः
तेन क्रव्यमांसशब्दानां नासंगतिः पृष्ठस्थेपद इति पाठेपि स एवार्थः करं
कः शवशरीरमिति केचित् कीदृशानि मांसानि अंसौ स्कंधौ स्फिक् ऊ
रुमूलकटिसंधिपृष्ठभागः पिंडाजंघोर्ध्वभागः पिंडेति पाठे तदाकारत्वात्स
मादिष्ववय एवयवेषु सुलभानि तथा उग्रपूतीनि उग्रः पूतिर्दुर्गंधो येषां तानि कीदृक्प्रे
तरंकः आर्तः त्वरितः भीत इति चक्रवर्ती परितः अस्तेतिह्नेत्रेये
नमः बलवत्पिशाचांतरेणापहरणाशंकया देशान्तरस्थपुटगतमो

का० टी०
३० वं०
३२
३२ नं०

साकर्षणायवाप्रकटितात्वग्जनार्दनायेनमः अत्रोल्लसोल्लसेति वीप्सया
कालत्रेपात्तमपकदासर्वंचमंस्ताजयितुंनशक्नोति किंचित्किंचिनयाविधा
यतङ्क्त्वापरभागमुल्लसमानीतिलभ्यते एवंयावल्लुलिसत्वंतावडुलंतेनमि
त्यपि ४३ चित्रमिति इयंकिलवामनमहीयपवल्लेरुक्तिः अत्रचित्रादिश
ब्दाहिंभंगिभेदेनस्वसममभिव्याहृतपदार्थस्यलोकोत्तरताप्रतिपादिका नतुवि
स्मयार्थाः तस्माच्चक्षापितेनवाच्यतादोषापत्तेः तथाचमहात्मनमहात्म्यशी
लपवग्रूपः चित्रंलोकोत्तरंवस्त्विति संबंधः माहात्म्यविशिष्टश्चेत्तस्या
पिलोकोत्तरत्वस्यविशेषणीभूतस्यैपर्यवसानंतल्लंटःपठितइत्यादिवत् १ हा
वतावतारइति अत्राप्येषइतिमध्यमणिन्यायेनसंबध्यते अवतारःसदा।
चारप्रवर्तकः अत्रापिवतशब्दार्थस्यएवंवदन्वयः वतेतिहर्षेस्यात्तथाचो
तिदीपिकायां अविकारइतिपाठेविकाराभावइत्यर्थः पश्यादृश्यमानाकां
तिःकनकापीतिभंग्यंतरेणालोकोत्तरत्वमुक्तंभवति भंगिःगमनोपवेशन
दर्शनादिगतप्रकारविशेषः अभिनवैवअपूर्वैव वेल्लतण्गतमात्यंति

३२

कत्वमेवकारार्थः धैर्यं विरोधिमहत्त्वसंपातेप्यचलचित्तत्वं अहो लौकिकः
प्रभावः सामर्थ्यं सकलवशीकारस्वरूपं कापि अनिर्वाच्याप्राकृतिः अवयव
संस्थाने एषसर्गः निर्माणं तत्तनः प्रसिद्धत्वस्य निर्मितविलक्षणत्वमित्यर्थः
७४ अहौवेति अहिः सर्पः दृषत् शिला लोष्टं मृत्खंडः स्त्रैणं स्त्रीसमूहः
द्वयोर्द्वयोः प्रत्येकं वा शब्दस्तुल्यतासूचनार्थः अहिहारयोः समाहृदमुपादे
यमिदमनुपादेयमिति वैषम्यरहिता दृक् दृष्टिर्येषां ते समदृश इत्यर्थः जग
तो मिथ्यात्वेन रागद्वेषयोरभावात् एवं च सर्पाद्यहिरनिष्टापादकत्वेनान
पादेयस्तस्यासौ रोपीति सामेति हेतिरिति व्याख्यानमनादेयं क्वचिदमेध्ये
पुण्यवारण्ये ममदिवसा यान्तीति विनाशं हानं संगेन बोध्यं अन्यथा समदृष्टि
त्वासंगतेः प्रलपतः अनर्थकं वदतः शब्दमात्रस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वाद
योजनाभावाच्च शिवेति शब्दोच्चारणस्य प्रलापरूपत्वं यातीति पाठे क्वचि
दिवसचकेति पाठः तेन करा कर्त्रौ विभाषेति भविष्यदर्थे लट् प्रत्यय
इति चंद्रोदामादयः वस्तुतस्तु तथापाठेपि कदेति पाठ एकल्पनम

का० टी०
उ० वं०
३३
33

नर्थकम् जीवन्मुक्तेन विद्यमानतायाः स्वव्यवस्थायाया परामर्शोपपत्तिरिति बो
धनम् ४५ कंठकोणेति देवेशनेन कंठस्य कोणः एकदेशे विनिविष्टं संलग्नं
कालकूटं विषमपि मे ममामृतममृतं उत मममृतं अतिप्रियत्वात् उपात्त
मपि मृत्युज्ञापनमपि अमृतं चेदकल्याणरूपं यदि भवद्वपुषः भेदनवृत्तिरवस्थि
तिर्यस्य तथामृतं भेदेनावभासमानमिति यावत् तदा मे मह्यं न रोचते अ
मृतस्य यथा तथास्तु मम मतेन रुचिविषयइत्यर्थः भवद्वपुषो भेदो यत्र वपुभि
वेतद्वृत्तीति वा तथा चानन्यगामित्वेन कालकूटस्य प्रियत्वं अतमृतेन चा
मृतस्याप्रियत्वमिति भावः उपात्तं पीतमप्यमृतमिति कश्चित् इति पदं
आप्यपरं एवं च भवद्वपुर्भेदव्याप्यमित्यर्थः ईषवपुःसंबद्धस्यान्यत्र सतो
पिपीति पाठो वित्यादिति केचित् हरत्यघमिति माघे नारदं प्रति श्रीकृष्ण
स्योक्तिरियम् भवदीयस्य भवत्संबन्धिनोपस्य कस्यापि किं पुनर्भवतः दर्शनं
कर्तृ शरीरभाजां शरीरधारिणां मादृशां कालत्रितयेपि वर्तमानादिका
लत्रितयेपि वर्तमानादिकालत्रयेपि योग्यतां स्वार्थादिलाभस्य तत्सं

३३

पादकमगणवतद्रूपांमनक्ति सूचयतीत्यर्थः कथमित्याकांक्षायामाह हर
तीत्यादि यतः संप्रति वर्तमानकाले अखिलं पापं हरति नाशयति एष्यतः
आगामिष्यतः प्रभस्य श्रेयःसाधनस्य हेतुसंपादकं दर्शनस्याहष्टद्वा
रा श्रेयःसाधनत्वाद्दृष्टस्य चादृष्टस्य सामग्रीसंपादकत्वेन श्रेयःसाधनत्वा
त् भाविनि तु श्रेयःसाधकादृष्टसंपत्तिः अनेन तु तथाविधं स्वरूपमिति ।
स्वरूपं चाद्ययोजनकत्वयाद्यर्थंतर्थयाश्वजन्यतयेति बोध्यम् चक्रवर्ति
नस्तु योगिनां पुण्यवतामिति व्याचख्युः तत्रापि समीचीनं वर्तमानका
ले तदसंभवात् भाविश्रेयोहेतुभूतदर्शनजन्यादृष्टवत्तया प्रकारान्तरेण
वा तदंगीकारे च हरत्यं संप्रतीत्यस्य तद्प्रतिपादकत्वेनासंगतत्वापत्ते
रिति ५७ जानद्रति विप्रलंभस्य सत्वायं श्लोकीयमुक्तिः हे भ्रातः अयम
पास्वर्णप्रियतमाकोपेन पराङ्मुखी सती पाणिना हस्तेन मामास्पृश्य मत्क्रा
न्दतीरोदनं कुर्वती गतेत्यत्र स्तनादृष्टा ततस्तान्द्रष्टीनोत्तरं अहं यावत्स्त्रि
यं परिरंभालिंगनचाटुकानां प्रियवाक्यानां शतैर्निश्वासयामि अन्त

का० टी०
३० वं०
३४
3)

नयामियावत् जाने निश्चितो मिशाठेन वंचकेन विधिना दैवेन निर्दयाद रि
द्रोऽहितो निर्दादरिद्रः अनयाभूतेपि तथाकृतः अतएव विधिर्द्वैदविधा
यकः जाने शाठेनेत्यनेन निर्गुणापकारित्वेनास्याप्रकर्षः नोयावदिति ।
लोकोक्तिः नोस्माकं प्रियेति वासंबंधः अन्येतु जानास्मरामिस्वत्वैवक
थयामि न त्वारार्थे मामासंस्पृशेति पाणिनासूचयत्वेति शेषः कोपेणाभा
षणात्यागात् रुदती दृष्टतनोगतं सहसात्दृष्टेत्यनुषंग इत्याहुः ४८
स्मरति वारयोषितं प्रतिकस्यचित्कामुकस्यचाहत्क्रियम् देवामा
ति यामंसुंदरं जितेंद्रियाणामपि वशीकरणाद्धिरूढं चात्तियस्यास्तथावि
धैतंकं पुरुषं त्वमायं विनात्वामपि नरमसेन क्रीडसि हर्षसीति यावत्
तथायं स्मरगयसि अनिष्पसि कोसौ रणः सैयाएवमवोय सा स्वल्पकाल्का
त्वेषणाद्रूपस्वर्गफलकत्वात् तस्यमत्विपुरतः प्राणान् विलेभेदत्त
वान् अर्थाज्जन्मांतरे हेशाशिसुविचंद्राननेयं बलादालिंगसिसकः स
त्वग्रे शोभनग्रहाधिष्ठिते लग्नेजातउत्तमः हेमदनस्यनगरिराज्ञा ।

राम
३४

निग्रहेवमदनस्यवैभवात् यंत्वध्यायसितस्यकस्यैषात्वत्करैकध्यानत्
पानतः श्रीतपः संपत्तिरित्यर्थः अत्रशशिनांबोत्थनेनबलाद्दालिंगन
स्पृष्टकृताप्यज्यनेशशिनाप्यंगीकृतशाशापरित्यागात् नगरीत्वारो
पेणानेकविषयकमदनाश्रयत्वसूचनं तस्याअनेकाश्रयत्वभावत्वात्
४५ राकेति सातामुद्दिश्यरावणोक्तिरियम् सासीताराकायांअखंड
चंद्रायांपूर्णिमायांयः सुधाकरश्चंद्रस्तद्वन्मुखंयस्यास्तथाविधा एवंत
रलेचंचलेआयतेदीर्घेअक्षिणीयस्यास्तथाभूता स्मेरमीषत्स्मरकापुंयौ
वनंयौवनमितियावत् तेनतरंगितास्तरंगवदुन्नतोन्नतारंभशीलावि
भ्रमायेषुतथाविधान्यंगानियस्यास्तथाभूते तिदर्शनक्रमेणाम्रखादि
गतप्रकर्षविभावनं ननुतस्माद्रकसौंदर्यातिशयेनानपेक्षत्वात् किं
करोमितल्लाभायेतिशेषः तयासहमैत्रीक्रियतांतत्राह विदधइति अत्र
अस्यांसीतायांमैत्रींकथंकेनोपायेनविदधेकरोमि तदुपायोपिनप्रतिभा
तीत्यर्थः ननुसेवतांस्वीकुर्यात्तत्राह तदितितयास्वीकृतिममायमिति

का० टी०
उ० चं०
३५
35

बुद्धिविषयीकरणं तस्य व्यतिकरे संबंधे उपायो हेतुः कटवकः संभाव्यत इत्य
र्थः स्वीकृतिः स्वाधीनीकरणं तस्य व्यतिकरः समदानतनत्वरूपं पौनःपुन्य
मिति चंडीदासः विशिष्टोतिकरः अभावस्तस्मिन्सति क उपायस्तथा च तत्स्वी
कृतिरेवोपायो नान्य इत्यन्ये विभ्रमास्येति पाठे तथाविधमास्यं यस्या इत्यर्थः
स्यादिति पाठे क उपायः स्यादित्यन्वयः ५० तस्या इति खंडितायाः स्वनायि
कायाः कोपं तत्कांतिहतां तं वयस्यं प्रतिकथयतो धृष्टनायकस्येयमुक्तिः
तस्याः सपत्न्याः असूयातिशयात्त्रामात्रिर्देशः सांद्रं घनं श्रीखंडादिविलेपनं
यत्र तथाभूतं स्तनतटस्य समीपं समस्यानस्य तत्पर्यंतगामी अत एव
प्रकृष्टोयः श्लेषः परिरंभस्तेन यामुद्रा लक्षनाकारं विलेपनमयं चिह्नं ते
नांकितं चिह्नितं तदीयत्वेन ज्ञापितमित्यर्थः वक्षस्थरणयोराननैः प्रणा
मस्य योव्यतिकरः संबंधः पौनःपुन्यवात तद्व्याजेन छलेन किं किमिति गो
पाप्यते आच्छाद्यते इत्यर्थात् नायिकायाः उक्ते सति मया कृतत् मुद्रांक
णमित्यदीयेकृतात् मुद्रांकणं संप्रमार्ष्टुं विलोपयितुं सा सहसा च प्र
ते

राम
३५

सौष्ठवरभसेन त्वरया आश्लिष्टावालिंगितौ तत्स्ववशात् आलिंगनानं
दपारवश्यात्तन्मानतन्तु मङ्क्षु किं तत्त्वं विस्मृतं चेत्यन्वयः चकारेणालिंग
नविस्मृतयोरेककालता द्योत्यते ५। एकस्मिन्निति अमरुकवेरुक्तिः
एकस्मिन्शयने शय्यायां विप्रलम्भतारमणी सपत्नीतस्या नाममात्र
श्रवणे गृहीतनाम्नि नायकेन कृते सति सद्यस्तत्कालमेव कोपेन पराङ्मु
खया स्थितया आश्वासितया विज्ञया मुग्धया स्वस्या धैर्यमजानंत्या क।
याचित चाटूनि प्रियभाषणानि कुर्वन्नपि प्रियतमः आवेगात्कोपसं।
भ्रमादवधीरितः अतएव जातः तूष्णीं आलापरहितः स्थितः प्रसादस्ता
नायावहितो न तन्निद्रितः तत्क्षणः तूष्णीं स्थितिसमये सखीश्वप्रार्थना
पराङ्मुखो मा भूदिति नोक्तेन मन्दमन्दं तिशयितेन वलितावकीकृता।
ग्रीवा यत्र तत्र यथा स्यात्तथा पुनर्वीक्षितः वीक्षणानन्तरं वीक्षितः वारंवार
मित्यर्थः आवेशादिति पाठे कोपावेशादित्यर्थः तत्क्षणादिति पाठे त
त्क्षीं भावलक्षणानन्तरमेवेत्यर्थः लोपेवापंचमीन तत्क्षणात्प्रप्येति तद

का० टी०
उ० च०
३६
36
मालो १

र्थः ५२ उत्सिक्तस्येति सीतामालिंगतस्तल्लज्जावघतो वा रामस्य भार्गवाग
मेपरामर्षीयं तपश्चपराक्रमश्च तयोर्निधेः स्थानभूतस्य धर्मपुत्रोभयवी
रस्येत्यर्थः अतएवोत्सिक्तस्य ख्यातस्य दत्तस्य वा अर्थात्परशुरामस्य अ
भ्यागमादागमनादेकतः एकस्मिन्दिशतः परशुरामस्य संगेवाप्रियताप्रेम
चवी[illegible]स्य रभसो हर्षस्तस्योत्फालात् उद्रेकः वीरोचितकौतुकोद्रेक इत्यर्थः
स च पतौ द्वौ अपि मां कर्षतः अत्र चकारद्वयं द्वयोस्तुल्यप्राधान्यसूचना
य अन्यतो अन्यस्यां दिशि एषो अनुभूयमानोपनीतो वा वैदेहीपरिरंभ
श्च विदेहो जनकः स एव विगतदेहः कामस्तस्य पुत्री विजये सहायत्वा
त् तस्याः परिष्वङ्गश्चाश्लेषश्च मां रुणद्धि मुनिपार्श्वगमने इतिव भातीत्य
र्थः चकारः पूर्वोक्ताभ्यां तुल्यत्वस्य तुल्यकालत्वस्य च संधिरूपस्य सू
चनाय एकस्य परिरंभस्य सत्संगप्रेम्णोत्साहाभ्यां तुल्यत्वसंपादकं वि
शेषणमाह मुकुरितेत्यादि मुकुलीरेवारं चैतन्यं ज्ञानं अमीलयत् हरि
चंदनं चंदनभेदः रंडश्चुतद्रवत् शिशिरः शीतलं श्वासो स्निग्धः प्रेमसं

पम
३६

वलितः अतएवकृष्णाङ्गीत्युक्तं स्निग्धेनपुटनिवर्तनात्स्पर्शइतिपाठेत
थाविधः स्पर्शोयत्रेत्यर्थः अतएवानंदजनकः अत्रमुनावत्सादरणी
यत्वज्ञानजन्यत्वराविशेषस्वीङ्गमः रूपसम्पत्तराङ्गमयइति ५ उ
क्ताकार्यमिति शुक्रकन्यांदेवयानींदृष्ट्वातोराज्ञोययातेरियमुक्तिः अ
कर्यब्राह्मणकन्यायामासक्तिरूपंकशशीलक्ष्मचिह्नंयस्यचंद्रस्यकलं
चक्रद्वयेनसहानवस्थानप्रतिपादनेनात्यंतानौचित्यंप्रकाश्यते भूयोपि
सूक्तवितर्कोपमर्देनोत्सुकं अपिनासंभावेनोत्कटतासूच्यते नोस्माकंच
तेशास्त्रस्यश्रवणांदोषाणांप्रमादावेशादीनांप्रशमायआत्यंतिकनाशाये

पे५ तिमतेतोत्सुकबाधः अरोआश्चर्यंकोपिमुनिसंग्रथीतस्याकांतंकमनीया
मितिवाधेनस्मरणं अपगतंकल्मषंद्रुआरितंयेभ्यस्तादृशाः कृतेमहात्म
भिचारितेधीर्येयेषांतेतथाभूताःसत्पुरुषाः किंवदंतीतिनिंदाशंकया
पूर्वोपमर्दःस्वप्नेपिअश्रुतादृष्टचटकेपिसा दुर्लभेत्यनेनाभिमताप्रा
प्तिप्रयुक्तदैन्येनाशंकातिरस्कारःतेनचेतःस्वास्थ्यमपैहिउपगछेत्यने

का० टी०
उ० वे०
३७
37

नधैर्यैःसर्वस्माद्बलवत् कः खलु धन्यो नारद इव मंदभाग्यः पुत्रानरुणाग्र
धरंधास्यतिपास्यतीति चिंतासर्वोपमर्दिकेतिशृंगारे विश्रांतिरित्यवधेयं ५४
उल्लासमस्येति यत्रवाक्यपदेयेनप्रकृतेनदेवेदनेननृपतिनाजरठंकठोरंऊ
र्जितंबलवत् गर्जितंसिंहनादोयस्यतथाविधेनकालोवैरिहंतायः करवालः
खड्गः तत्रयन्महदंबुधाराजलैः खड्गधाराकांत्यायद्वारत्नादिकांतौपानीयादि
पदप्रयोगात् रिपूणांशत्रूणांत्रिजगतित्रिभुवनेज्वलितोविख्यातःसकल
एवप्रतापःशौर्यख्यातिरूपोरणेसंग्रामेनिर्वापितःविलोपितइत्यर्थः महद
बुधाजलं महत्तत्सवएवांबुवाहः वहतीतितथाकालकरवालः कृष्णायस
खड्गश्यामोसचेतिकर्मधारयः तमुल्लासयतिपातनायोग्यमेतिवार्थः सकल
इतिसप्तम्यंतंरणविशेषणमित्येकेचित् अंगपदेतयेनदेवेनमेधाधिपतिना
हंडेणाकालकरंकृष्णरश्मिबालंनवीनंबवपोभेदात् महांवाहमेवमुल्ला
सप्रकाश्यरणेतेजोविषयकजलकोलाहलेसतिधाराकृति निमज्जलेत्रि
भुवनेरिपूणांवर्धिष्णलशत्रूणांतेजसः सकलः प्रकृष्टप्रतापःश्रीकांति

२८
राम
३७

दीपितःशमितःकीदृशेनदेवेनजरठोर्जितगर्जितेनेत्यपोज्यमेघगर्जितस्यैवत
दीयत्वात् उपलक्षणार्थकत्वमीयांगीकारेणगर्जितेनोपलक्षितंमेघमुल्लास
तिवार्थः चक्रवर्तिनस्तमदांबुवाहमिवकालकरवालेनमिवमदांबुवाह
मितिपक्षद्वयेक्रमेणोपमितिसमासांगीकारेणार्थः एवंधाराजलैरिवत्वा
पिजलैरिवधाराभिरितिराजपक्षे तथाव्यंग्यपक्षेज्वलितः ऊर्ध्वशिखःप्रक्षा
ष्टस्तापोयस्यार्थत्वात् शत्रूणामस्त्राग्निरितिविशेषमाहः तत्रकालकरवाले
मादेःपरिच्छिन्नसदृत्वेनतद्देशशब्दशक्तिमूलत्वानुपपत्तिः कालकरवालएवम

प५

दांबुवाहोमेघइतिरूपकंत्वसंगतमेव तथासत्युत्तरपदार्थस्यमेघस्यप्राधान्याप
त्तावुल्लासकत्वस्यराज्ञीद्वारोपंविनासंगतत्वापत्तेः एतदर्थंतद्व्यंग्यत्वांगी
कारेचतस्यवाच्यमात्रेकत्वेनतस्यवाच्यसिद्धांगत्वेनध्वनित्वानुपपत्तेः उपमायास्तु
नेतरोपमासाधकत्वेनरूपेइंद्रसाम्यावगतावपिखड्गमेघसादृश्यस्यसमानधर्म
माकांक्षत्वादिंद्रसदृशोल्लासनस्यमेघान्वितत्वेनसमानधर्मत्वाभावादितिशे विः
षः किंचनानार्थशब्दोपनिबंधेनप्रतीयमानार्थेतात्पर्यग्रहाद्वाक्यभेदपा

का० टी०
३० वे०
३८
३८

रिहारायतेनैकवाक्यताकल्पनेऽपि वर्णनीयस्य राज्ञः प्राधान्यस्य मितरगुण
भावश्च सिद्धं तेन नल वर्णनीयस्य गुणत्वं एवं रूपके राजैव महेंद्र इत्युत्तरपदार्थ
स्याप्रकृतस्य प्राधान्येन इन्द्रत्वरतेरेवक्ष्यंगत्वात् पूर्वासंबद्धार्थाभिधायकप्रसंगः
उपमायांतु प्रकृतप्राधान्य— भात्वतयैतिन स्यापवक्ष्यंगत्वे पुक्तं तदेतदयु
क्तं असंबद्धार्थाभिधायकत्वंमाप्रसक्तोदित्यादि निरिक ५५ तिग्मेति हे वि
भो प्रभो भवान् विभाति शोभते इत्यन्वयः कीदृशः तीग्मसीतांशुः सोरु चिरोम
नोज्ञः शत्रुमित्रपक्षयोः प्रतापोयस्य सः खलसज्जनयोस्तिग्मरुचिरः प्रता
पेदंदुदिजनिततेजो यस्येति दीपिकायां विधुराणां शत्रूणां निवेशनि शामर
णं करोतीति तिलया मधुरा मनोज्ञा लीलाचेष्टा यस्य सः मतिः शास्त्रतत्वज्ञानं
मानश्चित्तसमुन्नतिस्तयोस्तत्वेन सारेण वर्तनं यस्य सः तयोस्तत्वेन याथा
र्थ्येन न हानिर्यस्येति चक्रवर्ती प्रतिपदं चक्रवर्तीपक्षाणां सहायानां मग्रणी
मग्रेसरः प्रवृतिग्मरुचिः सूर्यः प्रतापः अनुसः विधुश्चंद्रः न निशाकरा
प्रकर्ता मधुर्वसंतो लीलः क्रीडाप्रस्तुत्यः मतिमानपृशास्त्रबुद्धिः प्रतत्वेव

प्रा
३८

स्त्वभूतेहतिर्य्यग्वसायोयस्मात्प्रहृतः प्रतिपत्तिथिः अपत्राग्रणीः पत्रादिभ
त्वानेतिविरोधाभासोव्यंग्यः द्वितीयार्थस्याप्रकृतत्वा ५६ अमितइति
हर्षेशत्रुमित्रयोर्द्वितिवर्द्धयतिददातिचेतितस्यामूर्त्तरूपमोतंसमितः संग्रा
मात्मापरुत्कर्षैरमितः अपरिच्छिन्नः अमतंविस्थानांमहितः दंडकवचन
एवंसाधुमिरुत्कर्षैर्यशोभिः सहितोयुक्तोसीत्यन्वयः स्वाधितिक्रियाविशे
षणंवायद्वाअमितइतिपंचम्यंतंसंग्रामविशेषणं उत्कर्षैर्हर्षयतिचान्वयः
अत्रमितंमानंतद्रहितस्तत्सहितस्य तथा हितः शून्योहितसहितश्चेतिवि
रोधोव्यंग्यः अप्रकृतत्वादिति ५७ निरुपादानेति तस्मैशूलिनेमहादेवा
यनमइत्यन्वयः निर्गतउपादानंसंभारउपकरणंसंपत्तिर्यत्रतद्यथास्या
त्तथाअभित्तौआधारशून्यमितियावत् चित्रंनानाकारंजगत् तन्वतेति
विस्तारयते यद्यपिउपादानसंभारंविनानसृष्टिसंभवस्तथाप्युपकरण
संपत्तेरपिभगवदिच्छायत्तत्वेननतस्यावश्याभावेनत्रिरपेक्षत्वमुपचरितं

का० टी०
उ० वं०
३९
39

बोध्यं एवंकल्पया चंद्रघातु शं शब्दू प्याख्यायेति प्रकृतोर्थः अंजन
याञ्चविचकलाश हाभ्यामालेख्यन स्त्रीणां पस्थितायामधीन लिकायुपाद
नैभिन्नावालेख्यकारिभ्यः कलावद्भ्यः शूलिनउत्कर्षः प्रतीयते ५८
स्वयंदूती हृद्यैः पदैः पिशुनयेच्चरहस्यवस्तिनिकामशास्त्रस्थितिमनस्त्र
मपथिकं प्रत्याह पंथिअ णेति पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक् प्रस्त
रस्थले ग्रामे उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वसेति संस्कृतं हे पथिक
प्रस्तराणां पाषाणानां स्थले च अस्मिन्ग्रामे मनाक् अल्पमपि स्रस्तरं करा
द्यास्तरणं नास्तीत्यन्वयः पाषाणाबाहुल्येन तृणादुर्लभमत्र वने तत्तस्मा
त्तृणायनमाश्रभावात्कारणान्न उन्नतपयोधरं मेघं प्रेक्ष्य नतत्पवितं यथा मा
मेस्तनं यदि वससि तदा वसेत्याप्यान्ततोभिप्रायः ये ग्राणां येस्त प्रस्तराणां म
र्वीणां स्थाने स्रस्तरं कामशास्त्रं मनागपि नास्ति नतश्चेंगिताभिज्ञविरहा
त् उन्नतं स्तनं प्रेक्ष्य मेघं चोद्दीपकं यद्युपभोगमत्र मासि तदा वसेति प्रस्तरस्य

राम
३९

लक्ष्यत्वेनेन शब्दापेक्षापि नास्तीति ध्वन्यते अत्र सर्वैकशरणशब्दशक्तिमूलत्वं परि
हृत्य सहृदयार्थशब्दप्रयोगादवसेयम् ५८ शमितेति हे नरेन्द्र यस्मै त्वं कुप्य।
सि तेश निग्रहः अशनिर्वज्रं च उच्चैरतिशयेन निहन्ति यत्र पुनः प्रसीदसि पुनः
शब्दस्त्वर्थे यस्तु रुषविषये इत्यर्थः सपुरुषः उदारो दाता महात्मा अनु।
गतादारायस्य प्रवासाय भावात् सततमाभं तस्थमातीत्यर्थः अत्र पूर्वार्द्धे श
निपदादिविरुद्धार्थकत्वसमभिव्याहारेण प्रकृतस्य शनिविरुद्धरूपस्यार्थस्या
वगतेर्विरुद्धावपि संयुक्तवस्तुध्वनिः नतूत्तरार्द्धेऽपि तत्रैककार्यकारणा
प्रतीतेः किं तु दारो न दारस्तद्विरुद्धत्वेनैव विरोधालंकारध्वनिरेव चकार।
स्य समुच्चयार्थत्वात् अप्यर्थेन तु विरोधस्यावाच्यत्वेनैवेति न च पूर्वार्द्धेऽपि वि
रोधस्य संयत्वे वाच्यत्वयोरन्यतराशंका एकधर्मिगतत्वेन विरुद्धनिर्देशेण
व्यक्तस्वीकारात् अत एव विरोधालंकारद्वारा व्यंग्यं वस्तूदाहरतीत्यवता
रणमनादेयम् यत्र शक्तिरशनिश्चेत्यत्र सामानाधिकरण्याभावेन विरो
धतया वस्तुत एव प्रधानत्वेनाविरोधादिति केश्चिदुक्तं तदयुक्तं मित्रवि

का० प्र०
उ० वृ०
८०
५०

षयत्वे विरोधाभावात् एवं विषयत्वं एवातिग्मरुचिरप्रताप इत्यादौ विरोधका
चकाभ्यामिति समताभ्यां विरोधस्य वाच्यत्वं अंगत्वयोरेव स्थितेः एतदेव प्र
दीपरूपतोक्तं वस्तु ध्वन्यते न तु विरोधालंकार इत्यादि उदाहरणं दारइ
मत्र तु नोक्तं वस्तुरूपं अंगं प्रतीतिरिति क्रमेव तस्मात्सर्वोदाहरणेऽर्ह
स्यगोपनार्थे वाच्यार्थोपादाने न तत्र विश्रान्तिः इह तु वाच्यार्थे विश्रान्तिरि
त्यादिरूढार्थवैलक्षण्यासंभवात् तदर्थं कुसृष्टिकल्पना युक्तेति ध्येयम्
६० चलसेति चलस शिरोमणिर्धन्विनामग्रिमः पृथिवनसमरहिमयः
इति भणितेन नतांगी प्रफुल्लविलोचना जातेति संस्कृतं जेपि इति पाठे जा
ल्पिते इति एतेिवतां प्रतिधाभ्याः प्ररोचनोक्तिः एवाईउतराईनु प्रकरणा
न्नायमित्यध्याहारः हे पृथिव्यधरः अल्पमानो निरुद्धो मानो शिरोमणिः श्रे
ष्ठः धन्विनामग्रिमः अग्रगण्यः अधनसमरहित्यवृरः इति भणितेन भाषणे
न नतांगी कापि कुमारी प्रफुल्ले हर्षविकासिते विलोचने यस्याः सा हर्षीजा
तेत्यन्वयः अथ चालसत्वेन नापि कांतरागमनं धूर्तत्वेन रतेष्वनादरतगणत्वं

राम
८०

धनिकत्वेन वल्लभस्याह्वानात्सहेतुर्हर्षव्यंजनद्वारेण तत्कारणीभूतं सामाजिकेषु
व्यज्यते अनेन च अलमत्वेनाप्रवासितत्वं तेन विदग्धत्वं धनिकत्वे सत्यपि
त्वे नतांगित्वेन नमस्कारः प्रफुल्लनयनत्वेन हर्षश्च व्यज्यते ततश्च समये वो
पभोग्येनाविदग्धायाः इति व्यंजनमिस्माकूः ९१ धन्यासी रसकथा
परासु सखीषु मध्ये रतिकालीनं स्वप्रियालापं कथयन्तीं कांचित्सख्यासं
ख्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम् हे सखि यानं रतान्तरेषु रतमध्येषु प्रियेणासं नः
गमेपि स्मरतयोगेपि विश्रब्धं विश्वासयुक्तं निःशंकमिति यावत् चाटुका
नां प्रियवचनानां शतानि कथयसि सा त्वं धन्यासीति सोल्लुंठनम् हे सख्यः
प्रियेण नीवीं वस्त्रग्रंथिं प्रति करे प्रणिहिते नीव्यां करार्पितत्वादिति प्रणि
धानस्य संकल्पविषयीकृते सति न त्वर्पिते अनाक्रान्तापत्ते यदि किंचित्स्म
रामि तदा शपामि शपथं करोमीत्यन्वयः यद्यपि प्रायशः शपथस्यानृतशा
सनादात्मनेपदं स्याच्चितं तथाप्यंगस्पर्शपूर्वकामिथ्यात्वनिरासस्यास्त्वश
पथस्याभावविवक्षितत्वान्न दोषः प्रियसंगमेप्यालापादिष्वतत्परता।

का० टी०
३० वं०
४२ग५
42

मध्ये पुनः पुनरागदावंतेतिवा [illegible]र्थः यदि किंचिदपि स्मरामि इति वा
करमध्ये सख्यः शयनीयस्य प्रवेशात् स्मितत्वं न प्रकृतेगणएव विव
तितार्थस्य सत्यत्वप्रत्यायनात् सोल्लंठोक्तावेकस्या एक एव सौभाग्यग
र्वितायाः संबोध्यत्वात् अस्यां सत्येकवचने सोल्लंठवचनेन बहूनां तथा
त्वात् सख्य इति बहुवचनं इति नासंगतिः अत्र चरतकालेपि विपर्यांतरवे
दनेन रागस्य शक्तिमत्तावेदयता चाटुकथनेन त्वमधन्येति अंतरापि
शठाभ्यामन्यंतानीविप्रकाशनद्वारा तदतिशयः एवं बहुवचनस्य नः
तिरेतिसमर्थनत्वाभावस्त्वचनद्वारा व्यंजकत्वं एवं शतानीतिप्रातिप
दिकवचनयोश्चेति तथोत्तरार्द्धे स्मरणाभावेन प्रियकरस्पर्शमात्रेण
संमोहानंदमंथरतया किंचिमरागातिशयं सूचयंती अयं धन्येति व्यज्यते
इत्ययं चोभयसंचलनेन [illegible] व्यतिरेकालंकारलाभः इति बोध्यम् ८२
दर्पांधेति यस्य राज्ञः करे कृपाणः खड्गः पृथिवीरैः कालीकटाक्ष इव
अवलोकितः दृष्टः कीदृशः दर्पेण मदेनांधस्य गंधगजस्य यस्य गंधं समा

राम
४१

ञ्जायनत्विदं तिप्रतिद्विपाः तंगंधहस्तिनं विधायान्ह्यपतेर्विजयावह मितक्ल
तणस्य कुंभ एव विशालत्वतयातन्मध्यभाग एव वक्षपाटं तस्य कूटे अग्रभागे या
संक्रांतिः प्रवेशस्तस्यानिघ्नं अधीनं तेन वापि निघ्नं दृढसंबद्धं तेन निविडं य
क्षोणितं तेन शोणारक्ताशो विदीप्तिर्यस्य तादृशः कदाचः कीदृशः कोप
नकषायात्लोहिताकांतिर्यस्य तथाभूतः अत्र साम्यावगमानेनतरस्य प्र
मानगतं सकलेत्यादिवत्समस्तं भवति ९३ गाढेति यो राजा युधिष्ठि
ढेरुषा क्रोधेन निजाधरं स्वाधरोष्ठं निर्दशन् अरीणां शत्रूणां वधूजनस्य स्त्री
जनस्य अधरोष्ठरूपाणि विद्रुमदलानि विद्रुमस्य नवपल्लवस्य पत्राणि प्रवालप
त्राणिवा गाढस्य कांतदशनं तत्तस्य कांतदंतक्षतं तस्य व्यथा पीडा तद्रूपा।
त्संकटादमोचयत् मोचितवान् कोपाद्धि रिपुवधेन तद्वधूनां रतिक्रीडाविर
हार्देतत्तत्तं न भवतीत्यर्थः अत्र निर्दशन्निति वर्तमाननिर्देशादधरदश
नमोचनयोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरिय
मेव हृतो विरोधपदेनोक्ता तन्मूलत्वादिति ९४ कैलासेति कैलास

का० टी०
उ० चं०
४२
४२

स्पष्टपञ्चमशिखरैर्वेणुसंमूर्छनाभिर्वेणुस्थापितरागैः स्वरःसंमूर्छितोय
त्रयाणां तानप्रतिपद्यते मूर्छनामितितां प्राहुर्गीततत्त्वविदोजनाइत्युक्तेः विद्
धानांदेवानांरमणीभिरप्सरोभिर्गीयमानां यदीयां यस्य प्रकृतस्य राज्ञः
संबंधिनीं कीर्तिमुन्नामरसस्यास्त्रियस्य विलिखिताः कमलिन्याः कांडस्य
मृणालस्य संज्ञाशंकासंदेहोभ्रांतिर्वायेषां ते वंभूतास्सत्यास्तस्मात्स्नि ये।
भूतास्तेपांगानेत्रप्रांता येषां तथाभूतासुदिग्नागा दिग्गजाश्रवणयोः
कर्णयोः सवोत्सपयोः पुलिनइवसमीपदेशेस्तंभुतं आवर्तयंति चाले
यंति आस्तैमितिशेषः प्रथमेसृत्ये सर्वोत्सस्यर्थैइतिकेचित धवल
त्वस्यश्रोत्राग्राह्यत्वात स्वस्थायांगाइति पुलिनइत्यनेनश्रवणयोः
सरस्त्वाध्यासात मृणालत्वाद्भ्रमोपिसंभाव्यते केचित्तश्रवणपुलि
नइतिरूपकं पुलिनेपिविससंभवादित्याहुः ६५ केसिति वला।
मोटिशाखोवल्लाकारेहशी केशेषुवल्लाकारेणतेनसमरेजयश्रीर्ग
हीतायथाकेटगामिविधुरास्त्वस्पष्टेकंवे संस्थापितोइतिसंस्कृतं ज

राम
४२

यश्रीरित्यनंतरं तयेति प्रकरणीयं तेन राज्ञा समरे युद्धे जयश्रीर्जयलक्ष्मीर्बला
त्कारेण केशेषु तथा गृहीता यथा कंदराभिर्गह्वराभिस्तस्य राज्ञः विधुराः शत्र
वः दृढं कंवेस्वसंनिवेशे संस्थापिताइत्यन्वयः तेन पराजिताः शत्रवः प्र
लाय्य गह्वरास्वेव निलीना इति तात्पर्यार्थः ९९ गाढेति गाढालिंगनरभसो
द्यतेरयिते लघुसमयगपसरति मनस्विन्या मानः पीडनभीरुरिव हृदयादि
तिसंस्कृतं गाढालिंगनाय रभसेन हर्षेणावेगेन वाद्यते प्रियेउद्यते सति
मनस्विन्या मानः पीडनाद्भीरुर्भयशील इव हृदयाल्लघु शीघ्रं सम्यक् निः
शेषतोपसरतीत्यन्वयः मनस्विन्या हृदयादिति संबंधः भीरोवत्ति पाठे भी
तइवेत्यर्थः अत्र भयोत्प्रेक्षितैवमत्यालिंगनरसिकादि संभोगविजृंभणाभि
व्यक्तिः नेत्रगाढलिंगनेनोद्यतेमानोपसृतत्वेनावनेति सहृदयसात्विकं रभ
सोहर्षवेगयोरितिविश्वः ९७ जाठेरमिति यास्य विरंमिवरसंतोक विव
दनांबुरुह बड्डविनिवेशाद्दर्शयति भुवनमंडलमन्यदिव जयति सा वाणी
तिसंस्कृतं या वाणी वाग्रेवना तदभिव्यक्तेनात्यवसिनाकाव्यरूपा वाक्

विकाक स्यविरंरहडं अर्थाद्बुद्धिमतां तदीयभवनानामनवद्यदर्शनेनतस्यैवोप
नीयमानत्वात् हसंतीवमुखैवरगर्योन् कवेर्वदनमेवांबुरुहं पद्मं तत्रबद्धोरचि
तःविनिवेशः स्थितिर्यया तादृशीभूत्वाभुवनमंडलंयस्यादिवविलसता
मिवदर्शयति जयति सर्वोत्कर्षेणवर्ततइत्यन्वयः अत्रवदनेंबुजत्वारोपो
बुत्वाणःपद्मासनत्वेनवाण्यांपितृत्वसंपादनार्थः अतएववाणीवाचककविव
चनैव तस्याएवकविवदनस्थितेरितिमहेशोत्क्रमयुक्तम् काव्यहणायावा
चःपद्मासनत्वापत्तिद्वारावदनांबुरुहेस्यादेरसंगतत्वापत्तेः अपिश्चाचधि
ष्ठानयोरभेदाध्यवसायेनात्रदेवतापरत्वेपिनानुपपत्तिः असत्तभावध्वनित्वसं
गतिरेव अपुंजनेचतस्योपचारेणशानशः कवयोवाग्देवीवदनांबुजेवा
सतिचेत्कोनामदीनोजनइत्यादीत्यलमसारचिंतयेति अत्रचहसंतीवेत्यु
त्प्रेक्षयाचमत्कारैककारत्वांशलाभः अन्यादिवेत्युक्तेतयाजगतोनवनव
त्वलाभःकविवदनेत्यादिनाग्रजलेजत्वांशलाभइतिबोध्यं इत्यावुत्प्रेक्षा
याम्यतिरेकइतिचजात्यभिप्रायमेकवचनं हसंतीवान्यादिवेतिद्वाभ्याम

सेतायां ब्रह्मननिर्मितिप्रतिरेकयोर्भारतीतन्निर्माणयोर्ज्जनादिति ९८

मेलकेति कर्पूरमंजर्योर्विसाटके कर्पूरमंजरी समाख्यायां नायिकायाङ्ग्यमुक्तिः

येलंकागिरिमेखलासुस्खलिताः संभोगविश्वोरगीस्फारोत्फुल्लफणावली।

कवलेषणाद्वारिद्रत्वं तदानीमलयानिलाविरहिणीनिःश्वाससंपर्किणो।

जाताः कूटिनि शिञ्जनेपि बहलालालारुणप्रणेद्वेति संस्कृतं मदुत्वादिद्ध

तिपंचमपंतपाठे मेखलायां इति येवानालंकागिरेः सचेलसमेखलास्तनि

तंबभागेषुस्खलिताः स्वभोगुस्सर्पत्रासात् संभोगेन विश्वानां श्रांतानामुर

गीणांस्फाराभिर्विस्तृताभिरुत्फुल्लाभिरुद्धे प्रसृताभिः फणानामावली

भिः श्रिताः संतः शिञ्जनेपि तीणत्वेपि बहलावाङ्गल्पयुक्तास्तारुण्येन पूर्णा।

इव जाता इति समस्तिरितार्थः लंकासंनिहितो गिरिर्लंकागिरिर्मलय इति च

कवती अयमस्त्रीणामाहार्य हेतुर्यदुत्तरोरगीति स्त्रीनिर्देशः फणानां स्फारोत्फु

ल्लत्वेन ग्रासस्य बहलत्वं व्यज्यते [illegible]लानिलानां स्वेतलतो मलयागमने।

समस्तइलंघनाच्छैत्यं मलयसंबंधात्सौगंध्यं चीणत्वसाम्याम्मांद्यं च ध्वन्यते

का० टी०
उ० चं०
५४

५५

६५ मदीति मतिविरच्यमानस्य ममत्वेनाभ्यासं प्रियदर्शनविम्बं
त्वलत्वतातो सरसेति तेनापस्तनमिति संस्कृतं हेसखि ममधीरत्वेनधै
र्यं गामानस्याभ्यासं स्थिरो भवेति समाभ्यासं नं विरच्य कृत्वा प्रियदर्श
नेन विम्बं त्वलेच्याकुलेत्वतो त्वव्याकुलस्य तातोऽपचारात् कौतुकोत्तर
त्वित इति केचित् भावप्राधान्येन विम्बं त्वलत्वतातो कौतुकोत्तरत्वता त
ताद्रूप्यन्ये: विहूलत्वतातो निपाते विकलत्वतातारूप्यर्थः सरसेति तेनधै
र्यं गतापस्तं सरसेति सरसैवेत्यर्थ इति चंडीदासः इति शाक्षावाक्यसमा
पकांते योजनीयमित्यन्ये ७० गालोह्लेति मार्गीदंकरजरदनक्षतेस्तव
लोचनयोर्मिमहत्तं रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते इतिसः कि
मिति कुपिते लोचने वहसीति परछन्नं परनायिकानखदनादिचिह्नितेन नायकं
प्रति नायिकाया उक्तिरियं तवेत्यनंतरमंगे इति शेषः तवांगे मार्गीदपा
दैरित्यर्थः करजानां नखानां रदनानां दंतानां च क्षतैः परनायिकाकृतै
र्ममलोचनयोरक्तांशुकं रक्ताच्छस्यैव प्रवरक्तांशुकं रक्तवस्त्रं प्रसादो दत्तः

राम
५४

कोपेनपुनरिमेलोचनेनाक्रांतइत्यर्थः सखायमकरूपस्यनायकस्यप्रसंस्योक्त्या।
यकोनरररूपत्वाद्भुतरालंकारः ७१ मल्लिकेति मल्लिकासहस्रैर्भरितेनवहृ
दयेसुभगसाअमातीतिदिवसमनन्यकर्माअंगंतनुमपितनयति विरह
हस्तायांनायकायांवेदयंत्याः सख्याउक्तिरियम् हे सुभगसौभाग्ययुक्त
मल्लिकानांस्त्रीणांसहस्रैर्भरितेव्याप्तेतवहृदयेअमांतीअवकाशमलभमा
नासानायिकादिवसमभिव्याप्यअनन्यकर्मकर्तृकेयंस्यास्तथाभूतानतनुका।
शमप्यंगंतनुतनयतितनूकरोतीत्यर्थः अत्रसुभगेत्यनेननायिकायाएवानु
रागविषयस्त्वंनतुसानतवेतिध्वन्यते ७२ अतंद्रेति यत्रप्रकृत्याश्यामारात्रिः
कंजनंसानंदंनकरोतिअपितुसर्वमितिसंबंधः कीदृशीनविद्यतेतंद्राआलस्यं।
यस्याअसावतंद्रामेघावनाहतेनतयास्फुरद्रूपंउडुमाआभरणंभूषणंयस्याः
सातथाभूता अतएवसम्यग्दीपितोमन्मथोययासातादृशी तारकानन्तत्वा
त्तान्तरत्वानियस्यांसातथेति अत्रव्यंजनयाश्यामाषोडशवार्षिकत्वादिविशिष्ट।
नायिकाविशेषः कंजनंसानंदंनकरोति कीदृशीअतंद्रोऽनल्पस्खलितःकर्पू

का० टी०
उ० चं०
४५
45

रमाभरणं यस्यास्तयाभूता चंद्रः शिरोभूषणविशेष इति केचित्तस्मात्तु
मदाद्दर्पेणासहिता दीप्तिर्नो दीप्तिं यान्नोऽमन्मथोयया तारका अत्तिकनीनि
कान्तरत्ना यस्याः सा तथाभूता तारका वा नरलोहार्म मणिर्वा यस्य प्रतीतो
ऽसौ विशेष इव गात्रविरिम्यमाप्रतीतिः चंद्रपदस्य परित्वतिसहतयासमुद्देपि
तेमादेस्वलत्सहतयोभयशात्क्रमितत्वं ७३ यस्येति यस्य पुरुषस्य मित्राणि
मित्राणि यास्वस्थानि विश्वासपात्राणीत्यर्थः तथा शत्रवः शत्रवः निःशेषतोयं
त्राणियारमनीयाइत्यर्थः यस्मात्तु नपांगाद्दोनरत्नचबोध्यः अनुकंपादयातद्यो
ग्यः अनुकंप्यस्त्वं इत्पात्रं च संजातःशोमनजन्मासचसएवजीवति स्नाघ्य
जीवनयानित्यर्थः ऋचौर्धांतरसंक्रमितवाच्यमिथ्यादिशहेयोवज्जीवस्यापि
त्वरूपतद्रतिशायवंजनद्वारानायकस्यास्थिरप्रकृतित्वं प्रत्येकं व्यज्यते त्वाम
सीतित्वत्तस्मादत्रमावधानेनभाव्यमितिपदसमुदायेनएपवाक्यव्यंग्याभिसा
यमितिभेदः ७४ त्वलेति त्वल्लब्धवद्दाराद्दश्यंते दारुणाय यद्यपितयापि
धीराणांहृदयवयस्यवृक्ष मतानत्वल्लब्धवसायाविमुद्यंति यद्यपि त्वला

गाम
४५

नांदुष्टानांव्यवहारादारुणादृष्टप्रतिबंधकादर्शनेनेत्याप्पितथ्यापिसदर्थेयाहि
तयाहृदयरूपेणावयस्येनमित्रेणावद्भुमनाअनमोदिताः धीराणांव्यवसायाउद्यो
गानमस्यंतिनप्रतिबद्धोभवंतीत्यर्थः अथवावेलप्रतारणयास्वार्थसाधनेन
विसंवदंतीत्यर्थः अत्रोक्तार्थत्वात्तिणकाविमृश्यंतीत्यस्यैकारितंकांत्य ७५
लावण्यमिति कस्यचिद्विरहिणउक्तिः ततअनुभवैकगोचरलावण्यमुक्ता
फलेषुछायास्तरलत्वमिवांतराप्रतिभातियदंगेषुतल्लावण्यमितायदुक्तं
लक्षणंकांतिरुज्वलता असाविति एवंवत एवमग्रेऽपि रूपंसंस्थानंसौष्ठवं
वयसःक्रमःपरिपाटीसकलमिदंतदाअनुभवकालेमयाथाथा कांतिरुज्वल
तासुमाविति एवंवत अमतस्याप्यदंस्थानममभूत् सर्वांगीणासौहित्यसंपादक
त्वात् अधुनावियोगकालेस्मर्यमाणमितिशेषः महान्ज्वरइवज्वरः सर्वां
गीणतापहेतुत्वादित्यर्थः लावण्यंसर्वावयवगतोविशेषः प्रत्येकावयव
संस्थानंसौभाग्यंकांतिः रूपंवर्णविशेषइतिचंडीदासः अत्रतदादिभिर्वि
शिष्टवचनानर्हतयालावण्यादिगतलोकोत्तरत्वप्रतिपादनद्वाराविप्र

का॰टी॰
उ॰वं॰
४५
46

लंभाक्त्रिः ७६ मुग्धेति सख्योमानंशिक्षयंत्याहयुक्तिः हेमुग्धेउपदेश
शायहृणाद्नभिज्ञेमुग्धेलोलीनोवर्तमानोभविष्यंश्चकालोमध्यतयैवयथो-
चितानाचरणैनैववनेनत्वयापापिनेकिमितिनारभ्यते तर्हिकिमाचरितव्यमुक्तंत
थाह मानंधत्स्वधारयप्रतिपैर्यंबधानगृहाणार्जवंधनोऋजुत्वनपनेयनाध्यमते
प्रेयसीतिप्रियविषयेपनतत्सेवाकार्यचनत्वहेयेणान्वेति ऋजुतांसरलतांदूरीकुरु
तजेस्येवंसख्याप्रतिबोधिनानायिकाभीतमयगुरुत्वमानंतयस्याःसत्याभूतासा-
नीनांप्रतिबोधयंतीसखींप्रतिवचः प्रसुतरमाहेत्यन्वयः भयकार्येणशोष
वैवर्णादेराननगततात्तत्रभीतत्वोपचारः नीचैरित्याद्युत्तरं हेसखिनीचैर्मंदं
शंसकथय हियस्मात्सममहृदिहृदयेस्थितोविद्यमानःप्राणेश्वरः प्राणानां
तदायतत्वात्जीवितसर्वस्वोपमानः कांतःश्रोष्यतिनन्वशंकायांप्रतिबोध्यायां
प्रतिबोधितानायकेनबोधिता प्रतिवचःप्रातिकूल्यंवचइतिवक्रवर्ती यद्वोवचः
प्रतीतिवनयुक्तोर्थः एवंप्रतिबोधितेनसख्यासंगतेः प्रतिबोध्यमानेतिहित
दोचितं अत्रनीचैःशंसनविधानस्यानारार्थत्वरूपयुक्तत्वांप्रकाशयद्भीतान

राम
७६

नापरं रागस्याकृत्रिमतया संभोगप्रकर्षपर्यवसायि सात्वोप्रसिद्धार्थवचनत
याचनीचैरितिविधिनेत्तमाशंमेतिनिषेधइतिज्ञेयम् पूर्वं त्वविप्रलंभइह संभो
गइतिभेदः ७७ रुधिरेति हे भीमभयंकररूपत्वं विभासि शोभसइत्यन्वयः
पक्षे भीमो भीमसेनो वा यः कीदृशः रुधिरस्य विसरेण समूहेन प्रसाधितो भू
षितः करालो भीषणो यः करवालः खड्गस्तेन रुचिरो मनोज्ञो भुजरूपः परि
घोऽर्गला यस्य तादृशः जयश्रीनिरोधकत्वादर्गलात्वोक्तिः मित्रशत्रुभेदेन क
रालत्वरुधिरत्वे बोध्ये पुनः कीदृक् कदतिभ्रकुटीभंगेन विटंकितस्तदा
कारे रवोविन्नत्वात्संजातविटंकोललाटमेव विशालतया पट्टो यस्य सः क
पोतपालिकायां तु विटंकं पुनपुंसकमित्यमरः भ्रुकुट्या विटंकितो ललाट
पट्टो यस्येत्यर्थ इति केचित् ७८ भक्तीति जनानां तरसा विधानप्रनायिके स्थि
ते प्रस्तुनवेदप्रशंसाव्याजेन तदागमनार्थीनरूपमजर्यमा नायिकायाउ
पमक्तिः संध्यासावागमोवेदः कस्मान्नंदनिष्पंदं ग्रानंदप्रवाहेन विदधाति
न करोति अपितु सर्वं स्येत्यन्वयः कीदृक् भक्तिं स्वर्गादिभोगं मुक्तिंच निःश्रे

का० टी०
उ० चं०
७४
47

यसंकरोतीति तथाभूतः कर्मकांडवेदान्ताभ्यामभयोपायबोधनात् एकां
तेन नियमेन सम्यगादेशनेहितोपदेशानन्तरः अशुत्वारकत्वादिति वा घोर्षः
मत्स्यतयात्तविवर्तितो गोपनायायाकरणिकी कृत्यो यंगोप्यासतः संदरस्य
नायकस्यागमस्यागमनेकस्यनाधिकाजन्मस्यानन्दनिष्यंदनविधाति की
दृशः भुक्तिः संभोगः मुक्तिः विरहादिदुःखनाशः तो करोतीति तथा एकांत
स्यान तस्य समादेशनेनन्तरइति पूर्वत्रोपमाध्वनौ भीमपदस्येहोक्तव
त्वध्वनौ प्रधानम् तस्य सदागमपदस्य परिहाय्य सह वाऊहशक्तिमत्त्वं चेयं
७४ मायमिति उपपत्तिसम्भृत्य तज्जनितश्रमापनयनाय स्नानादिकृतवा
तीं सखीं प्रतिजानतरहस्यायाः सख्योयाइयमुक्तिः हे सखि तव सोक्रमार्येश्राश्व
र्ये येन कारणेनाधुनाश्रम निवर्तकस्नानादिसमवधानदशायां भ्रमितः स
मेवतः बहिरंतश्च स्नातासि स्नातासि कथं तच्चाह नेत्रेत्यादि ते तव नेत्रयो
र्द्वंद्वयुग्मं न विद्यते मीलनस्य व्यतिकरः यौनः पुन्यं यत्र तथा स्नातासि तं स्या
तुमशक्नोति तथा च मीलनयौनः पुण्यं सर्वांगीणाश्रमं गमयतीति भावः

राम
४७

माश्चर्यं कृतवस्तथाह सायमित्यादि सायंकाले स्नानमुपासितं श्रमापनोद
समर्थं यथा स्यात्तथा कृतं मलयजातेन चन्दनेनांगं समग्रगात्रमंगतानलेपि
तं अंबरस्याकाशस्य मणिर्नभोमणिः सूर्यः अस्ताचलस्य चूले मस्तके या
तः अस्तंगत इत्यर्थः तेनातपादिजनितक्लेशसंभावनानिवृत्तिः अत्र मसीर
स विधेर्विधातुर्निशंकं मंथरं वा आगतिरागमनं येन तेन भयपराहेतुकत्व
क्रमस्य नास्तीत्यर्थः यत्तु श्रमापनयनव्याजेन स्वांगमभिसरणार्थं प्र
साधयन्ती सखीं प्रति नायिकोक्तिरियमित्यवतार्यते तद्धेमादेः स्वच्छंद
मसंबद्धमाख्यापूर्वकं कृतः परपुरुषेण परिचयः संकेतो यये ति प्रकाश
व्याख्याने पूर्वव्याख्यायां चातुर्यातांजेवोद्भावनेन तद्भ्रांतिविलसितं नतनो
कलिकाविजृंभितमित्यपेक्षणीयं ८० तदप्यौज्ज्वल्यमिति विस्पष्टप्राणागत
मेतत्स्य घट्टयं पूर्वोक्ताभ्योन्यागोपस्य कन्यकानिर्गतउल्लासः प्राणोत्क्र
मणं यस्याः सा तथाभूतां तस्याभावस्तत्ता तया प्राणोत्क्रमणस्याभावेने
त्यर्थः न तस्य प्राणा उत्क्रामंतीदैवसमवलीयन्त इति श्रुतेः मुक्तिं गताभा

ति   सु० २   जेन

का० टी०
३० वं०
४८
48

वनयानरूपतां प्राप्नेत्यन्वयः कीदृशीं तत्कुलस्य प्राप्यमाणवियोगोत्पन्नमहादुःखं
तेन विलीनौ विनष्टावशेषाणि मङ्गलानि पानकानि यस्याः तादृशीं तस्या
तस्य चिंतया ध्यानेन योविपुलो महानाह्लादस्तस्मादानंदस्तेन तीर्णः पुण्यत्रयः स०
संमोहो यस्याः सा तथा भूता पापपुण्ययोः फलनाशकत्वात् पुः कीदृक
जगतः स्रुतिकृत्पतिकृत्यतिर्यस्मात्तादृशं श्रीकृष्णं परं ब्रह्मस्वरूपिणं सविह
नंदस्वरूपं चिंतयंती भावयंतीति अत्र कृष्णवियोगदुःखचिंताह्लादयोरशे
षपुण्यफलत्वेनाध्यवसिततयोरवगतिरत्यतिशयोक्तेर्व्यंग्यत्वं २१ ता
णादेति वर्तेति विदे विस्मयैवानवेति हेषकर्मणि षष्ठी भो वीर रत्नवत्त्वां दि
पतां त्वयि पराङ्मुखे प्रतिकूले सति सर्वं पराङ्मुखं विपरीतं जातमिति शेषः
एतदेवोपपादयति तृणादेतित्यादिना तृणादारात्रिः अत्र तृणादारात्रिर्भवा
वनं वनं भिन्नं ब्रह्मतं गृतादि तद्विरोमित्यवंशात् वशात्कर्म्मलक्ष्यं जनागम्य विरो
धालंकारेण सर्वपराङ्मुखत्वोपपत्तिः विषपरिहारस्तृणं तृणमन्त्रस्य वंददातीति
तथा पश्चात्तत्र समासेन तद्विचारात्रिः वनमवनं रत्नकं प्रवीनो मेषाणां

राम
४२

ग्रसनं येऽरुणांगतदेवग्रसनमिति निरीक्षणबोधः ८२ नवेति सोऽस्मीति प्रभा
भातेदेशीप्राकृते लिंगाव्रियमाद्वलपदे पुंस्त्वं नववल्लभस्य प्रातरासीदथरो
म्लानकमलदलं इति नववधूः कृत्वा करोति वदनं मह्रीसंमुखमिति सस्कृ
तम् रात्रावनंतत्तुविनिदयिताधरो वधूप्रतिकस्याश्चिदुक्तिः नववल्लभा
स्य दयितस्य प्रातःकाले ऽपगोऽपि म्लानं च नकमलस्य दलं तद्रूपं प्रासीदिति
सखीवचनं श्रुत्वा नवा तरुणी वधूर्वदनं मुखं मघोभूमेः संमुखं अधोमुखमि
ति यावत्करोतीत्यन्वयः वर्तमाननिर्देशाल्लज्जायार विरामः सूच्यते ८३
गंडेत्विति रात्रिषु चंद्रधवलासु ललितमास्फाल्यपरस्यापि एकच्छत्रमिव
करोति त्रिभुवनराज्यं विजृंभमानः इति संस्कृतं पः प्रकरणात्कामस्यंडेण
धवलासु रात्रिषु ज्योत्स्नाश्वितिति यावत् ललितं सुकुमारं मनोहरं जरवं।
आस्फाल्य त्रिभुवनराज्यमेकमेव छत्रं यत्र तन्न था भूतं अद्वितीयमिति याव
त्करोति अपरं विजृंभमाणो विस्फुरमाण इत्यर्थः ८४ निशितेति अ
नंगः अराले सकलकारि स्वनयाऊरिलेवयसि यौवनेनतिसदृशः

का० टी०
३० चं०
४५
49

शोभनत्वयनायाः कामिन्या दृष्टो निशिताशीक्षणाश्चुते शराश्चतेषांधिया
गृयंमम निशितः शरइति बुद्ध्यास्य वल्लभस्य पतिता साचार्पितबलाद्दृष्टि
घेन तस्यांदृष्टिशिलक्षणायातस्संबंधिनि पुवजने निपतति तत्रावस्थादृष्टिसा
तरूदितमुद्धेनाद्योव्यतिकरमिश्रणाभेस्मायास्समन्निमिषंत्सुद्धेवंतील्पनंवयः
२५ वारिजतोइति वार्यमाणोपिपुनः संतापकदर्थितेन हृदयेन स्तनभ
रवयस्यत्वेन विस्मृइज्ञातिनेचलतस्सा हारइति संस्कृतं विरहजनितेन सं
तापेन कदर्थितेन पीडितेन हृदयेन पुनः पुनर्वार्यमाणोप्यस्याः प्रकृतना
यिकाया हारस्तनभरस्य वयस्यत्वेन सख्येन न चलति यतो विस्मृइज्ञातिनि
ईश्वकाज्ञातिमानुषेण विस्मृइजन्मा च विस्मृइज्ञातयोहि न कदापि स
स्यानात्यचलतीत्यर्थः अत्र च अंगपमनवरतकम्पनं श्वासोत्क्षासाधिक्येन हृ
यकम्पनप्रयुक्तं वेदितव्यं केचित्तस्यालिंगनेतरायतयासंतापकदर्थि
तेन स्तनभरस्य हारेण सहालिंगने पीडानिवर्तकतया वयस्येन हृदयेने
ति विपरीततरतावस्थावर्णनपरतया योजयंति २६ सोमुद्देति स

राम
४६

मुग्धश्यामलांगोधम्मिल्लः कलितललितनिजदेहः तस्याः स्कंधादलंग्रहीतास्म
रः स्मरतसंगरेजयति सधम्मिल्लः केशपाशएवस्मरेः कामः तस्यानायिकायाः स्कं
धः सएवस्कंधः सेनानिवेशस्तस्मात् बलंसामर्थ्यमेववलंसैन्यंग्रहीतास्मरतरूपे।
संगरेसंग्रामेजयति उत्कृष्टोभवतिकीदृशः मुग्धस्तंदरश्यामलमंगंयस्यसतथा
कलितः धृतरागसादितोललितोमनोहरोनिजदेहोधम्मिलरूपेणयेन तथाभूतए
वोतेहवागर्भे अत्रधम्मिल्लस्यस्कंधसंबंधेनशोभातिशयलाभात्तत्पदसाधार्म्यं।
८७ णावेति नवपूर्णिमामृगांकस्यहेभगकस्त्वमसिभणाममसत्यं कासौभा
ग्यसममयाप्रदोषरजनीवततवायुः स्विदितायाः स्वामिनंप्रतीयमुक्तिः हेसुभगत्वंन
वस्यप्रथमोदितस्यपूर्णिमासंबंधिनोमृगांकस्यचंद्रस्यसंबंधीकः भ्राताखावा
अस्मिएतन्ममसत्यंभणावद तत्संबंधित्वंविनातल्लिकानुरागित्वस्यतत्स्वभावस्यत
त्यैवानुपपत्तेरितिभावः तथाचंद्रस्यप्रदोषरजनीवततवनायिकासौभाग्यंनायिका
नुसंगादिसमग्रंयस्यांसातथाभूतेत्यर्थः प्रदोषोरजनीमुखमितिपर्यायः अत्र
नवेत्यनेननायिकानुरागित्वलाभः पूर्णिमामृगांकेत्यनेननायिकांतरसं

का० टी०
उ० वं०
५०
50

(गादिसमग्रं यस्यां सा तथाभूतेत्यर्थः॥ संसर्गित्वं व्यज्यते एवं प्रदोषेत्यनेन प्रकृष्ट
दोषवत्त्वं रजनीत्यनेन रागित्वमित्यूह्यम्॥ केचित्तु नवः प्रतिपद्युदित इत्यर्थः ८८
सहीति सखिनवनिधुवनसमरेऽकपाली सख्या निविडया हारो निवारित एवको
छियमाणस्ततः कथं रमितमिति संस्कृतं सख्या इयमुक्तिः हे सखि नवं नूतनं।
निधुवनं सुरतमेव समरः संग्रामस्तस्मिन्निविडया दृढया विसृष्टस्तया च अंकपाली
यालिंगनं तद्रूपया सत्वरेहनत्वात् सख्या उछियमाणः द्वयोस्तृतीयतयाधिको
भवन् हारो निवारित एव गाढालिंगनेन त्रोटित इत्यर्थः ततो हारच्छेदानंतरं कथं र
मितं क्रीडितमिति प्रश्नेन वैलक्षण्यसूचनाद्वा तिरेकाल्लाभः उछेरं तो इति पाठे त
दर्थो दर्शितः उच्चैरतो इति पाठे उच्चैरत्यूर्ध्वचलनमित्यर्थः उच्चैरंतो उ इति पाठे उह्य
मान् उकार्यंतो ह्रियमाण इति रारर इत्यवर्णेनामागच्छन्निति च चक्रवर्ती उच्चैर्ज्ञेतो उहि
ज्ञमान इति चंडीदासः अंकपालीपरीरंभ इति मेदिनीकारः ८९ पविसंतीति
प्रविशंती गृहद्वारे विवलितवदनावलोकपथानं स्कधेगृहीना वा च दंहासानुगेट इ
तिरो हिष सखिकिमिति हे सखि गृहद्वारे प्रविशंती त्वं विवलितं परावृत्तं वद

राम
५०

नंयस्यास्तयाभ्रान्तामतीयंचान्तेमार्गे विलोकास्कंधेवटंगृहीत्वाहाहानएइतिकि-
मितिरोदिषि त्रुटभंगस्यबुद्धिपूर्वकत्वेनरोदनहेतुत्वाभावादितिभावः रोदनेन
एतत्वंहेतुत्वलंकारः नाशेस्कंधग्रहणंहेतुरितिचक्रवर्तीरोदनस्यवैयर्थ्यबोधन
द्वारासमीहितसाधनत्वानुमतिसूचनात्किंतिपदस्यप्राधान्यंबोध्यम् ४० वि
दग्धत्वमिति विस्रंभत्वलितांशासखिदृष्टाकृष्टेनतरलतरदृष्टिंहारस्पर्शमिषेण
वात्मागरुकइतिपातयित्वाविभिन्नः हेसखित्वांविस्रंभत्वलितांआकुलामतय
वतरलतराश्चातिशयेनतरलाचंचलादृष्टिर्यस्यास्तयाभूतांदृष्टाकृष्टेनत्रु
टेनहारस्पर्शमिषेणव्याजेनात्मात्मस्वस्वरूपंगकगरुरितिहेतोपातयित्वाविभि
न्नोविभेदितइत्यर्थः अंतर्भूतणर्थत्वात् नायंहारस्पर्शात्त्रुटनाशः किंतुगरु
तयापरपीडकत्वात् त्रुटेनैवस्वात्माविभेदितइत्यपह्नुतिः हितत्रुइतिपाठेमा
स्करेणार्थः अक्रोययापिस्रंभत्वलितंप्रियंदृष्टाकृष्टेनत्रुटेनोपलक्षितात्वंतरलतर
दृष्टिर्जातेतिशेषइत्येकंवाक्यं द्वितीयवाक्येविभिन्नइत्यनंतरंत्वयेतिशेषइ
ति ४१ जोत्स्नापइति ज्योत्स्नयामधुरसेनचविनीगीनतृतीयेनात्मकमनासा

का० प्र०
उ० चे०
५९

51

ढ्यापि नवोढेव परभृतरररररणितैरुद्धतयं गतयौवनान्यनायिकाप्र
संसक्तं स्वामिनं प्रहरमान्यानायिकायाः इयमुक्तिः प्ररूढविदेहृढ्यापि सामान्या
यिकाज्योत्स्नायामधुनामधुरसेनास्वादेन च विकीर्णदन्तं यत्तारुण्यं तेनोत्स्र
ध्या० कमयीकृतमनो यस्यास्तां भूतामृतीन नवोढेव तद्वद्धयेहृद्ध्लिय ततः परवधूः
परनायिकात्वेनैव तत्त्वविन्तेहृरतिन क्रमोदयोदितिर्मिता तरममृतीतिमा व:४
तद्वेन काव्यलिंगं ज्योत्स्नामधुरसाभ्यां तारुण्यदत्तहृदयरङ्गोद्धतेरिति
काव्यलिंगमिति च व्यवर्तितः अतोऽपि परवधूत्वस्य प्राधान्येन प्रयोजकत्वा
त्तस्य प्राधान्यं ४२ अन्यमिति भारते शांतिपर्वणि गोमृतबालसंध्यासम
ये श्मशाने समानीतं रक्षादिवसे समये मृगाश्चावधूस्वरः प्रस्तनहेतुवि
सर्जनार्थमुक्तिः रे जना अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा अलं गृध्रकंककिरशोगरगैः
मांसादैः पक्षिविशेषैर्गोमायुभिः शृगालैश्च संकुले अत्र तथा कंकाला
निचस्थीनि वहलानि यत्रैवं भूते घोरे दारुणे अत एव सर्वेषां प्राणिनां भयंकरे
स्त्रासजनके तथा च प्रयोजनाभावे एवंविधे स्थले स्थितिर्न युक्तेत्यर्थः

राम
५९

ननु मरणस्यापि पुनरुज्जीवनं संभाव्यत इत्यत आह नवेदेति इह संसारे कालत्रयेऽपि
मरणमनुपागतः प्राणः प्रियो वा द्वेष्यः शत्रुर्वा कश्चिदुदासीनो पि वा जीवितः त।
याचैतन्न संभावितमित्यर्थः समाधानमाह प्राणिनां संसारिणां उ ह पीप्राणो
त्क्रमणरूपा गतिः स्वभावः एवं च स्वभाव इत्यत्र इति क्रमसत्वान्मोहेनकार्यं इति भा
वः ५३ ग्रथितमायमिति हे महाराज त्वया ग्रथमादिनः सूर्यैः स्थितयास्ते ति शे
षः तथा च रात्रिंचरेभ्यो भयमधुना नास्तीति भावः अतः साम्प्रतमधुनाहं स
विघ्नस्थितरूपं करुणत्वेऽहं जीवितेनोपायानुष्ठानलक्षणमिति दीपिकायां मरणस
जीवनासंभवादफलमनवस्थानमित्याशंक्याह बहुविघ्नस्त्वादि ग्रथसंध्या
त्मको मुहूर्तः बहुविघ्नः राक्षसवेलात्वात् भवतां वशायत्तदर्शपिण्डबहुलः त
याचैतन्मुहूर्तोपन्यमेतद्धि विघ्नापशांतो कर्हिचन जीवेदपीति संभावनायाम
पिशाह एवं जीवनसंभावनामसंभाव्य मोहयितुमाहाराममिति हे महाराज अ
श्ववाजसेवीक्षत्रियविशंकिताः कथमकस्मात्त्याज्यो यं बल्लाड इति विचारहि।
नाविप्रस्तात्रावायमं बालेकपर्यन्तजध्वमित्यात्मार्थमात्मनेपदं कीदृशं बाले

कनकवर्णविशेषाभा यस्य तथाभूतं तेन तु कनककान्तिभं तदा कनकगतकाठिन्य
स्यापि प्रसंगात् तथा न प्राप्नुयात्सादितयौवनं येन तथाभूतमिति अत्र बाल
त्वेन मस्तकालाभावः कनकेमनेन मस्तुविरूद्धवर्णापिभावः अत्र प्राप्तेमनेनप
रहाराभिरामनादित्यशाहित्येनायुः मन्वं चमत्कृते महादस्मयबालादूतिक्वविमा
ठः तत्राविवेचकार्मर्थः राईति रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धन
यनयुगलस्य रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुंबितं जयति रुद्रस्य महादेव।
स्य तृतीयं नयनं पार्वत्या परिचुंबितं सत् जयति सर्वोत्कृष्टं भवति कीदृशस्य रु
द्रस्य रतिकेलौ सुरतक्रीडायां हृतं निवसनं मर्यादाङ्गोरीसंबंधिवासो येन स चा।
सौ करकिसलयाभ्यां करपल्लवाभ्यां रुद्धं पिहितं मर्यादाङ्गोर्यो नयनयोर्युगलं
द्वंद्वं यस्य तथाभूतस्येति बहुव्रीहिद्वयानंतरं कर्मधारयः रतिकेलिहृतनि
वासनायाकरकिसलयाभ्यामित्यादि विग्रहे निवसनेस्य अद्रष्टुनुपपत्तेः त
या च करद्वयस्य नेत्रद्वयव्यापृततया लौकिकं चुंबितं पिधानवशतया तृतीयन
यनस्योत्कृष्टमुच्यमानं रागातिशयहर्षलज्जादिसंपत्तिमत्त्वेन रसातिशयं।

पुष्णाति ५५ प्रेयानिति सशपथमितिमध्यमणिन्यायेनोभयत्रसंबध्यते सोयं
परमप्रेमास्पदत्वेनप्रसिद्धः प्रेयान्प्रियः शपथेनसहितं यथास्यात्तथापादयोरान
तः प्रणतः कांतयासशपथमपाकृतो निराकृतः सन्नुन्मना उत्कमनाः सन्
वासभवनाद्वासगृहाद्वासेतिपाठे क्रीडागृहात् द्वित्राण्येवनाधिकानिपदानि
नहागणिगयावन्नयातितावत्धावित्वैवप्रत्युतविपरीतंकृतः प्रणामोयत्रतथ
यास्यात् पूर्वंप्रणतस्यापकरणमधुनाप्रणामपूर्वकंधारणमितिवैपरीत्यं त
थागलंत्यासैनीवीनिबंधश्चसतथापाणिसंपुटेप्रणामार्थंबद्धांजलौगलन्नी
वीनिबंधोयत्रतथायथास्यात्तथाधृतः रागोत्कंठात्स्खलत्तानीवीबंधस्यप्रणामां
जलिनैवावलंबनं केचित्तुपाणिसंपुटेनादिधावनक्रियाविशेषणमित्याहुः
लसदितिपाठेन्वार्थिकंमंगलत्वं अहोइतिविस्मयेगतिः स्वभावः अत्रप्रेयान्कांत
योस्तेनात्मभ्यांपरस्परविरहातमनेलभ्यमाने कविनासायमितिपाठः ५६ पथीति प
थिमार्गेअंकुराणामाभाकांतिः शुकचंचूनामिवचारुमनोहरासीतिशेषः रं
भेतिपाठेशुकचंचूववच्चारुणांरंभांकुराणांकदल्यंकुराणांलासकदत्यन्त

का० टी०
३० वं०
५३

53

यः एवमालोकापुरिशिखरिशिखरपतितरिशंखीरुधालतानां लतासंकोनर्तकस्यालो
तिन्नृतनांकरस्तोभाशालिवसंततैः सर्वदिक्संचारिच्छंदमारुतयोरुद्दीपक
योः संपत्तिरुक्ता तत्कार्यमाह नटीति नृशाखस्य समग्रव्यापारूपं पुष्पधनुर्यस्य त
थाभूतः कामो नरिनरि प्रतिमनुष्यद्राक्षरीत्वं सायकान् चापिवाणान् किरति।
तपति एवं कामोद्दीपने सति पुरि पुरि नगर्यां नगर्यां मानिनीमानिनीनां मानव।
तीनां मानस्य चातिप्रसंगः विनिवृत्ता विशेषेणानिवृत्तेत्यर्थः २७ लिखितेति
बहुदिनव्याप्यमानवतीं प्रतिसख्योऽयमुक्तिः हे कठिने कठिने [illegible] येन व
प्राणाशवदधिनः प्रियः प्रवनतोनम्रोवरिकीयशालायां भूमिंलिखन्नुद्ध
स्यहृदयतया विलिखन्नास्ते उपविष्टोस्ति तथा सख्यः सर्वा निर्गतप्राहारा।
या सा तथाभूता सख्यः सततनिरंतरं यद्रुदितं रोदनं तेनोच्छूने जातशोफे नय
ने यास्सा तथाभूताः सतीति शेषः तथा पंजरस्थशुकैः सर्वं हसितस्तुकैः पठि
तं परित्यक्तं तवचेयमवस्थाटस्यमाणान्तनतो रातनवि शिष्यवक्त्रमस्याकाला
तोधुना ईदृशोतिशायेसति मानं विसृजेमत्यः [illegible]के पिहास्यवर्णानवि

राम
५३

रुद्धं विहायसमालेन विहसाम्। यद्वा तरितिनिषेधदर्शनादुक्तमाहुः ५८ ग्रामेति
ग्रामरुहास्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि नागरिकाणां पतीन् हरामि
या भवामि सा भवामीति संस्कृते एतद्ग्रामरुहस्मीति पाठे ग्रामादागतास्मीति गा
मारिग्रह्णीति पाठे ग्रामीणास्मीति ज्ञेयम् कलहे कालेसमीत्याधिक्षिपंतीं नाग
रिकां स्त्रियं प्रति ग्राम्यास्त्रिया इयमुक्तिः ग्रामरुहा ग्रामजाता वसामि नगरस्थिति
मर्यादां वैदग्ध्यरूपा नागरिकाणामिव नादरेणैव तथा च नगरे भवा नागरि
कास्तु नादरस्तासां पतीन् हरामि वशीकरोमि इत्यर्थः पतिकर्तृके पि तासामनाद
रेण तस्याः प्रयोजककर्तृत्वमवसेयम् यद्यपि षष्ठी चानादर इत्यनुशासनाद्दा
च्य एव सः तथापि तद्द्योतनद्वारा गर्वरूपव्यभिचारिव्यंजकत्वं विवक्षितमेव अ
त एव पदैकदेशे गर्वादौ रसादय इत्येवोक्तम् एवं सर्वत्रैवं विधस्थले द्रष्टव्यमि
ति दिक् ५९ तणेति तेषां तृणगृहाणां तासामुत्कंठानां तस्य प्रेम्णः तेषां
भणितानां सुंदरं ईदृशं जातमवसाने एतद्यपरिशिष्टमिति पाठे इति शिष्टमि
ति पाठे तदीक्षितमिति ज्ञेयम् सापराधदयितं प्रति कुपितायाः इयमुक्तिः हे सुंद

का० टी०
३० वं
५४
54

रतेषां विशिष्यानिर्दिष्टानां नानाविधानां गुणगणानां गणवर्णितानां तासां म
मासमाप्तिविषये उक्तंवानां तस्य प्रेमाणः तेषां भणितानां त्वमेव जीवितसर्वस्वमित्यादि
वचनानां ईदृशमेवंविधापराधकलुषितमवसानं पर्यवसानं जातमित्यन्वयः ई
दृशं संजाते ईदृशमिति पाठे तत्रैवार्थः प्रकाशे वक्तृत्वबहुविधत्वएकत्वमेकरूपं म
ततमविच्छेदेन प्रकर्षेण निकर्षराहित्यात्परमोत्कृष्टत्वलक्षणमिति १०० रे रे इति
णां तस्य स्वचित्तं प्रति सातोपसंबोधनमिदं चंचलल्लोचनायामचिंतागमिता
रुचिरमिल्लाषो येन तथाभूते ति चेतो विशेषणं चंचलाभ्यां लोचनाभ्यां मचि
ताः विषक्तारुचिरर्थान्नायिकायामस्येति चंडीदासः रे चेतः पणनयनां हरि
णाक्षीमाल्लोकास्थिरं प्रेम यत्र नातः दृश्यं महिमानं मासांस्थिरतारूपं प्रमच्चस्नक्का
किंकस्मात्कन्यासि न नैव दृष्यो दुल्लोलं भवसीत्यर्थः रे तमाशंक्य निराकर्तुमाह।
३९ किमन्येति किंमन्यसे विहरिष्यामीत्यर्थः प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तमएक
वच्चेत्यनुशासनान्मध्यमोत्तमयोर्व्यत्ययः वत्सेवदे हतां निंदितां इमामेतर्विस्मा
नां ग्राशांमंचत्यज खलुयतः पणाउपदर्शिताग्राशासेतिकश्चित संसारव

राम
५४

वचारांविधिः सम्यक्तस्मिन्कंटनलेक्षत्तावद्धाशिलामज्जनदेहत्वाद्रूपाभवती।
तिशेषः इत्थंचपरिणामविरसत्वाद्धर्षोनयुक्तइतिभावः अन्यत्रमन्यइतिपुरुष
व्यत्ययेनप्रहासोव्यज्यते ११ येषामिति येषांराज्ञांदोर्बलमेवबाहुबलमेवए
वकारेणनीतिबलंव्यवच्छेदः तेराजानोदुर्बलत्तयानिर्बलत्वेनसंमतानीतिज्ञानां
हृद्यानामितिशेषः तैर्दोर्बलमात्रशरणैःकेवलनीतिरीतिशरणैश्चोर्वीम्बरैः
प्रायःकिंकार्यंनकिमपीत्यर्थः समन्वयार्थंकस्यापिशाहस्याभिन्नक्रमनयायो
जनात् नीतिर्नीतिशब्दंतदुक्तहन्तिप्रकारोरीतिः देत्याशङ्क्याह येपुनःप
राक्रमनययोस्वीकारेणकांतोरमणीयः क्रमोव्यवसायोयेषांतथाविधास्ते
त्रिजगतिभुवनत्रयेऽपिनेवस्युर्नस्युरेवयदिवास्युस्तदापरंकेवलंभवाद्दृशाभवन्त
स्त्याः प्रविज्ञाहिज्ञानवरवहुत्यर्थः अत्रपराक्रमपदस्यपूर्वनिपातस्तदर्थस्याभ्य
र्हितत्वंगमयति १२ प्रधानेति देधोरधनुषोध्वनिः टंकारस्तद्रूपंविभर्तीतिध्वन
ध्वनिमत् तथाभूतेप्रधनेयुद्धमेवप्रवेशनिःसरणहेतुत्वाद्धामार्गस्तस्मि
न्नृतवविधुरैः शत्रुभिर्दिवसंप्राप्यायोधियुद्धमकामैर्हृनरपनरानूपानिरस्तति

तै

तथाभूतोभवांस्तद्दिवसेनविधिनाविधानेनसिद्धस्यनलकृत्रिमस्यसाधुवा
दस्यकीर्तिःपदंस्थानंयथास्यात्तथायुद्धः युद्धंकृतवानित्यर्थः अत्रदिवसेना
युद्धेत्यनेनावगतोयुद्धक्रियासमाप्तिरूपोऽपवर्गोयुद्धफलस्यविजयस्यप्राप्तिं
द्योतयति क्रियायाःफलापवर्गित्वादितिबोद्धव्यम् १०२ भूयोभूयइति ॥
मालतीमाधवेकविर्वचनोमालतीधात्रेय्यालवंगिकयेतिचूर्णिकामुपक्रम्यका
मंदकीवचनमिदम् यत्मालतीगाढयाऽद्दयाउत्कंठयाश्रोत्रस्केनाम्बुधःकिं
लितैर्म्लानैःसद्भिर्लुलितैर्मनोहरैरंगकैरालाम्पतिस्तायतीतिमालस्याधात्रीपु
त्र्यालवंगिकयाकथितमितिचूर्णिकावाकेनान्वयःकिंकृत्वा भूयोभूयोवारंवा
रंसविधयानिकटस्थयानगरीसंबंधिन्यारथ्ययाराजमार्गेणपर्यंतंगच्छंतंयु
वानंमाधवंरतिःकाममिवसाक्षात्ततनवचित्रादौदृष्ट्वादृष्ट्वापुनःपुनरवलोक्य
तेनरागेणोत्कंठयालाभः किंभूतामालतीभवनस्यवासगृहस्यसंबंधिनीयावलभी
उपरितनमंडपस्तदीयेतुंगेउच्चैर्वातायनेगवाक्षेतिष्ठतीतितथाभूतानंतरंप्यासं
लग्नगृहांतरवलभीवातायनस्यांतत्रस्थितापश्यतीमत्वातेन पश्यंतीमाम

काःटी०
उ० चं०
५४
५५

रामा
५४

यं पश्येदिति शंकया वातायने शरीरस्यानर्पणात् लक्षितलक्षितैरिति पाठे ऽतिमनोर
मैरित्यर्थः अत्र कथन्ययप्रतिपाद्यानेकेपाक्षयोगेन मोक्षमार्येण दुःखासहिष्णुताभिव्यक्ति
द्वारा विप्रलंभोत्कर्षः १०४ परिच्छेदेति तत्रैव मकरंदं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनं मे
तत् ममकोऽपि विकारश्चांतःकरणं जडयति संभ्रमयति विषयाग्राहकं करोतीति यावत् त
थातापं विरहसंतापं च करुत इत्यन्वयः कथंभूतः परिच्छेद इयत्ता विरामो वा तन्मनीतो ऽति
क्रांतस्त इत्यर्थः तथा सकलानां शक्तिलक्षणिकानां व्यंजकानां वचनानां शाब्दाना
मविषयः शक्त्या लक्षणया व्यंजनयापि वा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् पुनः शाब्दोत्र
कालांतरे मात्रेन त्वाहतो तस्याश्रोतरकालिकपदार्थाश्रितत्वात् तथा च यो विकारोऽस्मि
न् जन्मनि पुनरस्मदानुभवपथं अनुभवगोचरत्वेन गतवानित्यर्थः पुनरित्यर्थे ऽस्मिन् ज
न्मनि तदनुभवपथं गतवानित्यर्थ इति केचित् पुनः कीदृक् विवेकस्य गुणदोषविषयस्य
प्रध्वंसान्नाशात् उपचितेन प्रगाढेन महता मोहेन विपरीतज्ञानेन गहनो व्याप्त इत्यर्थः अत्र
प्रगाढेन समूलोन्मूलनलक्षणः प्रकर्षस्तद्द्वारा वा मोहप्रकर्षाभ्युपेतेन रागातिशयस्ते
न च विप्रलंभातिशय इति ज्ञेयम् १०५ कृतं चेति ॥ नृपं प्रति मंत्रिण उक्तिः हे राजन्
त्वया मनःगर्वस्याभिमुखत्वेन न गर्वितं कृतं च किमस्यदर्पेति तमिति शेषः एवं शास्त्र प्र॰

का० टी०
३० चं०
५९
56

योगादिकं विनोऽस्माकं द्विषः शत्रवो निरस्ताश्च न तु निरस्तनिष्पन्नतदृष्टान्तमाह तमांसीति
अंशुमान् सूर्यो यावदुदयाद्रेर्मौलितां शिरोऽलंकारतां नायाति तावदेव तमांसि तिष्ठन्ति
तस्मिंस्त्वनुदयाम् तेन तिष्ठन्तीति वैधर्म्येणोदाहरणं तु अत्र चकाराभ्यां समसमभिव्याहृतक्रि
ययोः तुल्यकालतारूपः समुच्चयस्तद्वारा वीररसप्रकर्षो ध्वन्यते १०९ रामोऽस्मि
विति राघवानन्दे रावणं प्रति शूर्पणखायास्य वचनम् अमी खरदूषणादिदूर
वेन प्रसिद्धो रामो भुवनेषु न तु यत्र क्वचन विक्रमसंबन्धिभिः संबन्धिविशेषादिभिः
गुणैर्न तु दोषैः पराजयकृष्टाप्रसिद्धिश्चायम्ः यदि परमित्यव्ययसमूहो निपातोऽवधारणार्थः तं रामं
देवो भवान् यदि परं केवलं अस्माकं सर्वेषां भाग्यस्य विपर्ययात् दुर्भाग्यत्वेन विपरि
णामात् न जानाति न तु भाग्याभावात् तस्मिन् सति सफलाभावमात्रेणु त्वमस्य सा
लमिति विपर्ययपरतोत्तम् तं देवो जानात्येव यदि न जानाति तदा परं केवलं भाग्यवि
पर्ययादिति वार्थः यदि पुनरिति पाठे त्वयमेवार्थः प्रसिद्धेरेतम् तं विक्रमगुणोदाहर
णमाह वंशीवेति एष वायुः मरुत् वंशीवैतालिकरत्वसंज्ञाभिः स्वरैः षड्जाद्यैर्यस्य यशां
सि गायती मुक्तोत्तागर्भैः कीचकैरेकबाणाहतो न तिमिसितं श्रेणीभूतानां विमुक्तानां
विस्तृतानां तालवृत्तानां विवरैः रन्ध्रैः कुट्टीरणः प्रकाशितास्तेन तथाम् तैः प्रबाणसा
कं

राम
५९

हृतिर्यद्वैवंभूतानां इतिमालविशेषणमितिकेचित् एकबाणहृतेतिसम्यक्पा
ठः रामेणसुग्रीवप्रत्ययायविसंहृतालास्सप्ततालाएकबाणेनभिन्नाइत्याख्यातम्
तरुणीमनोलि इयंचकिंतस्यभीतंतुसरहरिणस्येवचलेचंचलेनयनेयस्यालया
भूतानाधिकास्नकल्पानांललनानांस्त्रीणांमौलिमध्येवसतिमौलौतिष्ठतीत्यर्थः
अधिपीठुःस्यास्तांकर्मण्याधारस्यकर्मसंज्ञा कस्मिन्सतितरुणीमनितारुण्यैक
लामुपचयंकल्पयत्याश्रयतिसतितथाष्कवीरश्रेष्ठिप्यभूतेअन्नमदनपन्तः म
दनधनुषःगुरुभूतस्यसमीपेपवतिसति अर्थात्कौशल्यंशिक्षतिसति केचित्
कलांचातुरींकल्पयतिप्रकाशयतिसतीत्यर्थः पवतीत्यत्रापिकल्पामित्यनुषंगामि
त्याहुः अत्रतरुणीमनिवाशकृतार्थस्यनवत्वंपूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावेनचय।
तुषोगुणानांप्रकाशयतातनोप्यधिकंजगहृशीकारकौशलंप्रकूलतनायस्यसत्या।
प्यते मौलिमितिकर्मतयाव्याख्यानंवचनहारासोदर्यातिशयप्यइतिज्ञेयम् १०७
हृतोति त्वणमाचुणिकादेवरुजायस्यभगाकिमपितेभणितारोदितिग्टह
पश्चाद्भागवल्लभीगृहेअन्तर्नीयतांवराकीतिसंस्कृतम् देवरानरक्काम्रुपना।

काº टीº
उº चंº
५०

57

यिकाम्भस्त्वागतांवैनमेमाकूट्रूक्षामनुनेतं देवरंप्रतिकस्याश्चिदुक्तिरियं
(स्निग्धेति विरहिणोरामस्येयमुक्तिः स्निग्धाश्यामलायाकांतिस्तया
पिडोरस्याहोगृहपश्चाद्भागेदेशे प्रतिवेशवाचीत्येके देवेवरस्तुभगवानुत्स
वेशाद्गुणिका अभ्यागतनाकाविन नेतवजाध्याययस्ताकिमपिअवाच्यंभणितानु
क्तासतीगृहस्यपश्चाद्भागेयद्दलभीगृहंउपरिगृहंतत्ररोदितिति अतएववराकी
दीनाअनुनीयतांसमाधीयतामित्यर्थः १०८ स्निग्धेति विरहिणोरामस्ये
यमुक्तिः स्निग्धाश्यामलाश्यामलायाकांतिस्तयालिप्तंसंछन्नंवियदाकाशंयै
स्तयावेल्लंतोविलासेनवेल्लंतोवलाकावकपंक्तयोयेषुतयाभूताघनामेघाए
वघनानिविडाःकामंयथेष्टंसंततथाशीकरिणोबुकणशालिनोवाताःशीत
किरिणइतिनित्ययोगेतेनमांद्यलाभः एवंपयोदामेघास्तुहृत्केकाद्युपकारज
नकायेषांतेतथाभूतास्केकापदसान्निध्यान्मयूरास्तेषामानंदेनकेकावाणयः
अतएवकलाअव्यक्तमधुराःआनंदेनकेवजाय्यात कामंसंतुदृढमतिशयितंक
ठोरहृदयोहंरामः सकलदुःखपात्रत्वेनप्रसिद्धोस्मि अतएवसर्वंउत्कटोदीप।

राम
५०

कांतिशयजनितं क्लेशं सहे वैदेही विदेहराजपुत्री न सुकुमारतया दुःखोत्तमा क
थं भविष्यति जीविष्यतितस्याजीवनं संभाव्यतइत्यर्थः हहादेतित्रयोनिपा
ताःखेदातिशये भावनोपनीतां सीतां संबोध्याह देवीति धीराभव धैर्ययुक्ताभवि
त्यर्थः अतएवदेवीतिसंबोधनं देवत्वेनधैर्यस्योचितत्वात् यत्तुसीतामरण
संभाव्यमूर्च्छामस्माहहे सर्वं सहे वसुंधरे देवि धीराभव दुःखितशोकेनत्वं माविदी
र्णाभूरित्यर्थो मदीयइत्युक्तापूर्वोक्तार्थेऽज्ञानकृतत्वाभिधानं कस्यचित् त
त्काव्यहृदयानभिज्ञतयाजल्पितमितिसहृदयैरुपेक्षणीयः अत्र इव द्रव्यसं
योगस्यलेपस्यासहितकारित्वस्य च सहत्वस्य कांतिमैत्वयोर्वाधाद् उक्तार्थेलक्ष।
णा लेपसहत्वयोः सर्वथान्यथान्वयाननुप्रवेशादत्यंततिरस्कृतत्वं ल।
क्ष्यातिशययोर्व्यंग्योतयोस्त्रिरूपसंकराभावात्संसृष्टिः रामपदेनचसर्वस
हत्वानुपयुक्तार्थतयोक्तार्थसंक्रमितवाच्येनपीडासहस्रसम्पातेपि प्राणाद्या
रणादात्मनिन्यक्कारो व्यज्यते तत्र च जनकेकाविरस्याधितत्वयोर्लिंगप्रसहत्वा।
दव्यंग्ययोरनुग्राहकत्वं व्यंग्यमेव एवमेकेन रामपदेन दुःखभाजनत्वस्य

का० टी०
उ० चं०
५८
58

लक्ष्मणायाराज्यत्यागवनवासजटावल्कलधारित्वसीतावियोगादिपात्रेतया
नदतिशयमक्तिमलङ्काराचसीतांविनापिजीविष्यामीतिशोकावेगनिर्वे
दाद्यभिव्यक्तिमत्त्वेनविप्रलंभपरिपोषइतिलक्षणामूलातिशयध्वनि
रसध्वन्योःसंकरइतिदिक् ॥ १०९ ॥ इतिश्रीमत्सनन्दुपाध्यायश्रीराममहात्म
वैद्यनाथोन्नीतायामुदाहरणचंद्रिकायांचतुर्थोल्लासः ॥ ४ ॥ यस्येति
हरस्त्रैदोर्दशाग्रोस्वाभ्युदयायकिंमितिनचेत्प्रसङ्गइतिकेनाप्युक्तस्यार्जुनस्य
यमुक्तिः अस्मद्दादैवैरिणाकृतातिरस्कृतिर्यस्य तथाभूतोऽनन्योपायस्यमम
एषशरणमितिशेषः तन्नयामत्र्यायोध्यायोवैधस्त्वस्यव्यतिकरेणसंबंधे
नकर्णौपुनक्तिसंबभाति शरणागतस्यतन्नलोदृशालाकयाकर्णवेधो
देशाचारइतिस्वयमेवशरणागतत्वसूचनायैतथाकरोतीत्यर्थः सएष
पेस्वर्येअहोअहंकाव्यागणोनप्रकर्षेणयक्तुयनेतस्यभाजनंपात्रमस्मितत्र
निपुणइतियावत् अतःसंप्रतिअधुनाननुपूर्वंजीवन्नभवामि प्राणस्याय
जीवनमित्यर्थः किमावहामिकरोमीत्यर्थः अथवाअस्मद्दत्तकृततिर

राम
५८

स्फुलिस्त्रद्वालोलतप्तसूचीव्यधव्यतिकरेणकर्णौ शुनक्तिकरणीयास्ताह्दृशाइत्येवम
स्तादयतीत्यर्थः अस्मीलहरमर्येवाकाकीगुणायवनभाजनेसपघोमित्याघ
न्वयइति १ उचितइति नायकेनसहसुन्नोरतिश्रमात्लसतयानाकलितप्रबो
धसमयांसखींप्रतितस्सूचनायसत्वाद्रुयमुक्तिः मधुपाममराग्रहसंबंधि
नीपुष्टोधिकास्तवाणीगुमंजुमनोहरं यथास्यात्तथागायतिपतत् रवेर्विंबचक्रा
त्तिरदीप्यतेचेत्यन्वयः तथासूर्योदयप्रतीतेरणामपपनाशंकामितिभावः २
हे सुनेनातिनिकटस्थतयामकुलगृहजनवैयग्रतयानोचितप्रकाशनम् १
कीदृशाभ्रमराउच्चिद्रुविकासितंकोकनदंरक्तोत्पलंतस्यरेणुनापरागेणपि
शंगितानिकुसुमारक्तयोर्मिश्रणात्पिंगवर्णान्यंगानियेषांतेतथाभूताः सं
गपदोपादानात्सर्वांगव्यापित्वहर्षेणलाभः कीदृशंविंबंउदयसंबंधिनम
वलंपवत्तंर्तुवर्तिस्पृशानिइतितथाभूतंउग्रतपवेषइदिताच्चवसनूतनवि
कसितस्यबंधुजीवाख्यपुष्पस्यछदंपत्रंतदृदाभायस्यतथाभूतंरक्तत्वा
स्तस्मन्नाश्चेति २ अग्रेति रावणंहत्वाविमानेनायोध्यामागच्छतारामं

सिधेय

स्मीतां प्रतीयमानिः एकस्या एव समरभूवल्लभकर्माधारतया प्रत्येकं न
वनवायमानाङ्गतरसालं वनतेन पुनः पुनरवेतस्योपादाने यद्दार्मिणा। ना
मेवस्यानावस्त्रपदानीतिदीपिकायां फणिपाशो नागपाशस्तेन यद्बन्धन
मर्यादावयोस्तस्य विधिरासीत् विधेरलंघ्यत्वादनपकर्ष इति सूचनाय वि
धिग्रहणं शङ्खचक्राद्युपविशेषणाभवत्वादेवरेलक्ष्मणो वक्षसि गाढं दृढं
ताडिते सति हन्तमनाड्डोणाद्रिदिव्यौषधियुक्तमारुतनानीत इति तस्य का
शने भवदेवर इति तत्संबंधप्रदर्शनमुपकारप्रकाशनार्थं इन्द्रजिद्राव।
णपुत्र इति दिव्यमवेलाट्टशैरित्यर्थः लक्ष्मणस्य शरैलैकान्तरं स्वर्ग
प्रापितः दिव्यानां तत्प्राणकस्योचितत्वात् स्वर्गादीति सर्ववाक्यार्थः।
त्वयि केनापि तत्पदे लयारात्तसपत्नः रावणस्य कण्ठरूपाः टवीस्क
ताश्छिन्ना इत्यर्थः अत्र चेन्द्रजित्वेनापन्यासा इन्दुरुत्कर्षलाभः लक्ष्मणश राम
रैरिति शराणां कर्तृत्वप्रदर्शनं लक्ष्मणस्यावहेलनसूचनार्थं अहंकार ५५
प्रकटनमयाङ्गीरोपादानेनायकेन केनापि मत्कं छिन्नस्य पुनः पुनरुत्पन्न

क्रु॰ दी॰
३ ॰ वे॰
५५
59

मच्छेदनादङ्कीमङ्कमिति च ग्रथमिति ॥ रणभूमिपतितं भरिष्वर
वसोछिन्नं हस्तमादायतद्वधूनां प्रलापोक्तिरियं ग्रथेरशमानावस्थः
सपूर्वमनुभूतावस्थः करइत्यन्वयः पूर्वावस्थामेवाह रशनेत्यादिर
शनाकांचीमुत्कर्षणाकर्षतीतिनप्यापीनयोः स्तनयोर्विमर्दकारीच
नाभिस्वरूरुजघनवनेचेतानिस्पर्शीनचञ्चलः नीव्यावसनग्रंथेर्वि।
स्त्रंसनोमोचकइति एवं वैवंविधशृंगारलीलापात्रभूतस्येत्याहशाडुर
वस्यापादिरिति करुणापरितोषः ४ कैलासेति ॥ गिरिभुवःपार्व
त्यासापादनत्यानां श्रुतिः कांतिर्वोयुष्मान्सदात्रायतांरक्षत्विति संबंधः
कीदृशी कैलासालयःस्थानमस्य तथाभूतस्य शिवस्य भालसंबंधि
लोचनकेचाग्ररुणकांत्यानिवृर्तितानिष्पादिता यल्लक्तकस्य ला
क्षारसस्य व्यक्तिः प्रकटतायस्यां तथाभूता मानिन्याः पादपतने
सा विध्येनलालाटेरुणललाटनेत्रप्रभासंपर्कात् साकाययापादु
भ्यामसृष्टं यथासात्तथारहावत्काकोकनदस्यरक्तोत्पलस्यान्वका

५

का० टी०
३ · चं
६०
60

रेणाग्रेन करणेन स्वस्यान्निशायितानेत्रयोः कांतिः कोपजनिताशो
णद्युतिः सद्यस्तत्क्षणं सम्यक् निःशेषं यथा स्यात्तथा हृतमनेन ३ तस्मार्य
नेह्रहीक्रियते पादपतनंगतस्य ३ तस्मात्कारणात्क्रतेन तस्य तदनुभावरूपाया।
नाहर्वतोऽपचारो वर्तमाणोऽस्य चार्थः नदारु सर्द्धायाविजिगीषाया
वंधेन सान्तमेन समिद्धया ज्वलितदीप्तयेति अग्रभाललोचनरुचिसंपर्क
क्रतं दीप्तत्वं स्पर्द्धावंधरेतत्कतेनोक्तेतिनंवेदितव्यं अत्र पादपतनाभि
क्रमस्तादेवरस्यास्य दत्वेन पार्वतीविषयो भावः प्रकृष्यत इति तस्याथानं
एवमन्यत्राप्यंगांगिभावः सुधीभिरूहनीयः ५ अस्मद्या इति ॥ राजानं
प्रतिकवेरियमुक्तिः हेपृथ्वि यस्य त्वागिरयः पर्वताः सरितः समंतस्फुरं
तिपरितः समंततः स्फारा विस्तीर्णा इत्स्वभयान्वितम् अंबोधयश्चनंतरं।
स्फुरतोऽस्य न खगाः अपिभित्तक्रमः विभ्रत्पि धारयंत्यपि किमपि किं वि
दपि न क्रांता सिन्धुश्चान्तासीदिति हेपृथ्वीति संबोधनपदाध्याहारेणाव
यः एवं विधगिरिगोचरधारणोपि ग्रक्रमादास्यैर्येणापायद्भवः पृथिव्या

६०

मि

इति पूर्वोक्तां स्तनितमद्गुमेघवीरं वारं प्रभो मिथ्यासंज्ञया कुरोमीति यावत् । ता
वदिमाभवविभ्रत पालयन्नेव विभ्रम धारयन् तव भुजो न तु भुजो स्मृतस्म
तो भुजस्मरणाद्वा चोमुडिता: संको विनाइत्यर्थ: ९ वंदीति ॥ हे नृपा
ते तव सैनिकाये षां द्विषां शत्रूणां मृगदृश: कातरदृष्टितया मृगनेत्रसमा
न दृष्टय: वंदीकृत्य हठाद्धृत्य पश्यंतो ये यसापश्यन: प्रियतमानना
द्यमना: स्निग्धं तिर्यग्लिंगं ति हठालेशजनितस्य कोपस्य शांतये प्रणाय
तिलां तिर्यक्दृं ति ग्राम्य सान्त्ववर्तीमर्थ: इमे के परित: कामशास्त्रानुके
स्थलेपि चुंबंतिम त्वत्ता त्वरावेशाच्च इत्यमनो विस्मयवर्णियितापि वंतेऽध्य
नभि: शत्रुभिरितिस्तुत्य सेइत्यन्वय: स्तुतिप्रकारमाहास्माकमित्यादि हे
श्रीविस्मवशानिधे श्रीविस्मसमुद्र अस्माकं सर्वेषां सकृतै: पुरोप्य दृशो गोचर
इति शेष: निपतितोसि नत्न तस्मात्त्वद्दर्शनाद्विलो विपदो विध्वस्ता विन
ष्टा इत्यर्थ: ९ अविरलेति ॥ हे राजन् अविरलं निरंतरं करवालस्य खड्गस्य
कम्पनै: भ्रुकुटीपूर्वकैस्तर्जनै: कि दिरिभिंदीतादिवाकैर्गर्जनै: हुंकारसिद्

हे

का॰टी॰
उ॰ वं॰
६१
61

नाटक्रूपेर्लिंगेस्तववैरिणांयोमदोस्मामिर्हर्षःसमदोगर्वस्तवेत्तणोदर्शने
सतिहरिणाल्काःपिगतःपलायितइत्यन्वयः अत्रगतइत्यनेनाचेतनेमदे
मुख्यार्थबाधाक्षाशेलक्ष्यते तदतिशयश्चव्यंग्योराजविषयस्रांगः अत
यवोक्तंवृत्तिकृता प्रशमइत्यवेनालीयंहृतं ८ साकमिति हे विभोराज
न्नववैरिणिकुरंगकटाक्षावल्लकुरंगकनेत्रयाप्रियासहइरपिसाकं।
मधुपानक्रीडांकर्तुंप्रवत्तेसतिनेकार्थंतयान्याभिधीयकंकेनापिजनेनद्दे
तुनावागृहीतप्रचारितं तवनामकर्तृतत्रवैरिणिविषमांकस्मादिक।
ऽभीमवस्थामकरोदित्यन्वयः ९ असोहेति तपःऊर्ध्वंतीव्रद्वेषेणछल
यतोमहादेवस्यवर्णनमिदं पार्वतीकपटेनछलेनयोवदोब्रह्मचारि।
णोवेषस्तस्यापनयनेमोचनेत्वराशेथिल्याभ्यांयुगपत्समकालम्।
भिघुक्तप्राकांस्मरहरः शिवोयुष्माकंप्रमोदंदिश्यादित्यन्वयः त्वराशि
थिल्लतयोर्हेतुगर्भविशेषणोक्तमेणाचरणद्वयेनाह असोहेत्यादि त
पसऽ्निकर्मणिपक्षी तत्काले वहुप्राडुर्भावकालेउह्लसत्प्राडुर्भवत

राम
६१

नसहभावोद्धः सहत्वमर्थो द्वयोर्यच्चनाहृदशास्यनपसोसोढा तपसोहमस
मर्थः तपोबालाक्ष एवेनस्वरूपमदर्शयित्वास्यात्तमसमर्थः उत्सद
सममभावस्येतिपाठे उत्सासन्नुसममभावोनिर्दैपमत्वेयमेवार्थः अथचे
तिसमृदितंसमुच्चयार्थकं शैलदुहितुः पार्वत्याः कथानांविस्रंभेषुवि
श्वासेषु विस्रब्धकथास्विति यावत् रसिकः प्रीतिमांश्चेत्यर्थः स्वत्वरा।
शैथिल्याभ्यामवगमयोरावेगधैर्ययोः संधिः शिवविषयरतिभावांगं
१० पश्येदिति ।। हे सख्याः परिवृढ प्रभोर्गुरणेर्भ्रूनिवर्तनं यस्यैवंभूत
स्य भवहिहिषः शचोऽकन्याफलानि किसलयानि कोमलपल्लवाश्च भक्त
गार्थमादशनाग्रच्छान्तीकं विहाकंतकामं पुरुषं जातानुरागा इत्यम भि
धत्तेत्यन्वयः कथमभिधत्ते तत्राह पश्येत्यादि कश्चिज्जनः पश्येदिति शेषः।
गो
कान्ताइतनास्य संमोपनीयापुरुषचेष्टाभिरुंग्यः रेचपलस्वछंदाचरणा।
द्वंचलचलत्पपसरेति काकुविशेषसाहित्या द्वागान्नविज्ञास्याकाव्ये
तिध्वतिः सत्वरेजिगमिषागारणायश्रद्धाकुमारीश्रुत्सीतिशेषः तेन

का.मु.
३.च.
६२

62

कुमायामममेवं स्यांनेयनुष्ठितमितिस्मरणाद्रस्तद्धृदयमात्मनं वमवलम्बनं वि
नरदेहीति श्रमस्तदुपमर्दकः हृद्दे तिभावजन्यदैन्यः अक्रमो विपरीताच
रणानांयांतरविशेषः सोयंविबोधः प्रसीतिलमितयैतंकयासिगच्छ।
सीयोमकं पथामक्रूरीतया पूर्वपूर्वोपमर्दनोत्तरोत्तरद्रव्याशबलता ति
त्वतंडुलन्यायेन समेधाधाम्नेनवर्धमानतारूपेत्यन्ये साचपराक्रमतया राज
तद्भिव्यक्तिद्वाराराजविषयांसंतिमहीपयंतीतदंगमितिबोध्यः ११
जनस्थानइति कस्यचित्कवेरियमुक्तिः मयारामत्वेरामरूपत्वंप्राप्तेऽकु
शलवसतावनाधिगताऽनप्राप्ता कुशलंपरिणामसुखसंउद्वेगनिरासेनि
पुणांवावसुधनंयस्यतत्ता कुशलवोमतोयस्याः सातथाभूतासीताच।
कथंरामत्वंप्राप्तमित्याकांक्षायामाह जनस्थानइत्यादि कनकस्यमृगो।
मार्गणंप्रार्थनावातत्रतृष्णयावधिताविवेकरहिताधीर्यस्य कनकेमृ। रामं
गतृष्णयानिःफलाशयावावधिताधीर्यस्यतथाभूतेनैवकनकमृगेमा। ६२
रीचेतृष्णयावधितधिया अवधितयाधियेतिकर्मधारयोवा जनानांस्था

नेत्थामनगरादौभ्रांतमेवजनस्यानेदंड्कारणेभ्रांतमितिश्लेषोपस्थितघोर
भेदारोपात्तामत्वोपपत्तिः विहन्मानमदंसेस्मादिवत् एवमग्रेपि वैनिश्चि
तंदेहीतिवचःपदंप्रतिस्यानंगङ्गतेमुभुयजनत्यापत्लपि रामपक्षे वैदे
क॰ हीतिवचः वैदेहीसीता भर्तेर्भरणाद्दुर्बंधनिकस्यपरिपादीषुसेवारवनासा
वटना मूलमसमर्थनरत्नानहदेति अथवाकाभर्तेःकृत्स्नितस्यभर्तेःवदनप
रिपादीषुसत्सनदत्त्रपानार्थंवटनाउपायः कृतेत्यर्थइत्यन्ये रामपक्षेतु
लंकायांभर्तेरावणस्यवदनानांमुखानांपरिपाट्यांपंक्त्यांइषूणांशराणां
वटनासंयोजनाकृतेत्यर्थः १२ आगत्येति मानिनीपतिस्वापराधात्त्व
त्सूचनायत्रन्यनायकनायिकावृत्तांतमारोप्यदर्शयतोनायकस्याक्ति
रियं हेतन्वंगिसहस्ररश्मिसूर्यः कचिद्दीपांतरएववक्र विद्यायिकांतरगृ
हे त्वपितानीतात्रियामारात्रियेनतथाभूतोपिप्रभातेप्रत्यागत्यसंप्रत्य
धुनाकृपितांत्वरा नैचित्यात् प्रानैरंभोजिनींकमलिनीमेवनायिकां
प्रति॰ पादानांकिरणानांपतनमधःसंयोगएवपादेचरणेपतनेन प्रणाम

का. टी.
उ. च.
६२
63

स्तेन प्रसारयति विकासयति स्वेवाद्गु नयति एतत्पदस्येनान्वयः कीदृशीं
वियोगः संबंधाभाव एव वियोगो विरहस्तेन विसंस्थुलांगीं संकुचितांगी।
मव विसंस्थुलांगीं संतापकारणादिना विषमांगीमित्यर्थः तथा च खंडिता
पियादप्रणामेन प्रसीदति न पुनर्भवतीति तिलामर्षे यत्तचांभोजिनीं पद्मि
नीति परिभाषितनायिकामित्याख्यानं तदयुक्तं नायिकाविशेषवाचि
नः पद्मिनीपदस्य पर्यायपरिहृतिसहत्वात् अतोऽस्मिन्पादादिपदाभा
वेऽपि सहस्ररश्मिः कथंचिदपि तापितत्रियामपत्नीं भोजिनीविकासयतीत्ये
तावतापि नायकनायिकावृत्तांतव्यक्तिसंभवात् श्लिष्टपदवाहुल्याद्बाधि।
ताः प्राधान्यात्तन्मूलत्वव्यपदेश इति ज्ञेयं १३ भ्रमिमिति ॥ जलदो
मेघ एव भ्रामकत्वाद्भुजगः सर्पस्तज्ज्ञं विषं जलमेव हालाहलं करे वियो।
गिनीनां भ्रामकादिकृत इत्यन्वयः भ्रमिः दिशां भ्रमणमिव दर्शयत्र कश्चि
दंतरे विकारः चेतसो नाश्या वा अरति विषयानभिलाषः अलसं हृद
यं यस्मात्तत्तथा प्रलयो नष्टचेष्टा मूर्छा भ्रमाभ्यंतरेंद्रियवृत्तिनिरोधः तमः

राम.

नमोगणास्तोद्रेकेणाधं मूर्छैवतनमद्रतिरूपकमितिकश्चित् शरीरस्यवसादः
पीडेत्यर्थः मरणंप्रसिद्धं मरणपदेनतन्मूर्छावस्थोच्यतइतिकेचित् प्रतिपा
दमेकैकतायिकागीतिरेवेयमितिप्राञ्चः गाथेतितन्याः १४ गच्छामीति ॥
गोपींयाश्लिष्यतयालिंगनंहरिर्वाग्गुप्यामासतरसावितिसंबंधः कीदृशाः पुल
कांचोशोभमानामुक्तकेशेणसमूहेनचंचिताञ्चासानतयेस्यसः कीदृशीगोपींइ
तिपूर्वोक्तंयदामंत्रणंसंबोधनंतत्कृतेनैवंरूपेनतस्यायामेगिः रचनानयायस्य
ललितत्वंजनतहारामहचितंयहृयावास्थानेस्थितिस्तेनयः विदस्तेनालसो य
यवायामंत्रणभंगिभ्यांसूचितोयोहृयावस्थानविदोताभ्यामलसामित्यर्थः
भंगिरुक्तिरचनादर्शनेनभवनतइत्यादिरूपा इत्तीतिकिं देवप्राप्तनामकस्मा
स्माहंगच्छामि ऊनइत्यतआह दर्शनेनेत्यादि भवतोदर्शनेनकिंत्वप्तिरुत्पा
यतेप्राप्तितेनपाणतोऽर्थः तथाचनिःफलमवस्थानमितिभावः अवा
स्थानेबाधकमप्याहकिंचिति पतत्त्वप्रसृतेत्यर्थकम् एवंविजनस्ययोरे
कांतगतयोर्तावयोःसतोःप्रसृतदृतजनः कुत्सितोलोकः अन्यथासंभाव

का० टी०
३ - के०
६४
64

पतिरन्यथैवसमागमनाविति संभावयतीतिवाच्योर्थः यंगणकाहस्वप्रच्छन्नविज
नेभ्यस्माहृयनाधिकादर्शनेपिधैर्यच्युतरहितभवतोदर्शनेन किंतु त्रिकन्य
यातेपितुसंयोगेनेवकिंत्वेवमित्यादिनानयथासंभावनमावश्यकं तहृथैवा
स्मानेवंचयद्रतिहृयावस्मा[illegible]नसहितनाविदः नतोमयनदन्यनेनत्वया
वस्मानां किंत्वेवमित्यादिनवेदइति १५ मृदहइति कस्याश्चिन्नायिकायंप्रत्यु
क्तिः भवतिस्नेहे सतिदर्शनस्योत्कंवादहेसतिविच्छेदभीरुताजायते
इतिशेषः विच्छेदो वियोगस्तद्विषयेभयशीलनेत्यर्थः इत्यंस्नेहेवाभव
तास्कनासत्वेनलभ्यतेमयेतिशेषः भवतोतिदेतोत्हणी १६ इयालितिः ॥
कुमारसंभवेपद्यमिदं चंद्रोदयस्यारंभेउत्पत्तिकालेअनुरागिणिरिव किंचिद्वी
घत्नरिहतेनेवृत्तंयेथैयस्मात्तथाभूतोनाद्रर कविंबफलमधरयतनसौविंबफ
लवदधरोष्ठोयचनतथाविधे विंबफलमधरयत्नसौविंबफलाधरोनत्या
भूताचोष्ठोयचनतथाविधेवाउमायाःपार्वत्यास्मादिविलोचनानिव्यापारयां
मासेत्यन्वयः सद्योदयाधिकोधैर्यच्युतेराधिकारारंभपर्यंतानुधावनं वि

राम
६४

लोचनानीति बहुवचनेनोत्कंठातिशयो व्यज्यते येऽहं यं मत्त्वं चेति त्रिपुर
याणामेवावरणालाभायनदिति कश्चित् ८ ब्राह्मणोऽसि परशुरामहन्त
स्यरावणं प्रतिवचनं ब्राह्मणामतिक्रमो वमानत्वस्य गोभवतामेव
मतये भवतीति भावः नतु ब्राह्मणानां जामदग्न्यो जीवति तेषामनिष्ट
स्यासंभवादिति भावः भवतामिति बहुवचनेन सकलसभाक्षेपः अन्या
या ब्राह्मणातिक्रमस्यानथातादृशं जन्मप्रभृति सकलरहस्यवेदोप
र्थैः सिद्धंजामदग्न्यः दुर्मेनापतेस्तद्भ्रातः करणो भवतीत्यर्थः समीपा
भिप्रायेणावर्तमानमनिर्देशः तथाचनत्वीमे सकलराहृयचरूपानर्थी
डुर्वारःस्यादितिव्यज्यते १२ मध्यामीति संधिश्रवणकपितस्य भीमसे
नस्येयमुक्तिः यद्यपि तिसातक लत्रयभीमस्य मध्यामीत्युक्तिर्विरुद्धे
तिनत्र्काङ्कः प्रतीयतेतयापि चनत्र्णानरंजमानमन्वारितनन्र्णावि
तं प्रतीयतइत्यभावात् पर्वमध्यामीत्येवत्ववधारणांगम्यते एवमन्योऽपि उ
रत्नहृदयात् संबोधनस्यार्द्धइति द्वितीयाद्विवचनं भवतीनतममम

का॰टी॰
३॰चं॰
६५
65

प्रजानां वा स्वबुद्ध्या राज्यत्यागात् प्रचक्रोधातिशयेन प्रयत्नादिक्रियाप्रवर्ति
मानताभिमानः भविष्यत्सामीप्ये वा वर्तमानवद्व्यपदेशः ३ दुःखेन योध
नीयत्वाभिप्रायेण दुर्योधनपदं विग्रहय्य योधनप्रयोग इत्यर्थम् ४ वासी
रेति ॥ वासीरनिकुंजोड्डीनशकुन्तिकोलाहलं श्रावयन्ताः स्वदूकर्मव्यापृता
यावत्ता आसीरंस्तंगानीतिसंस्कृते स्वदूपार्श्ववर्तिवेतसनिकुंजे दत्तसंकेता
यानिकुंजोड्डीनपक्षिकोलाहलं तत्किं तनायकप्रवेशाय यायां गृहजनपारतंत्र्ये
णगृहकर्मणि गोरथनाद्येव्यापृतायाः प्रवस्यावर्णनमिदं सीरंति वर्तमान
निर्देशाद्वसादस्याविरामः सूच्यते तथा च वर्णसमकालं तत्कार्यस्याव
सादनस्य कथनरूपातिशयोक्त्यातिशयो व्यज्यते २० मात्सर्यमिति ॥
हे स्वार्थी विद्वांसः भूधराणां पर्वतानां नितंबाः मध्यभागाः किं सेव्या भज
नीया उत स्मरेण कंदर्पेण स्मेराः स्मितं तत्प्रकाशया विलासिन्यः प्रमदास्तासां
नितंबाः कटिप्रदेशाः सेव्या इति संशये मात्सर्यं पक्षान्तरपक्षपातेन नतरक्षा
स्त्रीयां उक्तार्थे तत्त्वा मयि वा प्रस्तोत्तरेण परिश्रमदानान्मात्सर्यमपहाय

हाम
६५

विचार्यंनतदेल्वनयासमर्थोदंग्रगणामुमर्यादासहितंपश्यास्यानयासग्रणामभि
तियावत्कर्मकर्नेत्रमुदाहरंसमुक्तिकंकरणयत्विमर्थः किम्वितिगुन्नेनुवमसे
शयार्थ्यकंसन्नमपंतं इदंवदंतिपाठेनिर्डोर्यैत्तप्याहमनइदंकोटिहयंनिर्धार्यव
दंतित्यर्थः उत्तराद्धमार्योत्तरत्वेनव्याचक्षणानांत्वभिप्रायेनविघ्नः २१ कथ
मिति ॥ देवमवनिप ग्रवनिंपातिरक्षतितथाभूतराजन् यहिहिषांशत्रूणां
श्रीः श्रीकृतानन्दहीनाननमस्माद्देनोर्दर्पोगर्वः कथंमुक्तेः इतिशेषपूर्णेन॥
न्वयः दर्पोयमितिपाठेश्रीकृतेनत्यर्थः कथमितिसंबंधः कथंभवतानांवि
द्विषांनिशानयानीत्तगायाश्रमिधारयायहत्वनंछेदनंतेनगलिताः पतिता
मूर्धानोयेषांतादृशानांकथमपुक्तोदर्पस्तत्राहनन्विन्याहि नलितियनइत्य
र्थे मुक्तोनिहतारेमोरितरागोरपितववल्लभाप्रियाग्रमोर्थसिद्धाकीर्तिः
यभिवैरिभिः किंचिदिवंस्वर्गेप्रतिनतोनात्रपितनीतेवेत्यर्थः कीदृशैरपगता
गैर्हीनांगैरित्यर्थः तथाजीवन्नेवत्वयितद्वल्लभायाहीनांगैशत्रुभिरपहर
णाद्भयोनविनइतिनिंदामुखेनस्तुतोपर्यवसानाव्याजस्तुतिरलंकारः २२

का० टी०
उ० च०
६६
66

कस्त्वेति कस्त्वमभवतिरोषोदहत्प्रियायाः मम्मुखमधरं सभ्रमरपत्या
च्छायणिवारितवामेमदृस्वेदानीमितिसंस्कृतं परपुरुषस्पर्शदूनाधरतयाह्यपि
नेषोष्मागतेपरोसख्यानिरपराधत्वबोधनायप्रनारणोक्तिः रियं वारितास
भ्रमरपत्युग्गाणंग्रथरदशायर्यंवसायि निपुवनंचमाकृपाइतिनिवारितापि
वामानिवारितानाचरणात्प्रतिकूला मदृस्वेतानेनरं पत्युर्गजनमितिशेषः इ
दानीं अविचारदशायांउपनायकासंनिधौच तस्मान्निषेधोसर्वंमर्वैसवाया
सोदपुनातदुःखदमितिभावः २३ प्रत्याख्यानरुचेरिति सीतांप्रतिरामस्यो
क्तिः हेप्रियेइतिभावनोपनीतांप्रतिसंबोधनं प्रत्याख्याननिराकरणेमुवि
षस्मात्तत्परापादृत्यर्थः तेनतवक्रूरेणरक्षसारावणेनसमुचितंक्रूरयोग्यं
कर्मकृतं तेनत्वत्रयानयासोढंयथाकुलस्योजनोमहत्तमः उच्चैरुन्नतंशिरो
धत्तेश्लाघनीयत्वात् अन्यथात्वांकुलेनत्वीभावापत्तेः रामेणातुमयाप्रेम्ण
उचितंयोग्यंनकृतंकिंभूतेनप्रियंजीवितंयस्यतथाभूतेन पुनःकीदृशेन
संप्रतित्रस्यादृशायांव्यर्थंधनुर्बिभ्रताधारयताप्रतीकारासमर्थत्वात् न

ध्यानवशायत्तां विपरीतां सत्तामिति गाढस्नेहातिशयेन तन्मयीभावादिति भावः
२४ विवरीअरति विपरीतरते लक्ष्मीब्रह्माणां हृष्टानाभिकमलस्थं हरेदितिन
यनं रसाकुलाऽरिति स्थगयति रसेन स्मरतरलविशेषेण आकुलामुरतान्निवर्ति
तमत्तमास्थगयति आच्छादयति शेषं स्पष्टार्थं २५ भ्रमधर्म्मिअइति ॥ भ्रम
धार्मिकविस्रब्धः सम्भुन्नकोऽयमारितस्तेन गोदानदीकच्छनिकुंजवासिना दृप्त
सिंहेन सोऽसन्नोत्रुटितपाठे सम्यक्संस्कृतं अस्माघवचयाश्रयेकुंजे धार्मिकपरि
भ्रमतो वखंडितसंकेतनायास्तत्त्विवारणायेसूक्तिरियम् हे धार्मिकविस्रब्धो निः
शंकः सन् भ्रम यथेति शेषः धार्मिकेति साक्षेपोक्तिः परस्त्रीयोषाजनकस्य न

३५

त्वायोगात् अतएवतेनगाहः सम्भावयन्न भ्रयाज्ञामेभ्रमरां तत्कमासीत अस्य
तेन गोदानद्याः कच्छंजलप्रायदेशस्तत्संबंधिनिकुंजवासिना दृप्तयुक्तेन सिंह
न मारितः तेनेति शसिद्धार्थकेन मिथ्यामयानोत्थानइति सूच्यते २६ इति ।
श्रीमत्सहृदयाख्याश्रीरामचंद्रात्मजेवैद्यनाथकृतायामुदाहरणचंद्रिकायां
पंचम उल्लासः ॥५॥ प्रथममिति ॥ मालतीमाधवे चंद्रोदयवर्णनमि

का.टी.
३.वे.
६७
67

दं मृगलांछनबिंबः तस्मादमृतरजनीप्रारंभे प्रथमं तावदरुणच्छायः अ
रुणकांतिः तावदित्यवधारणे अरुणच्छायाप्रवेशयः ततस्तदनंतरं कन
कप्रभः तदनुपश्चात् विरहिणीनामंतीयानवीनस्याः कपोलतलसवर्ण
तिर्धूसरः पांडुवर्णः ततः सरसायाः स्निग्धायाश्चिसिन्याः कंदोमृणालं त।
स्य छेदवत् छविः कांतिर्यस्य अतिधवलतनानयाभृतोः तदपरुचानस्यांधका
रस्य ध्वंसनमः समर्थः अततप्रविपततजयाद्धदयतीति अजस्वभावोतस्यु
मयोः सर्वेषितकारायत्नप्रासमाधान्याछद्भविकृता १ तेहधीति ॥ तेष
सिद्धापत्यलेपत्यवङ्गलेरमेयासांतथाभूतानांकामिनीनामलकाः के
शाः तथाविलाउहजनास्वहृष्टमाक्षेपतिताः दृष्टमात्रगोचराअपितच
नमेनसाभावितस्वरूपमवहारगोचरावाश्चलोकेकस्यतोभायधेयेनाश्रा
व१ य तस्यत्वाभावायन्न भवंतीतिशेषः अपितसर्वस्यतोभाग्यमवति तेकेये।
कुटिलतामिव कालतांनत्यजंतियथाकुटिलतांनत्यजंतितथाकालतामिति राम
यैः कुटिलताकेचितत्वेवकृतास्व कालतारणमनायमरूपनाचकीदृशाः ६७

नीचाद्रूपाः तद्वारूद्धक्रियमवलितयापनीवांगनाभाभा सदैवमवदेवविला
सेनविभ्रमेनासहितंयथ्यास्यानयाञ्जलीकेललाटेलग्नाः खलपदेवि
लरंध्रवक्वयोरमेदात् नयश्वसनमानमःघहारलासहितंयथास्यानया
ञ्जलीकेमिथ्यावचनेलग्नाभ्यासकाङ्क्त्यर्थः ञमर्थञ्जेषमम्वयोःप्र
धान्याद्दर्थविद्यता २ इतिश्रीमत्सहृदयाख्यश्रीरामभद्रात्मजवैद्यना
थकृतायामुदाहरणचंद्रिकायांषष्ठउल्लासः॥ ६॥ ॐस्वंगारस्यादस्मा
ञ्ज्ञमत्वलासनसुंदरम् दधानंमधुरीरीतिंकंकाव्यमिवाश्रये १
ञ्स्संगेति ञ्चलोचनैःकस्यावार्थ्यं ततीयाचोपलक्षणो तयाचतेरूप
लक्षितयातत्वंगणाञ्जलिंगितःसनाथकःकदाकातीर्थ्यकृतार्थतांलभते
प्राप्स्यतीत्यन्वयः कदाशाहृयोगेलट् कीदृशैर्लोचनैः ञ्जनंगस्यमंग
लगृहंचासावपांगश्चतस्यभंगिभिःप्रकारविशेषैस्तरंगितानितीलाञ्चा
भ्रनैः यद्दातरंगितैरितिनिजंतात्ज्ञावेक्तः तेनापांगभंगीनांतरंग
पुञ्जकरणोल्लक्षितयेतितस्यांगेतस्याविशेषणां ञ्यथवाञ्जाचारक्विं

का. टी.
उ. खं.
६८
68 अं

ताज्ञावेक्तः तेनायांगमंगीनां तरंगवदाचरतीति तरंगनरेणेतरा विच्छेदच्यैली
ह्लिनयेत्यर्थः करेणावालतीया तन्वंग्यालिंगितः सन्नुत्तरंगितैः कान्तीर्थ्यैक
दाल्भत इति तन्वंग्यानरंगितैर्देहैभ्रंतैरालिंगित इति वा । पतत्पल्लीति
पल्लीपतिपुत्र्याः कुचयुगं दिहतोः कस्यचिद्विदग्धस्योक्तिरियम् हे पल्लीप
तिपुत्रि पल्लीवीथीत्तद्दुयामोवा तत्स्वामिनः पुत्रि एतद्दृश्यमानमर्थात्तव कु
चयुगं पुलिंदानां शबराणां मध्ये संदर्शनस्य करस्यैति तमं योग्यं भवतोत्सत्तने
तत्तस्मात्कुराणां किशोराणां कुलं समूहः कांपतैरा हतमाच्छन्नमा हृत्या इति ।
अन्नताथ्यते याचित इत्यन्वयः याचनहेतुं गर्भकुंजरकुलविशेषणमाह ॥
कुंभेत्यादि ॥ कुंभयोर्यीत्यभयस्याभ्यर्थनाप्रार्थनातयादीनं तथा कुचयोः
पाश्रानाहत तत्वे तदासक्तचेतसः शबरस्य मृगयावैमुख्यादभयलाभइ ।
तिभावः तदासक्तमनसः प्रहारपादवं तस्मादिति वा कीदृशं कुचयुगं मेद
मीषद्विपक्वं तेन कठिनं पांडुरं च यतिंडुकफलं तद्वद्वश्यामम्मुदरं मध्यभागो
यस्य तथाभूतं च तदा पांडुरईषमांडुरः प्रांतो यस्य तथाभूतं दृतेति दृषै लत्वा

राम
६८

दा॰

तद्दत्वनेनान्वयिसचाभयदानयोग्यत्वात् एलोपतिपुत्रीत्यनेनभीतत्राणोचितत्वं ध्व
न्यते २ यथेति ॥ अयं यथायादृशोदारुणाचारः क्रूराचरणो हिंसादिर्यस्य तथा दारुणा॰
ते॰ भूतः सर्वदैवनकांचिद्दिभाव्यतेदृश्यतेतथातदनुरूपः अस्य दैवतः उपास्यः पिशाचो
यद्वाराक्षसइतिमन्येत्यन्वयः यथायतः तथातद्दृत्यर्थइतिकेचित् ३ तीर्थेति ॥ त॰
सत्कृतिः पुण्यं तादृशाः सर्वाणांस्नानएस्मिन्नीनदीगंगातांप्रतिहंतिगच्छतीत्यर्थः शे
षंस्पष्टं ४ यावकेति ॥ यावकस्यालक्तकरसस्येनआर्द्रीयः पादस्तेनयः प्रहारस्ते
नयोगिताआरक्तीकृताः केशायस्यतथाभूतेनदयितेनप्रियेणारुधिरमांसा
ध्वसेनभयेनतरलाव्याकुलाअतएवमुग्धाविलोकयद्दयंसाध्वसाकुलेनालो
कसहसाअवसाधैवपरिचुंबनेत्यर्थः सहसाशीघ्रमितिवा विलंबेअसायगमसं
भवनात् ५ तपस्विभिरिति यागतिस्तपस्विभिः सुचिरेणाचिरकालेनलभ्यते
याचप्रयत्नतः प्रयत्नेनसत्त्रिभिः अनेकदिनसाध्यसत्त्राख्ययज्ञकारिभिरिष्यतेका
लांतरभावित्वान्नपुनस्तदैवलभ्यतेतांगतिंरणः संग्रामएवाश्वमेधस्तत्रपश्वा
तांवध्यतामुपगताएवयशस्विनः प्राप्नुवंतीह्रुप्रयांतीत्यन्वयः ६ उत्कृष्टेति

का॰ पी॰
उ॰ वं॰
६५

69

उत्फुल्लं विकसितं यत्कमलं तस्य केसराणां पराग धूलिस्तद्वत् गौरा द्युतिः कान्ति
र्यस्यास्तया भूते इति गौरी विशेषणं मम अभिवाञ्छितमिति संबंधः ७ अवध्येति
दुर्योधननिग्रहाय युधिष्ठिरं प्रति क्रोधयन्त्या द्रौपद्या इयमुक्तिः देहिनः शत्रुमित्ररू
पाः यथाक्रममवध्याः अनिष्फलः कोपो यस्य तथा भूतस्य एवमापदां निरंतनीशा
यितर्दीनहितियावत् स्वयमेव अपचे विनावश्यमेवं निरंकमर्थमतिरेकमखिना
पिरुद्धयितमाह अमर्षेणाहि अमर्षः क्रोधः सचावंध्यो बोध्यः तच्छून्येन भवादृशेन
विद्विषा शत्रुणा जनस्यार्थात् शत्रुरूपस्य दरो भूतं भवति तथा जातहार्दस्नेहो ।
यस्य तेन मित्रेणाजेतनाजंतमात्रेणाप्यदत्ते इतियावत् जनस्यार्थात् मित्ररूपस्या
दरो भवतीत्याकारप्रश्लेषेणार्थः भयादरयोस्त्वभावकथनेन मन्यंतरेणावश्य
त्वाभावप्रोक्त इति द्रष्टव्यम् ८ ह्यधिगतेति ॥ राज्ञोस्व प्रेउर्वशीं दृष्टवतः पुरूर
वस उक्तिरियम् यत्र राज्ञो मा उर्वशी रूपा शशिमुखी चंद्रमुखी मया दृष्टा सा किल
तामसी तमस्विनी कल्पितेति लिङ्गविपरिणामेन संबध्यते धात्रेति विभक्ति वि
परिणामेन किल्वेमरु चौ अलीके वा शशिमस्वेतमसित्वानौचित्यात् अतएव ।

म॰ यं॰

राम
६५

वह्या इति विदेधि गिलिनिंदायां तथा तस्या विच्छेदो विरहस्तद्रूपया रुजा व्याधिनां
धकारितं संजातांधकारं इदमनुभूयमानकालरूपं वस्तु दग्धं दुःखदायित्वेन
निंदितं प्रकाशमयं कल्पितम् हा धिक् तत्रापि योऽयम् दुर्लंघ्यो धाता विधिः कुश
लेभीरुः हे सदैव सर्वदैव विधुरः प्रतिकूलः किं क्रमैः विधेरवर्जनीयत्वादिति भा
वः नचेद्विधुरः तत्तदाधुना मे मम जीवलोकः जीवनाखिलकालस्तादृग्या
भवतीमयः पूर्वोक्तप्रियादर्शनयुक्तरात्रिस्वरूपः कथं नो न भवतीत्यर्थः क
ल्पितेत्यत्र मयेत्यस्य कर्तृत्वेनान्वयप्रदर्शनं तकेषांचिदविचारितं रमणीयमे
वेति किल संभाव्यवार्तयोः इत्यमरः लोके चेति द्वैमः ९ जंचेति ॥ भर्तुः
शिवस्यान्तर्तानुकारे तालललयाश्रितं नर्तनानुकारणाद्दृशार्यो भवान्याः आ
भिनवः इदं प्रथमतयान्नस्य प्रहर्तः दंडपादः प्रसस्योर्ध्वीकृतोऽतएव दंडका
रः पादो जयतीति संबंधः तत्संपदार्थाभिनयोन्नर्तनं तालललयाश्रितमिति सं
गीतरत्नाकरः प्रसार्योर्ध्वीकृतः पादो दंडपादोभिधीयत इति च कीदृशः
निजाभवानीसंबंधिनीतनुरेव स्वच्छा लावण्यसवापीतत्संभृतं यदंभोजं

तस्याः शोभां विदधत् तु विशेषतो विभ्रदित्यर्थः एतदेव विशेषणाच्च तच्छ्रये
त समर्थयति जंघेत्यादिना जंघाकाण्डमेरुमहत्तु नालं यत्र जंघाकाण्डं च
ऊरू च तयोः समाहारो जंघाकाण्डोरु तदेव नालं कायत्रेति वार्थः एवं त
त्व किरणा एव केसराणि तेषां मालया पङ्क्त्याकरालो दन्तुरः प्रसृत
स्या द्युस्यालक्तकस्याभा नो कान्तीनां प्रसरा एव किसलयानि नवपत्राणि य।
स्य तथाभूत: किसलयपदस्य पल्लवपत्रेति गौणप्रयोगः मंजु मनोहरं
मंजीरं नूपुरमेव मत्तभृङ्गो यस्य च सद्वृत्ति एवं च समुपमाने पमेस्यां भोजशो
भायां दण्डपादैः समारोपः समर्थितो भवति ज्योत्स्नाभस्मेत्यादि रूपकेऽपि व
रात्रौ कापालिकी समारोपः तत्र प्रधानीभूतस्यारोपस्योपमानारोपप
पत्वाद्रूपकत्वं द्रुमं तदभावान्निदर्शनारूपकत्वं द्वयमनयोः परं विशेषः त
थोपमानाप्रसिद्धावुपमायाः कल्पनासंभवात् कथमेषां निदर्शनेति वाच्य
म् वस्तुतोऽप्रसिद्धावपि विकसमयप्रसिद्धिबलेन बहुशउपमादर्शना
त् तथा च रात्रवपाण्डवीये तेदा तदा लोकनतत्पराणाम् अवैवर्धूनां विवि

कारी॰ ३॰ व ७० 70

रामः ७०

विनागवाता: विकाशदेमांवुजनिर्भरागां समकामवापुरितिदेमांवुजव्याप्ता।
निसरोवराणि विकसमयप्रसिद्धान्याश्रित्य तद्रूपमावधूमस्वेवां प्रेंषुगवात्तेष
उक्ता निष्पेनरास्याधिवलमयदीप्ता: शराधनमंडलमध्यमाजः जाज्वल्यमाना
दूववारिधारादिनाइंभाजः परिवेषिनोर्कादि इत्यत्रतमध्याद्धार्कात्रिष्यतंतीनां
जाज्वल्यमानानांवारिधाराणां कविसमयप्रसिद्धिरपिनास्तीतितिनोपमानिर्वी
ढः एवंचसखंलावण्यमिवयान्यत्रप्रसिद्धावापीनत्संभूतांभोजशोभामिति
क्लिष्टकल्पनयोपमानप्रसिद्धिसंपादनंमहेशोक्तेनादरणीयम् यदुक्तेनो।
क्तपद्मजन्यशोभावत्वनेभोजेदंडपादेनालादिरूपकंबाधितमनोज्ञचाको।
इमरुनालमिवयत्रेत्येवंपुरुषव्याघ्रादेशाद्रूतिवदुपमितसमासगर्भवा।
दुव्रीहिणाव्याख्येयमितितदयुक्तम् उपमायाःवंग्यत्वेनप्राथमिकबो।
धाविषयत्वात् तद्विषयीभूतांभोजशोभावत्वस्यसमर्थनायनालादिरू
पणस्यापेक्षितत्वादित्यलंविस्तरेण १० साधनमिति यस्यराज्ञःसमर
साधनंसैन्यंविलोक्यतेयदन्यस्यविलोक्यते असाधारणमित्यर्थः त।

का.प्र.
उ.च. दशो
७१
71

सखीशालिनीनीतिज्ञस्यावालितां कोपेन कुटिलीकृतां भवं कोन्यः सहे
तेत्यर्थः अत्र साधनस्याहुः पुंस्त्वं जननरूपार्थान्तरोपस्थापकतया व्रीडादा
यी ११ लीलेति ॥ अन्यस्य वनितया तदैव क्रोधातिशयात् निःशं
कं धृतो यस्य तथाभूतः कश्चिल्लीलार्थेन तामरसेन कमलेनाथ्यास्य वनि
तयाहतः सन् केसरैस्तल्लग्नपरागैर्दूषिते आकुलिते ईक्षणे यस्य तथाभू
तश्च वक्त्रलेन नेत्रे आमील्य स्थितः ततः तदीयधूर्तत्वानभिज्ञतया कुड्म
लितेन तदाकारीकृतेनाननेन तस्य नायकस्य तच्चेतिपावे नेत्रयोः वा
पुंफूत्कारं ददतीति स्थितायामग्रे तेन नायकेन नतिमता ते प्र णामं विने
वयति सा चिरं चुंबिता न च रेतद्भ्रांत्या धूर्तेन तया घवेति अस्याः कोपेऽपग
ते इति भ्रांतिः कोपानपगमेपि सापराधत्वदशायामपि निराबाधं चुंबिय
मिति धूर्तता दीपिकाकारस्तु नतिं विनैव यत्तु चुंबनं तत्र प्रयोजकसंदे
हः तत्र भ्रांतिमुग्धायाः नेत्रयोर्दूषितत्वज्ञानरूपा धूर्ततावनायकस्य
स्फुटैव यद्यप्युभयोरपि प्रयोजनकत्वाद्विकल्पः संदेहो वानयुज्यते तथा

नेः
रागः
जातं

पन्नतरस्य प्राथम्यविवक्षया तदुपपत्तिरित्याह अन्येनभ्रांत्या भ्रांत्या यद्वा
पूर्वेतया वायुंदर्शनीतिस्थितेनान्वयमाह: एतन्मतेपूर्वेतयास्थितायान
तिं विनाचुंबनाभिधानस्य निरभिप्रायकत्वं दोषः यत्तभ्रांत्यानेत्रनिमी
लनेऽप्येकांतामुखसत्वेपि तदभावभ्रांत्येति व्याख्यानं तदभिप्रायेन वि
द्मः नहि तथाविधभ्रांतेरनिशं चुंबनेदेवत्वं कथमपि संभावयितुं शक्यते
अन्यच्चसत्वेपरमात्मानं प्रत्युपाराधनस्तत्तरत्वादिशिष्टप्रयोगदर्शनात् ते
शब्दप्रयोगेपि द्वितीया न विरुध्यते २२ महिति॥ विक्रमोर्वशीये उर्वशी
विरहिणापुरूरवसाउक्तिरियम् सद्धनामंदेनपवनेनविभिन्नो विकसितः
घनो निविडश्चासौ कलापो मयूरपिच्छं मस्य प्रियायाउर्वश्या विनाशात् दर्शि
नाद्युक्तिः सपत्नःमत्सरहितोजातइत्यन्वयः सुकेश्याः शोभनकेशायाः
उर्वश्याः केशपाशेसति पक्षवर्ही मयूरः कं हरेदन्तरं जयत्येकमपीत्यर्थः
विरहेन कलापसाम्याय विशिनष्टि रतीति रतौ विलुलितःशिथि
लोवंधो यस्य तथाभूतेन ग्याऊसुमैः सनाथे युक्ते तेनचंद्रकसाम्यं व

ईश्वतितपपाठः पिछवर्हेनपुंसकेइत्यनुशासनात् एवंचैतन्यायमाता
सारिचनरुचिरेत्यादौकलापपदंवर्हावयवपत्रपरं तेनभेदाहङ्क्रौविह्वारि
तिमहेशाचार्यव्याख्यानमनादेयम १३ आलिंगइति संपरायेयुद्धेजयश्रियाआ
लिंगितस्तत्रभवान्सज्यस्तत्वपशीपरंपराआशीर्वादपरंपरोत्रथीजितश्चानुप्र
युक्तांकरौलिकतयाव्याकरणिकरूपांकुर्वितिसंबंधः तत्रसंपराय॰॰॰ःइति
वा अत्रवबयोरभेदाहंदनीयामित्यकंवंद्याशाहस्यद्वितीयांतंरूपंकिंवाह
वगृहीतमहिलायामितिनिर्बाधविषयसमर्पकंवंदीशाहस्यसन्नस्यंतमिति
संदेहः १४ सम्यगिति सम्यक्ज्ञानंतत्वज्ञानमेवमहाज्योतिस्तेनदलितो
नाशितश्चाशयोमिथ्याज्ञानवासनायस्यतत्ताज्ञषोनरस्यविधीयमानंक्रिय
माणमप्येतत्कर्मविहितनिषिद्धरूपंबंधनंबंधजनकंनभवेदित्यर्थः १५
राकेति राकापूर्णचंद्रापूर्णिमातत्संबंधीयोविभावरीकांतश्चंद्रस्तस्यकां
तापुतिर्यस्यतथाभूतंतनवमलंतपनीयस्यसुवर्णस्यशिलायाःशोभायत्रसा
कटिर्नितंबश्चमनोहरतद्भूयन्वयः १६ शारत्कालेति हेतवितेतवमुखं

का॰ प्र॰
उ॰ वे॰
७२
72

राम
७२

करिशरत्कालेसमुल्लासीयः पूर्णिमासंबंधी शर्वरीप्रियश्चंद्रस्तं चपेटापातनस्य
करतलप्रहारस्यातिथिं पात्रं करोतीत्यन्वयः अत्र मुख्यार्थबाधात् चपेटशब्देन नि
र्जितत्वं लक्ष्यते तथा च निर्जितत्वस्य यदापातनं संबंधस्तस्यापात्रं करोतीत्यर्थः पर्यव
स्यति ९ अहीति हे नृपाल तव चेष्टितं चरितं अचेतनिविशेषस्य लोचनात्संभू
तं यत् ज्योतिश्चंद्ररूपं तस्याक्रमेणोदयेन भासनशीलैरर्थात्कुमुदैः सदृशमित्यर्थ
अतिशयेन शोभत इत्यर्थः १० मूर्द्धामिति रामसेनया लंकायां वेष्टितायां रा
वणस्योक्तिः मम मूर्द्धादोर्दण्ड इह अस्मिन्वानरापादानकेन नगरीरक्षणे यत्नप्रयासः
तदेव फलं किमित्यन्वयः किमित्यनेनोक्तमनौचित्यं समर्थयितुं मूर्द्धदोर्दण्डयो
र्क्रमेण विशेषणद्वयमाह उच्छेत्यादिना उच्छ्रूनमुद्धूतं यत्कृत्तं कर्त्तनं तेनावि
रत्नासौ द्रागलनात् गलंती या रक्तस्य संसक्तिः अविच्छिन्नाधारा तया धौतौ प्रक्षा
लितौ यौ ईशांघ्री शिवचरणौ तत्प्रसादेनोपनतो लब्धो यो जयस्तेन जगति ज्ञा
तो मिथ्याभूतो महिमा येषामिति मूर्द्धविशेषणं कैलासस्य उल्लासनेनोद्धरणे
या इच्छा तस्य व्यतिकरस्य संबंधस्यापि श्रुतः सूचकश्चासौ उत्सर्पि उत्कटो दर्पस्ते

नोद्धराणांसमर्थानामितिदोषस्तांविशेषणं कैलासेनविमानमागतमितिनिरोपेतम्
इहैमांदोलितवान् एवमाइतिपुराणकथा तथाचैवंविधानामेतत्फलमनु
चितमित्यतोम[illegible]दिमामित्येतिमिथ्यात्वस्यविधेयत्वंविवक्षितंअतएवसमा
सेगुणीभावेनटनिर्वाहाद्विमृष्टविधेयांशत्वदोषः अर्वाचीनास्तु मूर्द्धामि
त्यस्यसान्निध्यात् कृतेनैवान्वयेनतत्किमेतत्फलमित्यनेनापि अनुषंगकल्पना
पत्तेः कृतानांप्राप्तमहत्त्वाभावेन विशेषणानुपपत्तेश्च एवंचविशेषणद्वयम
पिदोषस्तामेव दोषस्तामेषामित्येवचपाठः दोषस्तांचैषामितिपाठस्तूक्तदोषाद्धेयइत्या
हुः तदयुक्तम् तात्पर्यग्राहकचकारसत्वेनानुषंगस्यप्रामाणिकत्वात्कृतानामे
वमूर्द्धापुनरारोपणेनद्वितीयस्यदूषणस्याप्यभावात् सांजात्येनापितथात्वापदे
शसंभवाच्च १५ स्वस्तामिति कुमारसंभवेकामस्यहरंप्रत्यभियोगेसहायभूतां
पार्वतीमदर्शयत्स्थावरराजकन्येतिकुलकादित्वोपक्रमेतत्पद्यम् किंभूतांस्था
वरराजकन्या नितंबात्स्रस्तांगलितांकेसरीवकुलतासंबंधिपुष्पमालारूपांकां
चींपुनःपुनःवारंवारंअवरोपयंतीतिनितंबेनिवेशयंतीकामिवस्मरेणन्यासीकृ

राम
७३

का० टी०
३. वं.
७३
73

तौ निषेधोक्तां कार्य्यैकसंबंधिनीं द्वितीयमौर्वीमिव अत्रैव किमिति न्यस्ता नान्यत्रे
त्यत आह स्थानविदेति आश्रयसाधुत्वेन गुणप्रकर्षइत्येतदेव स्थानं समर्पणयोग्यमि
ति जानतेइत्यर्थः इत्यपरे २० वपुरिति तत्रैव बहुवेषधारिणः शिवस्य पार्वतीप्रति
वचनं भोबालमृगाक्षि वरेषु यत् रूपकुलधनादि समस्तं मृग्यते आन्विष्यते त्रि-
लोचने हरे तद्व्यस्तमेकैकमपि किमस्ति अपितु नेत्यर्थः बालमृगाक्षीति संबोध
नेनैवंविधसौन्दर्यशालिन्यास्तव विरूपवरप्रार्थनमनुचितमिति व्यज्यते एकैक
स्याप्यभावं दर्शयति वपुरित्यादित्यादिना विरूपाणि विषमाणि सोमसूर्याग्निरूपत्वात्
भीषणानि वा अक्षीणि यस्मात्तथाभूतं वपुः विरुद्धरूपं सर्पकपालादिवेषो अपि तेनैव
यस्येति केचित् अलक्ष्यमज्ञेयं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता अकुलीनता इति शेषः दिगंबर
त्वेन नग्नतया वसु धनं निवेदितं कथितमित्यर्थः दीपिकाकृतास्तु यत् त्रिलोचने
अस्ति तद्व्यस्तमपि किं वरेषु मृग्यते इत्ययोयुक्तः यथास्थितान्वये तद्रूपाभावादेः
स्पष्टतया प्रत्यासत्तेन युज्यत इत्याहुः २१ आनंदेति विरक्तं नायकं प्रति नायकास
खीनामियमुक्तिः या अस्मन्मनस्वी भवतामसर्वदैवहारामपि अमुक्ता नत्यक्ता

का॰ टी॰
उ॰ ७॰
७४
74

नस्माउदंतोवाक्रीतत्विंताषितवसंप्रत्यधुनाम्भानिं म्लानिंतनोति वैराग्यादतोस्मान्
धिक् धिक् एवं विषमवोदुःखदर्शितात् अतिशोच्यावयमित्यर्थः किंभूतास्माकी
मानंदस्यसिंधुःसमुद्रः अतिचापलशालिनश्चित्तस्यसंदाननंबंधनं तस्यैकसदा
नं स्थानं तत्रैवचित्तस्यविश्रांतेरिति सीतावावागीत्याजनुद्भुःखितंरामंप्रति लक्ष्मणस्ये
यमुक्तिरितिकेचित् तन्मतेयथापूर्वं तत्राणामपि नवियोगस्तदापि संभवतं दुर्लभे
तिप्रकारसमर्थानस्मान्धिगित्यर्थः २२ नवेति विक्रमोर्वशीयेविरहिणः
पुरूरवसउयमुक्तिः अयंनवोजलधरः संनद्धः कवचीदृप्तमयतो वाटष्टति
शाचरोनभवतीतिशेषः एवमग्रेपिविशेषदर्शनेनपूर्वसंजातभ्रमविषयनि
षेधोनञ्जोगम्यमानभवनक्रियान्वयोद्रष्टव्यः इदं सुरधनुःदूरमाकृष्टंनतस्य
राक्षसस्यशरासनंन नामेतिपाठेनामवितर्के अयमतिपतिपटुःधारा
रासाराधारावर्षःवानपरंपरान कनकस्यनिकषःकषणरेखातद्वत्स्निग्धादी
प्तिमतीविद्युत ममप्रियोर्वशीनभवतीत्यर्थः केचित्तनञ्जकाकानत्तेदारोप
पर्यवसितानेववाक्यार्थानाद्भुः २३ जगोपेति अग्रभुःअन्तङ्गः असञ्ज्ञोःसा

नरु॰
राम
७४

सक्तः पोषंस्पृहम् २४ मयेति मया करस्थंद्वन्द्वस्य कन्याः किरणाक्तदाकारं नि
र्मलत्वतस्तदशां विशारदं प्रगल्भं च विचेष्टितं यस्य सः आकारस्य विशारदं विज्ञात
प्राश्रय इतियावदितिदीपिकायां असौ एकः अकार्यमित्रं कार्येउपायो मित्रं का
र्यमित्रं पश्चात्त्वत्समासेन कार्यनिरपेक्षं मित्रमित्यर्थः तस्य किं वर्णयाम हे ध्यान
गुणान्विदग्धप्रगल्भौ विशारदावित्यमरः २५ चिरेति कांता चिरकालात्
या परिप्राप्तिः समागमस्तेन लोचनयोरानंददायिनः कांतस्य गलग्रहं गलग्रा
हो ग्रहणमालिंगनं विदधतीत्यन्वयः अत्र गलग्रहशब्दो रूढ्या रोगविशेषोप
स्थापकतया विरुद्धमतिकृत् २६ न चलमिति दाशरथिमहिम्नपरस्तुरा
मोक्तिः धनुर्वारुजनाभंजता तेन प्रकृतेन दाशरथिना यदि नाम भगवतो
भवानीपतेर्देवात्त्वत्स्तंभितं तमस्तत्त्वस्कंदः अथवा स्कंद इव प्रियो दृष्टिशिष्यः क
थं विस्मृत इत्यन्वयः यदिनामशब्दो ऽवधेः संभावनायां एतत्संभाव्यमित्यर्थः
कोपानेनेति विशिष्य नामग्रहणं भवनीपतेरत्रासेरत्नगर्भविशेषणं भूतेत्या
दि भूतेषु यः करुणासंतानः कृपासमूहस्तेन शांतत्वमात्मा यस्य तथाभूतात्

का॰टी॰
उ॰ चं॰
७५
75

मदीयोयस्मात्कामस्तस्य वधाद्धिमवत्स्य देवगणस्य दत्तः उत्साहो येन तत्तु कर्षे ।
गर्भविशेषणं स्कंदरूवा प्रियत्वमनेन धनुर्भंगापेक्षासंभावना विरहसूचनं अ
हमित्यनेन तच्चियकल्लांतकत्वं संक्रमितवाच्येन धनुर्भंगकर्तुः साहसकारि
त्वातिशयो व्यज्यते २७ गौरपीति सः अंबिकायाः रमणो महेशः वो युष्मान् पा
यादित्यन्वयः सकः यद्वाहननताप्राप्नवतो गोवृषस्यापि सविधे निकटे सोपि अति
क्रूरतया प्रसिद्धोपि गिरिसुतायाः पार्वत्याः सिंहो निरहंकारः सौम्यो भवतीति शे
षः २८ सेति विरहिणो रामस्येयमुक्तिः सुधायाः सांद्राः सरंगाः सुधा सांद्रत
रंगाः संज्ञानायया तथाविधे विलोचने यस्याः सा सीता हरे स्थितेति शेषः अयं
हि वर्हिनां मयूराणां यच्चिह्नीदं नं च अकृशाहसत् दहनयोग्यः कालो घनसम
यएव कालोंतकश्च समुपागत इत्यन्वयः २९ साध्वैवेति भट्टिकाव्यगता
मिदं पद्यं स राजा दशरथः वेदान् अध्यैष्ट अधीतवान् त्रिदशान् देवान् अयष्ट पूज
यत् पितॄन् अपार्षीत् अतर्पयत् अपारीदिति पाठेप्ययमेवार्थः इतर्पणाद्य ।

राम
तिधानत्तसारात वंधून् समममंस्त सम्मानितवान् षड्वर्गं कामक्रोधलोभ
७५

शब्दनः

अ४

मोहमदर्मस्मिथीणांघण्णांवर्गंसमुदायंव्यजेष्टविजितवान् नीतोऽयंस्मरेमे अरी
न्समूलघातंन्यवधीच्च समूलंहत्वानित्यर्थः ३० मरालिति सप्तसिद्धो
दुष्प्रवनई द्वोवायुष्माकंभावुकानांमंगलानांपरंपरां गतदातचपरंपरा।
समंतात्अनेडमूकतायैः मूकवधिरतायैदोषैःकरणभूतैर्घनत्वंडयत्वना
पायविनर्थः अनेडमूकउद्दिष्टःशठेवाकश्रुतिवर्जितइतिमेदिनीयतनए
डमूकःवाधिरोयस्मादितिवृत्पात्तिदूर्शानंतद्भांतिविलसितं एडमूकशब्दस्या
पिमूकवधिरेशक्तत्वात् एकमूकःस्वतोधीरैःशठेवाकश्रुतिवर्जितइतिवि
श्वकोशात् ३१ सायकेति हेअवनिपराजन्तेतवश्लोकोयशः अब्जस्यचं
द्रस्यरुचिवच्छास्वरोभातितत्रांपोभतेतरामित्यन्वयः कीदृशस्सायकःस्व
ड्गःसहायोयस्यतथाविधोवाहुर्यस्यतथाभूतस्य मकरध्वजेनसमत्वेप
घेषुपसिद्धिवाहुल्यात्पराक्रतार्थतिरौन सायकःशरखड्गयोरितिविश्वः ३२
कविंदइति राजानंप्रतिकवेरुक्तिः हेविभोत्वंतावत्कविंदः ॐप्रथ्वींविंद
तिलभतइतिकविंदोलब्धपृथ्वीकः अभितःसमंतात्गणानांशौर्यादीनां

गानियमतापरिछिन्नायातमाभूमिस्तस्याधिपतेः सार्वभौमस्येत्यर्थः अस्यसायकेत्यकरयजतमन्नेभ्रोकगह्यानांशरमदनत्वादिपद्य

ग्राममसमृद्धं पश्यसि दूरीकरोषि त्यापयसीति यावत् अत एव पतेन ग्रामः वं
दिनो दिशि दिशि गायति नयापि एवं विधे वैधव्ये मत्पतिना कीर्तिः स्त्रीऽद्य
लोके विगतमाच्छादनं आवरणं यस्य न याम्ब ममलीनित्याजस्त्वति ऊरूपत्वा
इपेतामाशंकापरिहरति शरदिति शरज्ज्योत्स्नावम गोराणि स्फुटानि द
शपानि विकटानि सुंदराणि यानि सर्वांगानि तैः सुभगा सैदरीत्यर्थः अत्र
कुविंदस्तंतुवायस्त्वं गुणग्रामं तेन समृद्धं अभितः सर्वापमयतरीचालने
न पश्यसि पटं करोषि अत एव तन्तोऽलब्धवस्त्रा पतेन ग्राव स्त्रहीना दिशि
दिशि गायति नयाप्येवं वस्त्रसमृद्धावपि त्वत्कीर्तिरूपा स्त्री विगताच्छादनं
वस्त्ररहितं लूयमानस्य राज्ञोपकर्षं गमकं अनीयत इत्यनुचितार्थत्वं २२
प्राप्नेति अयं विषमाख्यः विषमसंख्यान्यस्याय समः समाख्याख्यः सूर्यः इति
यावत् विश्वधाम विश्वपदं आकाशं आप्यं प्राप्य सहस्रं पर्णानि पत्राणि येषां
तेषां कमलानां निद्रां संकोचं पलायनं त्वरां करोति पद्मानि विकासं नयती
त्यर्थः कीदृशं विश्वधाम अभिभ्राजतः सम्भ्रमात् जलदः प्रकृष्टोऽभ्रा

द् यत्तु तथाभूतं अत्र साध्वसात् शत्रुः प्रकृष्टजलत्वेन प्रकारेणावाचक इति प्र
दीपकृतः एतेषामत्रैवमादि प्रकाशग्रंथे साधेत्यनंतरं ध्वाङितिपाठकुंडीदासोक्तः स
म्मतः यथास्थितपाठे तु साध्वसशब्दस्य प्रकृष्टजलत्वावाचकत्वेनाप्यते तत्रोपप
त्तिं केचिदेवमाहुः साध्वयोगतात्पर्येऽप्यनुशासनात् प्रगताम्बुस्येव बोधो न प्रकृ
ष्टाम्बुस्येति अन्ये पुनर्नामपदपूर्ववर्तिनः शब्दस्य नामार्थतावच्छेदकनिष्ठ
प्रकर्षबोधकत्वमेव यथा प्रवलः प्रमधुर इत्यादौ तत्तन्नामार्थगतप्रकर्ष
बोधकत्वमित्याहुः तदुभयमप्यसत् प्रशमप्रवलादिशब्दानां प्रकृष्टशमव
लादिरूपार्थबोधकानां निरंकुशकविभिः प्रयुज्यमानानां दर्शनात् अनुशासने
प्यादिपदसत्वेन विरोधाभावात् तस्मात्प्रदीपकृतां व्याख्यैव रमणीयेत्यलं पल्ल
वितेन ॥ ३४ भूपतेरिति भूपतेः कंपना सेना उपसर्पंती आगच्छंती वा मंक्षु दिवि
षमं लोचनं यस्यास्तादृशी तत्तस्मरहरणोः शत्रोः रुत्साहवती च मोहनं व्याकुली
भावमर्थात् शत्रूणामारधी चकारेत्यर्थः अत्र रमणायोपगच्छंती कंपयुक्ता स्व
रलोचनात्तत्त्वस्मरहरणोः कामशास्त्रोदितजघनताडनैरुत्साहवती मोहनं

का॰ दी॰
उ॰ चं॰
७८
७७

स्मरतमाद्ध्याविलासौघं तरं व्रीडाजनकं प्रतीयते ३५ तेन्येरिति येषां
कवीनां मितत्वार्थग्रहेऽड्डनत्वं निवद्धार्थग्रहे प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः स्यात्तेन्येवींनं तच्छादि
तं समस्तं निमत्तयंति परेषां मलोत्सर्गं पुरीषं भंजनं तद्दन्मन्वयः अत्र प्रवर्त्तनशब्दः
पुरीषोत्सर्गरूपमर्थांतरं जुगुप्सितं व्यंजयति ३६ पितृवसतिमिति शोक
पीडितायाः कस्याश्चिदियमुक्तिः अहं परिवारजनेन सह तां पितृवसतिं गृहं व्र
जामि गच्छामि यत्र पितृवसतौ पावकान्वये पवित्रवंशे पावकानां पवित्रका
रकाणां पितामहादीनामन्वये संबंधे सतीति वा हृदयं शोषितं नितांतं शो
करूपं शल्यं कंकखिन्नशल्यं यस्मात् तथाभूतं सपदि तत्कालं भवतीत्यन्व
यः अत्र पितृवसतिपावकान्वयशब्दौ स्मशान[...]नवह्निसंबंधरूपामंगला
र्थगमकौ ३७ सुरेति सुरालयो देवगृहं मदिरा मदिरं च तत्रोल्लासहर्ष
स्तत्परः प्राणापर्यायेणापूर्णकंपनाभिधायेन प्राणपर्यायेण वद्धकंपनं कोऽपि
वायेन सः मार्गणा वाणाः मार्गणा[...]याचनं वा तत्र प्रवणो रतः भास्व
ती उज्ज्वला भूतिः समृद्धिर्भस्म वा यस्यैवं भूतनपधराजा जनो वा विलोक्यतां

राम
७८

मितिसंदेहः २१ तस्येति कस्यचित्सत्वायं प्रतिमित्रमन्तोक्तिरियम् दृष्टसे
वितस्यास्मिन्नित्रमस्य सः नायिकासंगविशेषसंगमविषयकोयत्नः प्रियस्य त।
न्नायिकासंगमस्य प्राप्तौ सत्यांफलितः किंभूतस्य अधिकामात्रप्रमाणं यस्य
तथाविधउपायोदूतीसंप्रेषणादिर्यस्य तथाभूतस्य तथातीव्रसंवेगस्त्वराय।
स्यसतथातन्नाजषः कीदृशोयत्नः दृढभूमिः दृढास्थिराप्रतिबंधका
नपनीयाभूमिर्विषयः संगमरूपो यस्य सइतिप्रकृतोर्थः इतरस्तु दृष्टसे
तस्य पुरुषस्य सः चित्तैकाग्रतास्थितिविषयकोयत्नः प्रियस्यात्मसाक्षात्कार
स्य प्राप्तौ सत्यांफलितः मोक्षरूपफलभाक्जातः फलप्राप्तौ हेतुगर्भविशेष
णाहृयमाहैाधिमात्रेत्यादि अधिमात्रः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशादुत्कटउपा
यः श्रद्धादिर्यस्य सः तथातीव्रः परमः संवेगोवैराग्यंयस्य सः तथातन्नाज्ञ
षः तदुक्तंपातंजलभाष्यव्याख्यायांवाचस्पतिमिश्रैः उपायाः श्रद्धादयोमृ
दुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशाद्येषां ते तथोक्ताः संवेगोवैरा
ग्यं तस्यापिमृदुमध्यातीव्रताप्राग्भवीयवासनादृष्टवशादेवेति श्रद्धाद

का.टी.
३.वे.
७२
७४

यस्य श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषामिति सूत्रोक्तावेरितथा:
एवं च मृदुमध्याधिमात्रोपायानां त्रयाणां प्रत्येकं मृदुमध्यतीव्रसंवेगास्त्रिभि
र्भेदैर्नवयोगिभेदा भवंति एवं च तीव्रसंवेगानामासन्न इति सूत्रात्सत्वरप्रा
प्तिर्युक्तेति भावः कीदृग्यत्नः दृढभूमिः दीर्घकालादनैरंतर्यसत्कारवत्त
या दृढाभ्याससंस्कारैरनभिभूता भूमिर्विषयश्चित्तैकाग्रता स्थितिरूपो
यस्य सः अभ्यासं च चित्तस्य समाधिशून्यतयावस्थानमिति अत्र विभद्रात्म
न इत्यादिवत्स्वकृतमायकस्य योगिनिरूपितोपमा व्यज्यते तत्राधिमात्रादि
शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः यत्र दृढभूमिर्दृढाभ्यासदायी तीव्रसंवे
गिता समाधिविशेषः अधिमात्रता नामाक्रियाविशेष इति महेशव्याख्यानम्
तदूषनीतित्वदोषविलसितमित्युपेक्ष्यम् ७९ तांबूलेति तांबूलेनमूनः
घूर्णगल्लः कपोलो यस्य ससीयमानुषः सदैव यथास्वादनं भक्षणापानं च
करोति तथा तत्तथैव भक्तसमीचीनं जल्पनिवदतीत्यर्थः नैसर्गिकत्वं वा
त्वसाधर्म्ये अत्र गल्लादिशब्दा ग्राम्याः ८० वक्त्रेति सखीं विबोधयंत्याका।

समाधिलाभ

दाम
७२

हे सखि वस्त्रमंबरं आकाशं तस्य वैडूर्यमणिः सूर्यः तस्य चरणैः पादैः किरणैर्निः
कंपा निश्चला भूमिः हतं निरस्तं संतमसं रजो यया परं तमो यस्यास्तया मूलारचिता
कृतनासां पतनमधुना नेत्रयोर्युग्मं द्वंद्वं वेदय बोधय उद्घाटयेदित्यर्थः अत्र वस्त्रा
दिशब्दानां स्ववाचकांबरादिपदवाच्यरूपशक्यसंबंधेनाकाशादिषु लक्षणा तात्प
र्यप्रयोजनाप्यनराभावान्निषिद्धेति अथवा स्वशक्यवाचकत्वसंबंधेनांबरादि
पदं लक्ष्यते तेन च गगनप्रतीतिः द्विरेफपदलक्षितेन भ्रमरपदेन वभ्रमरस्य
यत्नयमेव लक्षितलक्षणापत्तौ ग्रंथकृत्संमतः पदैकदेशोदाहरणे किमुच्य
ते स्पष्टपालेन्याद्दौ वचो वाणी स्तत्र वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यत इति व्या
ख्यास्यमानत्वादिति महेशेनोक्तं नदयुक्तम् तत्र गीर्वाणशब्दस्यैव मुरेष्वंवंड।
तया रूढत्वेन वचःशब्देनार्थबोधनायोगेन गीःशब्दलक्षणाया एवोचितत्वे
न वैषम्यस्य स्फुटत्वात् अर्थस्य शक्यैव वचःशब्दबोध्यतया न लक्षणाया अ
प्रसक्तेश्च अतएव तत्रैव शब्दो लक्ष्यत इत्यपूर्व... निः इति
स्फुटमुक्तं न त्वत्रेति बोध्यम् ४१ धम्मिल्लस्येति कुरंगशावाक्ष्याः धम्मि

लस्य केशपाशस्य शोभां येत्य अपूर्वा अङ्गना याव्वं धेनुकरोति: कौशलं वेधस
मुत्पत्तीरचनावा तस्माद्धेतोः कस्मान्न सनरज्यतीति द्रष्टव्यतीत्यन्वयः अपूर्वावं
धमुत्पत्तिर्यस्येति धम्मिल्लस्य विशेषणं अपूर्वावं पेअर्थाद्धम्मिल्लस्य मुत्पत्ति।
निपुणता यस्यादृ इति नायिका विशेषणं वा अज्ञाना सन्त्रतयाक्लिष्टत्वं ८२
न्यक्कार इति रामेण राक्षसतये क्रियमाणो तत्र ब्रा तः करणस्य रावणस्य स्वा
धिक्षेपोक्तिरियम् अरयोयत्संतीति शेषः अत एवमेन्यक्कारो निंदा अन्येषां
पराभवादिः ममपुनर्वशीकृत जगत्त्रयस्यारिसत्वमेव न्यक्कार इत्यर्थः बहुवच
नेनैतावत्कालमेकोपिरिपुर्नासीत् सांप्रतमकस्मात् बहवो जाता इति न्यक्का
रातिशयोभिव्यज्यते तत्रापि ते च परिपुमध्ये असौ रामस्तापसो मम स्याद् इति शे।
षः तापसत्वेन निर्वीर्यत्वं शास्त्रानभिज्ञत्वं च सूच्यते तथा च तपस्विसदृशम
त्तकस्य ममैकस्य तपस्विनः रिपुरित्युक्तं तमेव न्यक्कार इति भावः सोपि तापसो
पि त्वेवमत्समीप एव रावणहत्या अकुलं निहंति न तु वाल्मिकि इत्यादौ एकमपि त्यजतीति राम
न्यक्कारातिशयः अहो आश्चर्यं एवं सत्यपि रावणः जीवति अघवा अहो ७८

का॰ टी॰
उ॰ चं॰
७८
७९
स्या॰

इतिवेदेरावणोद्दुन्तिजीवति काकानजीवतीत्यर्थः शक्रजितं इंद्रजितं पि गिपि
कुद्दलिवीप्सयानिद्रातिशय प्रबोधितेति गिरजेनाड्वावेक्षः ततोमत्तप्रबोध
नकर्मकूलेनेत्यर्थः एवंविधेनकुंभकर्णेनकिंप्रयोजनमितिशेषः एवंस्वर्ग
एवग्रामटिकात्तद्ग्रामसत्ताहिलंवनेनत्वप्योक्तुनेहप्यापुत्रैरेभिभजविंशति
संख्यैः किंप्रयोजनेनकिमपीत्यर्थः भजैरितिबहुवचनेनबहुभिरपिभजै
र्हिभजेशत्रुंप्रतिप्रतीकारात्मतयान्यक्कारोव्यज्यते अचकिंपदेन मजवैय
र्थ्यं त्वप्यापदेनचतद्दृक्तनत्वैपर्थ्यमस्तकमितिनपौनरुक्त्यम् त्वप्यातस्यपूर्व
मसिद्धत्वादनुवादासंगतिः त्वयाकृतानांवैफल्यस्योविन्यापातत्वात्तदभिधा
नासंगतिरित्याहन्ति कृतेवदर्शितेति अत्रायंपदन्यक्कारपदयोरुद्देश्यविधेया
र्थकत्वेनविवक्षितयोःपौर्वापर्यविपर्ययोदोषः यच्छयोर्योगः प्रायस्मिन्
त्याद्युपसंलक्षणम् तथाअनुवाद्यमनूद्यैवनाभिधेयमुदीरयेत्यादिवृद्धव
चनेनतयोःपौर्वापर्यस्यनियमितत्वात् ४३ अपांगेति नायकागमनोत्स
वे निवेदयंत्याः सख्याद्वयमक्तिः नवेत्यस्यषष्ठ्यांतत्रयेष्वन्वयः हेसुभगे

का॰टी॰
उ॰ ७
८०
९०

योनायिकस्तवहृशोरपांगसंसर्गिनेत्रांतसंबद्धतरंगितं चालनं तथाभ्रुवो
रराले कुटिलेयं ने विलासेन वेल्लितं नर्तनं एवं तनोः विसारि सर्वांगव्यापि रो
मांचनमेव कंचुकं च तनोति यस्मिन् एतेन वैवं भवतीत्यन्वयः असौ स नायकस्या
गत इत्यन्वयः अत्र यस्तनोत्यसावागत इति यच्छब्दार्थानुवादेन तदर्थपराम
र्शकतया सावित्यस्य विधेयसमर्पकत्वमभिप्रेतं न संभवति यच्छब्दस्यात्रिधे
न प्रयुज्यमानस्यादसादे यच्छब्दार्थगतप्रसिद्धिबोधकतयाऽनुवाद्यकोटिप्र।
विष्टार्थकत्वात् एवं च यच्छब्दः स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दाद्यभावात्साकांक्षत्वए
वावतिष्ठते तदाहुः यत्तदोर्नित्यसंबंध इति स चायमनुपात्तयोः स्पष्ट एव।
अनुपादानं तावत्ः प्रकारं यच्छब्दस्यैव तच्छब्दस्योभयोर्वेति तत्र यच्छब्दानुपा
दानेऽपि प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपात्संबंधः क्वचि
दनुपात्तस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देनोत्तरवाक्यगतेनाक्षेपात् क्वचिदर्थसाम
र्थ्यादुभयोरप्यनुपात्तयोराक्षेपादिति तदेतत्सर्वं तत्रोदाहरणैः स्फुटीकरिष्य
ते ४४ कातर्यमिति रघुवंशे राज्ञोतिथेर्वर्णनम् कातर्यं कातरता।

राम
८०

केवला शौर्यहीना केवलेति लिङ्गविपरिणामेन शौर्यमित्यनेनापि संबध्य
ते सिद्धिरर्थात्कार्यस्य उभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां अन्वियेष अन्विष्टवान् सः प्र
क्रान्तो राजा चापलचेष्टितमिति पाठे चापलं चपलता तत्प्रयुक्तं चेष्टित।
मित्यर्थः चपल एव चापलः स्वार्थेणप्रत्ययः तदीयचेष्टितमित्यर्थ इति म
हेशः ४९ द्वयमिति कुमारसंभवे वटुवेषेण पार्वतीं छलयतो महादेव।
स्योक्तिः कपालिनः कपालधारिणः शिवस्य समागमप्रार्थनया हे तन्वि त
या संप्रति त्वं वैवं निश्चितेमति द्वयं शोचनीयतां गतं प्राप्तं पूर्वं त्वेकैव चन्द्रकला
शोच्या आसीदित्यर्थः कलावतश्चन्द्रस्य सा प्रसिद्धा कला अस्य लोकस्य नेत्र
प्र कौमुदी आह्लादकतया नेत्रयोश्चन्द्रिकारूपा त्वं चेत्यन्वयः अत्र गतमिति भू
तनिर्देशेनावश्यभाविभवमानत्वं सूच्यते कपालिनः नेत्रकौमुदीताभ्यां च शोच
नीयत्वस्य युक्तताध्वन्यत इति ५० उत्कंपिनीति रत्नावल्यां वासवदत्तां
दग्धां संभाव्यतामनु पर्यशोचतो वत्सराजस्योक्तिरियम् हे प्रिये क्रूरेण
दहनेन दारुणतया त्वं सहसैवाकस्माद्दग्धा न वेत्ति नास्मि सौंदर्यनिधि

का. टी.
उ. वं.
२१
81

यशालिन्यास्तवदर्शनेसतिक्रूरेणापिदहनेनदग्धुमशक्यत्वादितिभावः
अदर्शनेदहनमाह धूमेति धूमेनाचितोधूक्तः धूमान्वितेतिपाठःस्पष्टार्थे ने
एवकिंभूताउत्कंपिनी उत्कटप्रवेनी भयेनपरिस्खलितः संभ्रमकांतोव
सनप्रांतोयस्याःसातथाभूता प्रतिदिशंविधुरेकांतरेतेअनुभूतेलोचने
विपंती विधुरेविफलेइतिदीपिकायां मयानवीक्षितासीतिकेषांचिद्या
ख्यानंतत्धूमोचितेनेत्यस्यनिरभिप्रायकत्वापत्त्याविरुद्धमितिकारकेनचो
पेक्षणीयम् ४७ साध्विति॥ पृष्ठैःपद्मैःसाधुकृतंयत्त्वमभिरामा।
तयासौंदर्येनाधिकेचंद्रमसिसतिमीलितंमुकुलितं पुनरितितवर्थेते
नचंद्रेणतत्साहसंधार्ष्ट्यमनुष्ठितंकृतमित्यर्थः किंभूतेन जयिनिउत्क
र्षशालिनिकामिनीमुखेसतिउदयताउदयंप्राप्नुवता अत्रोत्तरवाक्यग
तेनयच्छब्देनपूर्ववाक्येतत्साध्याहृतमितितच्छब्दाक्षेपः ४८ येनामेति
भवभूतेरियमुक्तिः नद्रुतमस्मदोर्द्वयोरन्योन्येकत्वेबहुवचनं तेनममेत्येक
वचनाविरोधः नामेतिकोपेक्रतस्येनेवा नामप्रकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगम

यदि किंचि

राम
२१

ऊत्सवइत्यमरोक्तेः येनामकेचिज्जनाइहास्मिंल्लोकेममावज्ञांअवधीरणांप्रथयंति
कुर्वंतितेकिमपिजानंतिअपितुनकिमपीतिकाक्वाअर्थः अतस्तान्प्रतिएषय-
त्नः मालतीमाधवाख्यप्रकरणारंभरूपोनभवतीतिशेषः अत्रग्रंथस्यप-
रार्थत्वात् विशेषनिषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात्कंप्रतीतिजिज्ञासाया-
मुत्तरार्द्धंकालोह्ययंनिरवधिरनंतरइतिहेतोः कोप्येकः ममसमानधर्मायउत्प-
त्स्यतेपृथ्वीविपुलाविस्तीर्णेतिहेतोरस्तिवातंप्रतियत्नइतियच्छब्दयो-
र्वीशब्दस्यचाध्याहारेणयोजनीयं इयताकालेनानुत्पन्नस्यकथमुत्पन्नस्यमा-
नत्वंविद्यमानत्वंवाकथमदृश्यत्वमित्याशंकाद्वयंक्रमेणादेतद्वयेनपरिहृ-
तं केचित्तनोस्मत्संबंधिनिद्रूनाटकेयेनामकेचिदिहक्रोयात्मनिष्टाअव-
ज्ञांप्रथयंतितेकिमप्यनिर्वाच्यंवस्तुब्रह्मरूपंजानंतीत्यर्थमाहुः ॥६॥ असा-
विति ॥ असौदृश्यमानविंध्योवसंतकालः लंकानोहनुमानिवागतः की-
दृशः मरुतावायुनाचुंबितासंस्पृष्टाःकेसरावकुलानागकेसरावायस्मि-
न्नतथाभूतः हनुमांस्तु मरुतापवनाधिष्ठितदेवगाररूपेणपिताचुंबि।

मकेसराखंदरोमाणिरायसेत्यर्थः प्रसन्नतारा धिपस्यचंद्रस्यमंडलंश्रया

णिः अथेसरोयस्यप्रसन्नतारा धिपपवमंडलान्यरणीर्येसेतिवातयाभूतो

वसंतः पतेतारा भिधायाः स्त्रियोधिपः सुग्रीवस्तस्यमंडलंराष्ट्रंसेन्यंवात

त्राश्रणीः मुख्यः विप्रुक्ताभिरामाभिः रमणीभिरा ... न्तरयाकातरयादृ

ष्टावीक्षितोवसंतः विरहोद्दीपकत्वात् पतेविप्रुक्तेनरामेणग्मान्तरया

उत्सकयादृष्टावीक्षितइत्यर्थः ५० करवालेति योसौप्रसिद्धः कर्णः

सभूपतिनाद्रुयोधनेनयदितत्रकार्येसेनापतेविप्रुक्त्येन ततस्तदाकृतंपां

डवराज्यत्यागादिकंकृतंस्यात्सफलंस्यादित्यर्थः कीदृशः करवालेनख

ड्गेनकरालोभीषणोदोः बाहुरेवसहायोयस्यतथाभूतः तथापृथिसंग्रा

मेविजयार्जुनयोः पार्थकार्तवीर्ययोरेकोमल्लः प्रतीकारसमर्थः विजय

नामायोर्जुनः पार्थइतिवाविजयार्जुनैकमल्लइतिपाठेतुविशिष्टस्यजय

स्यार्जनेसंपादनेएकमल्लः प्राधान्येनसमर्थइत्यर्थः अत्रासाविप्रुक्तापु

नः सइतितच्छब्दनिर्देशात्तच्छब्दार्थकत्वंतस्यनास्तीतिगम्यते ५१ यदुत

का॰ टी॰
१॰ बे॰
८२
82

श्री

राम
८२

परमेश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः देवं ईशं अद्वंदं निखिलमर्थमंडलं प्रपंचज्ञानं यः पु
रुषः अविकल्पं विकल्पः संशयस्तद्रहितं यथा स्यात्तथा भवद्दृशं भवत्स्वरूपं
पश्यति वा यथा या सामानाधिकरण्यं परमार्थतो सत्त्वेन तद्द्वार्थेन भवंतमेव प
पश्यतीत्यर्थः यथा स्फुतेन जडस्य प्रपंचस्य परब्रह्मस्वरूपत्वाभावादसं
गतेः अस्य आत्मैकात्मदर्शिनः नित्यसुखिनः प्रकाशमाननित्यानंदस्यात्मा
त्मपदे स्वात्मस्वरूपेण जगति प्रपंचैः परिपूरिते व्याप्ते आच्छादिते वाधि
त इति यावत् कुतः कस्माद्भयं न कुतोपीत्यर्थः द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रु
तेः विकल्पं विविधकल्पनायोगाद्द्वैतमिति केचित् अत्र यच्छब्दव्यवहितो
यावत्तादिरंशः शब्दस्तदर्थपरामर्शकः ८२ यमदिति वेणीसंहारे भीमस्यो
क्तिः यस्य भूपतेर्युधिष्ठिरस्य तत्त्वमसिद्धयत् ऊर्जितं उद्भटं यच्च प्रसन्नं तेजः
प्रतापः यः आसीदिति शेषः तदा द्यूतप्रसंगे अद्य तैः पाशकैः दीव्यता क्रीडता
अनेन राज्ञा न्यूनं न्यूनतां प्रापितं तेजः हारितं अर्थाच्छत्रुभिर्गृहीतमित्यर्थः रा
ज्यं हारितमेव तदेव न्यूनतनं तेजोपीत्यपिशब्दार्थः अत्र यच्छब्दानंतरं

नीं तच्छ्रेष्ठोपि प्रसिद्धिपरामर्शकः किं पुनरिदमादिरिति योसावित्यत्रो
क्तदोषो वक्तलेपापिनइति सिद्धं ५२ कल्याणानामिति ॥ मालतीमा
धवे स्तवयारस्य स्तस्य मार्थ्यनमिदम् हे विश्वमूर्ते सर्वात्मकरूप त्वयेवा
त्माजगतस्तस्य स्वप्रदेवेति श्रुतेः त्वं कल्याणरूपाणां तदेवतनामिति याव
त् आपूर्वं तनामिति वक्तावरणोकार्योपचारात् महसां तेजसां भाजनमाश्र
योसि त्रयपवत्सारं मे मनपि धुर्यो न्त्वभारवहनत्तमां लक्ष्मीं भ्रशामतिशये
न देहि त्रर्पय हे देव प्रसीद हे जगत्त्राण नम्रस्य प्रणतस्य मेमम यथ नस्ता
तमज्ञातं च पापं तत्यातिजरहिनाशाय भोमगदूषसे वदूत्तरायमंगलायश्रे
यसे भद्रं प्रकृष्टं भद्रं शोभनं कर्म वितरदेहि भद्रं यथास्यात्तथेति क्रियावि
शेषणं वा त्वमिह महसामीशिषे त्वं विधत्से पुराणां लक्ष्मीम यथमपि हरां देहीति
पाठे तु इह लोके तु कल्याणानामीशिसे कल्याणानि नियमयसीत्यर्थः ग्रथी
गर्थे दयेशां कर्मणीति कर्मणि षष्ठी पुण्यापुण्यफलानि विधत्से करोषि
ददासीति यावत् दशोङ्कपादपिष्टिमित्यर्थो बोध्यः यत्र यमदद्दयेना

ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां रूपाभ्यां पूर्णमस्स्यतकलस्यपापस्यैकेनैवतत्पदेनपापत्वे
नरूपेणापरामर्शोपपत्तेर्नद्वितीयतत्पदापेक्षात एवं ज्ञातमेकरूपेणैवपराम
र्षइतिनियमेमानाभावात् यदीपकृतस्य ययोरितिनपदद्वयं किंत्वनित्या
वोमयोरितिसूत्रेणपदोद्वित्वापत्त्योयमादेशः तथाचादेशिनाएकेनयत्पदे
नतत्पदेनचैकरूपेणैवपापपरामर्शः आदेशस्त्वसावकाशत्वेनान्वये तात्पर्य
ग्राहकइत्येवंचैवतेननतद्वपपत्तोननतच्छेदेपितदपेक्षेत्याहुः रित्यलंविस्तरेण
प ४ किंलोभेनेति॥ रामस्यवनवासेहेतुंचिंतयतो लक्ष्मणस्योक्तिरियम्
सःविनयार्जवादिमत्वेनप्रसिद्धोभरतोलोभेनविलंघितमर्यादःकांतः किंयेनभर
तेनएतद्वनवासादिकंएवंरूपरेनमाचाकरणम् तयामातृद्वारेतियावत् कृ
तंसंपादितमित्यर्थः येनपूर्वलोभरूपेणहेतुनामाचाकरणम् तयाएततदेवंव
रप्रार्थनरूपलेनकृतमितिवा यतोविनयकारित्वेनकोपपात्रामपहृदणं अथवा
मेमध्यमामाताकैकेय्येववस्त्रीणांनिसर्गसिद्धोलघुत्वाद्धृतोगतापाप्नाकिमि
तिवितर्कः एवकारेणभरतव्यवच्छेदः पुनर्वितर्कमाह मिथ्यैतदिति एत

का॰ टी॰
३॰ चं॰
२४
84

न्ममविंताविषयीभूतं द्वितीयमपिभरतस्य लक्षणत्वंमातुः तद्वत्वंच मिथ्या
कृतइत्यतआह आर्येतिइतिशब्दोहेतौ यस्मात्गरुर्भरतः विमर्शेनकोपाप
गमात्स्वात्मत्वेननामाग्रहणंआर्यस्यश्रेष्ठस्यरामस्यानुजइतिहेतोराद्यं मा
तात्नातस्यदशरथस्यकलत्रंभार्येतिहेतोर्द्वितीयंचेत्यर्थः तर्हिकेनैतत्कृत
मत्याह अनुचितमिति विधात्रात्वनुचितंकृतमिमंस्येइतिसंबंधः ५५
श्रितेति ॥ सामोपायलब्धसिद्धीनांराज्ञांवर्णनमिदम् अयतेराज्ञानो।
विग्रहस्ययुद्धस्यतर्पणेनत्यागेनगतमत्सरैः येषांतथाविधाः शेरते
निश्चिंततयानिद्रांकुर्वंतीत्यर्थः कीदृशाः श्रिताश्रितास्तमालातिर्यैस्ते
थाभूताः रक्तानरक्ताभूः लक्षणयातद्गतनिखिलजनोयेषुतादृशाः शिवे
नकल्याणेनालिंगितानाम् तेयोयेषांतथाभूताइति अथश्रितास्तमाभूमि
र्यैस्तथाभूताः रक्तस्य रुधिरस्य भवः स्थानानि वाभिः कोष्ठीभिरालिंगितम्
तेयोविग्रहस्यशरीरस्यतर्पणेननाशेनगताअसवः प्राणाइंद्रियाणिचयेषां
तथाभूताः शेरतइतिविरुद्धप्रतीतिः ५६ अलमिति ॥ कस्यांचित्कामि

राम
२४

त्यामनुरक्तस्य कामुकस्येयमुक्तिः चपलेत्यादि हे नवो गगनासंगममनिष्टतया
योजनीयाः नयाचानि चपलत्वादस्थिरत्वात्स्वप्नः स्वप्नस्य दृष्टिः मंजारिना
ग्रस्तुदर्थप्रकाशनं मायातत्सदृशत्वात परिणातिविरसत्वाद्धि रहादिदुःखा
नुबंधत्वाद्वागनायाः संगमेनार्थप्रयोजनाभाव इति तत्त्वपरमार्थज्ञानहीनोऽ
नेकवारं यद्यपि भ्रान्तो वयामस्तदा तथापि अनंतरान्मादृशिणातीं नवि
स्मतीत्यन्वयः अवत्वादित्येकदेशः स्कन्निकटुः ५७ नरूक्वेति ॥ कुमार
संभवे कामर्तीद् स्मा क्रियम हे काम तत्तस्मात्सिद्धे कार्ये सिद्धार्थे गच्छ कार्ये
किं तत्राह देवानां सर्वेषां नमभेव कार्ये स्कंदोत्पत्तिरूपं कुरु शिवयोः संगमे
कल्पम्भेऽस्मिन्नर्थे किं मयेति शंकायामाह अर्थ्योयमिति अर्थीन रेणा उमा
महेश्वरसंगमेन लभ्यएवलभ्योप्ययं स्कंदोत्पत्तिरूपोर्थः अंगस्य स्वरूपस्य
लब्धे लाभाय प्रत्ययं शिवस्य पार्वतीवशतां संपादनेन कारणं अर्थित्वा
मपेक्षते अत्रोमहेश्वरसंगमस्य वक्ष्यमयो गयत्वार्थ्यांतरत्वेनोक्तिः कः
किमिव बीजांकुरः उदयान्वागं भोजलमिवेत्यर्थः अंगेति कामसंबोध

नमितिकेचित् प्रत्ययमननमंत्रामितिकेचित्यावः अत्रत्वचतर्थंतपदद्वयै
कदेशः ५८ यस्येति॥ तत्रैवहिमालयवर्णनम् यस्माद्हिमालयःशिव
रैःकरणभूतैर्धातुमत्तांगैरिकादिधातुमत्तोभावस्तत्तांविभर्तीत्यन्वयः
कीदृशींअप्सरसांविभ्रमार्थंविलासार्थंमंडनान्यलंकरणानितिलक
पत्रकादीनितेषांसंपादयित्रीं विभ्रमेणसंध्याकालभ्रमेणयानिमंडना
नीत्यर्थः अतएवकालसंध्येत्येतिकेचित् तथाबलाहकानांमेघा
नांछेदेषुविभक्तोरागोयस्यास्तथाभूतां अकालसंध्यामिवेत्युत्ता त
दकालेपिनद्धत्वासनात् अकालसंध्यावर्षासंध्येतिदीपिकायांचित्रमे
घच्छन्नःसंध्यात्कल्पकालइतिमदेशः एतन्मतेत्वुपमापिसंभवति सं
ध्यायाअपिनिमित्तत्वेनमंडनसंपादकत्वात् बलाहकच्छेदेषुविभक्तोरा
गोयस्यामितिविग्रहात्रविशेषणद्वयान्वयोबोध्यः अत्रमत्तेत्येकदेशः
चीनार्थेनसमसिद्धइतिनिहतार्थता ५९ आदावेति॥ इदंत्वाविरहा
तुरायाःकस्याश्चिद्वर्णनमिदम् ऊरंगेच्छणकाममतिशयेनाप

यस्या संप्रत्येव दृष्टां निषेकं कुरु न तु त्यान्वयः उत्प्रेक्षते चेतोभवो देवस्य मद
नस्य भल्लीनां बाणविशेषरूपाणां पानकर्मे वेति दशाहस्यार्थवशाद्भिन्नक्र
मत्वं धारातेलाणपायासंपर्केन लिप्ताः शौ संताप्यपयसा तालनेपानकर्म
स्वरूपं तत्र लेपतापयोः संपादनाय दृशां विशेषणद्वयमाह आदावित्या
दि आदौ प्रथमं अंजनपुंजेन लिप्तवपुः स्वरूपं यासां तथाभूतानां भल्लीनां
मध्यं गारचूर्णं जलेन लेपात तथाभूतत्वं ततोनंतरं श्वासानिलेनोल्लासितः ।
संधुक्षितो तत एव प्रोत्सर्पन् सर्वांगव्यापी यो विरहानलस्तेन संतापितानां
चेति भिन्नक्रमश्चकारः भल्लीनां तमस्ताभ्यासानिलोल्लासितेन प्रोत्सर्पता वि
रहसदृशेनानलेन संतापितत्वमवसेयं अत्र दृशामिति बहुवचनमनर्थकं
६० चापेति ॥ रावणहन्तस्य परशुरामे प्रतीयमानोक्तिः हे राम तव चापाचा
र्याचार्यः धनुर्वेदाध्यापक स्त्रिपुरविजयी महादेवः तथा कार्तिकेयः स्कंदो
विजेयो विजितः शास्त्रेणाभ्यस्त उत्सारितउदधिः मदनं गरुडं पृथिव्यां दत्तायां
परशुरामस्य निवासाय पश्चात्तापितेन समुद्रेणाभूदेतेनेति पुराणकथाप्र

का॰टी॰
उ॰ व॰
४६
86

तिहिः इयं स्पर्धी हन्तकारः ग्रासषोडषकं पुष्पलं तिथिमितान् हन्तकः प्रणायदते
नर्थः एतत्सर्वं प्रशस्तिः इन्दुररतेव नकस्मापयच्च संदेहः किमु किंनरेणकाया।
मानः कंठगायां कंठछेदनं कृतवत्तात्तवपरसुनावइस्यशीअंद्दहासोनामागव
णस्य वृद्धोलज्जते इति भूगपा एवंविधनिंद्यकर्मकारिणा त्वया सहदस्यधिक्ताराव।
णोलज्जत इत्यर्थः भवति हन्तकारोतिथिदानमंत्रः तत्संबंधाद्दूरेवतथेति मर्दे
शाखाख्यानेन ग्रासषमाणामितासात्दयत्रामवचन इष्टं ग्रासंचत्वारोणपादू।
हन्तकारं द्विजोत्तमाः इति मार्कंडेयपुराणवचनात् लोकेन निबंधनत्वाद्दना
देयम् अत्र विज्ञेयं इति यमस्तस्य: क्रमस्य यार्थीवाचकः ६१ प्रतिवेलवमि
ति ॥ प्राव: अतिपेवं लं कोमलं अतिपरिमिता अत्यावर्णीयत्रतथाविधं लघु
तरं अतिमंदं उदाहरतीति वदति पुनरितित्वर्थे परमार्थेलसपाठः कालकूटे
नविषेणवदितमिवहृदयं वदति तथा चकृत्रिमतयातद्वाक्यमश्रद्धेयमि
ति मित्रं पत्नाग्रस्यो पदेशोयं अत्र पेलेम कदेशो लाटभाषायां हृषणाद्दप
गुह्यांगबोधतया व्रीडादायी ६२ घटति ॥ कस्यचिन्महापुरुषस्यग्राम

राम
८६

नमिदम् सोयं पूर्वोक्तगुणवान् महापुरुषः कस्यचिद्देवपुण्यशालिनः पुंसो
दृशोः पततिगोचरीभवतीत्यर्थः सकः यः स्मरसरितं गंगातन्मयत्वानितत्पथा
नानितन्मयत्वानिवायावानितीर्थानितेषां सार्थे समूहे स्नाने नतत्पथाशास्त्रस्यवे
दांतादेः परिशीलनेनाभ्यासेन यत्कीलनं संस्कारदार्ढ्यं तेन धूयते पवित्रो भ
वति कीदृशः सोजन्यमानयोर्जनिरुध्यानं तयोर्जनिरूप्यतिर्यस्मादिति वा सो
जन्यमानस्येतिपाठे सौजन्येनमान्याजनिरूपतिर्यस्येत्यर्थः ऊर्जितानां बलवतां
ऊर्जितं बलं ऊर्जितानां बलानां मपि बलमिव वा अत्र प्रथमेकदेशो विकृतरूः
पिरत्नरूपपूर्वव्यंजकतयाग्रामादायी ९२ विनयेति ॥ रैवतंगयः सततं विनय
प्रणययोरेकं केतनं स्थानं तादृशः तद्गुणवत्त्वेन प्रसिद्धो भवत्सेवनस्याभिप्रेत
मभिमतं परमर्थार्थ्वी चं समागतः प्राप्तः सन् तदत्र सर्वं चन् कथमीत्वतादृश्यतो
नीचपदप्राप्त्यागुणविलोपादितिभावः तदेतत्सख्यायं प्रतिकस्यचित्पूर्ववृत्तमे
व्रीकस्यपुरुषस्यवृत्तांतकथनं केचित्तुनायिकायाः सखीं प्रतिनायकवृत्तां
तोक्तिरियम् अंगहे सखि यस्मादृशो नायकस्यासीत्सोद्यतस्याः सपत्न्याश्चभि

प्रेतं परं समागतस्तत्र हृष्टो भूतस्तत्र हस्तागच्छत् कथमीदृशानां अन्यथार्थस्यानुपपत्त्य
र्थ इति योजयंति अत्र शेनैत्येकदेशोऽमंगलार्थः ९४ कस्मिन्निति ॥ अस्य पुरु
षस्य गुणपत्ने दीयते अत्र चरेत्येकदेशो भूतपूर्वे चरडिति चरट्प्रत्ययो वा चरेत्
इति टांतस्य रथान्तर्वेति संदेहात्पूर्वं साधुरिति वा साधुश्चरतीति वार्थ इति संदेहः
९५ किमिति ॥ भूपालमौलीनां मालालालितेनाध्यवसितापंक्तिस्तत्र महामा
णो मेरुस्थानीयमणेरस्य राज्ञः किमुच्यते किं वार्पितं न किमपि वर्णयितुं शक्यं
यस्य तेजः वचो वाणी गीर्वाणैर्देवैः सदुर्लभं विभाव्यते ज्ञायते इत्यर्थः यत्र भू
पालमौलिगतमालामहामणेरिति महेशेन व्याख्यातं तदसंबंधत्वादुपेक्ष
णीयम् अत्र वचः शब्देन स्वशक्त्या निरूपितवाचकत्वसंबंधेन गीः शब्द एव
न्यस्तेन गीर्वाणशब्दयोरेव मिलितयोर्देवरूढत्वात् [illegible]
न च शब्दत्वे [illegible] प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् ९६ अकुंठेति ॥ नायिका
संग्रामोत्सुकस्य कस्यापि वि[illegible]यमुक्तिः हे कुन्तकेवि कलो मधुरस्वरलघुकः
कंठो यस्याः सा यथाविधे इति धूर्तसंबोधनं विरहातुरतया कोकिलायावा

का. टी.
उ. चं.
२७
37

राम
२७

मांकंबुकंठ्याः शंखसदृशीग्रीवायाः नायिकायाः कंठेलग्नं कृत्वा तदालिं
गनयालिंगनंकृत्वेत्यर्थः कंठस्यालिंगनतदालिंगनेनोत्पन्नकरूपाम्भइरस्यपदरं कौ
हृयांसांश्राकंठकंठपर्यंतेनयुक्तं अतिसहृत्ताराजत्तरोत्तरोत्तरं एवंईमानेनित्यावत्।
यावि धायात्कंठगतयाहृणंब्याघ्रमित्यर्थः अत्रस्पंगारेष्वत्रटवर्गोद्धत्यादिनाप्र।
तिषेधात्तवकारः प्रतिकूलः ९७ देशइति॥ वेणीसंहारेस्वयाम्नः कर्णी
प्रतीयमक्तिः यस्मिन्नरामोनांशत्रूणांशोणितरूपैर्जलैः पंचहृदाः पूरिताः
अपीत्यवश्यरामेणसोयंकृतेत्रैरूपोदेशः तातस्यद्रोणस्यकेशग्रहाद्धेतोः
तथाततातियादेवयथैवयुष्मानयाविधः कार्तवीर्यार्जुनात्जमदग्नेरिवपरि
भवः अहितानांशत्रूणांयारेतयः शस्त्राणितेषांतेषांवस्राणिभस्मका।
णि अतएवगरुणाश्रेष्ठानिमेममआस्वंतिभास्वराणि अस्त्राणिब्रह्मास्त्रा
दीनितान्येवयानिमत्तातेनपरशुरामात्प्राप्तानिअतःकोधलोङ्गेणात्मजो
महत्तरणोजनः यत्नरामेणपरशुरामेणकृतंपितृवैरनिर्यातनंतदेवकुरु
तद्दत्स्वयः अत्रवैदेष्वटवोवर्णाप्रतिकूलाः ९८ प्राणिति॥ कृतपि

नाकधनूमिंगंरामंप्रतिभार्गवस्येयमुक्तिः सपरशुः स्वगणानत्वत्कंठपीठनितिष्ठिभं
वत्विति संबंधः सकः येनानेन परशुना हरो देवः जगत्स्त्वखंडपरशुरिति ख्या।
पितेप्रसिद्धः क्रियते हरेणास्य परशोरेकः खंडः परशुरामायदत्त इति प्रसिद्धेः
यद्वा खंडयतीति खंडः खंडयामास ततः परशुर्यस्येत्येवं व्याप्यते रिपुखंडनेन तच्चा।
सत्वेन प्रसिद्धः क्रियत इत्यर्थः तेन यदुत्रस्तया खंडितं तत्परशुनात्वमपि खंड
नीय इति ध्वन्यते कीदृशः परशुः प्राक् पूर्वमप्राज्ञो निःशंभोमननं भंगो वाये
न तथाभूतस्य शंभोर्भवस्य शंभुसंबंधिनो धनुषो यद्देधाविधाद्वैधीकरणं तेना।
विर्भवन्यः क्रोधस्तेन प्रेरितो योभी मो भयानको भार्गवस्य ममभुजपवस्तंभ।
स्तेनापविद्धः क्षिप्तः अतएवाशिथिलो वेगवत्तरः तथा उद्दृता ज्वाला नादीप्तिर्य
स्य तथाभूतः अथागतः परशोरनिवारणीयत्वद्योतनायातिपितोक्तिः त
स्य च पीठारोहणे चित्तास्थीवत्वारोप इति बोध्यम् अत्र चतुर्थपादे गुरुस्वर
णेन भावोद्रेकात्तद्दोचित्ये न मसृणवर्णविन्यासः पादत्रये तु रौद्रप्राधान्या।
त्तदुचितो विकटवर्णविन्यास इति ९९ धीरइति॥ अत्रमइतिसावधार

णां तेनात्र जगति सण्वन्यो धीरत्वादिगुणयुक्तस्तस्मिन्नन्वयः वरः श्रेष्ठः आकारो यस्य सः यस्य भृत्याः सेवका बलेनोत्सिका दृप्ताः बुध्या प्रभया तेजसा चान्विता युक्ता इत्यर्थः अत्र पूर्वार्द्धे गौरुत्वप्राप्तिरूपा हि सर्गो पद्मानाद्युत्तरार्द्धे च तल्लोपाद्धंथ शैथिल्यम् ७० राजन्निति ॥ हे राजन् भवतस्तानि चरितानि विभांति शोभंते यानि रसातलेपातालेऽत्यंतः गभीरदृशोरर्दं दोर्धुलिं दधति धारयंति इंदुवत्प्रकाशमानानि संनीत्यर्थः धीर्नीत्यनुसारिणी बुद्धिः दोर्बलं बाहुबलं ते उभे विजयस्य संपदं संपत्तिं प्राप्य भातः शोभते अतिततेऽतिविस्तृते उचितयोरवसरयोरन्यूनानतिरेकेण आत्तन्वती कुर्वाणे यथोचितावसरानुसारेण प्रवर्तमाने इत्यर्थः उचितान्यूनातिरिक्तविस्तारः तयोचितान्यूनातिविजयसंपदं चातन्वती दोर्बले तत्त्वन्वयप्रदर्शनेन दीपिकाकृतामयुक्तम् संनिहिततया संपदमित्यनेनान्वयो न्यूनस्य एतेन तस्याध्याहृतेन तामित्यादिनान्वयस्यानुचितत्वात् चकाराभावाच्च एतेन त्रण्छितिपाठे तन्निरवद्यम् एषु चरितेषु मध्ये उचितेत्यादेर्धीदोर्बलविशेषणत्वेन मागमप्रसक्ता इति नीउतिरूपापत्तेरयुक्तम् अत्र पूर्वार्द्धे नियततया एकच्छिकः संध्यभावः सकृ

इपिदोषः उत्तरार्धेव्याहृदेहि वचनं प्रतिगृह्य मित्यानुशासिक प्रगल्भसंज्ञा प्रयु
क्त्वाद सङ्गदेवेति ७२ ततइति॥ पतिंवरां प्रभुमिमव्याहृयमंक्तिः ततः पूर्वोक्ता।
मिनरयमुदितउत्पन्नः कस्मात्कइव उच्चैरत्युच्चाद् उदयाचलादिंदुरिव कीदृशः उदा
रे स्महत्तादारे णादारिणी मनोहारिणी मनोहारिणी द्युतिर्यस्य सः इंदुरप्युदारह
रवत्वहारिद्युतिः एवंविधोयं निजवंशे मुक्तामणिवच्चकास्तिदीप्यते मुक्तामणेर
पिवंशे समुत्पत्तेः कीदृशः उदात्तागुणहारांता रमणीयाकांतिर्यस्य तथाभूतः न।
यात्यनर्घ्यः श्रेष्ठः अमूल्यश्चेति श्लेषोपासिद्धत्वप्रयुक्तः संध्यभावः ७३ वेगादि
ति॥ नायकाधिष्ठितं संकेतस्थानं वापयंत्याहृत्याद्रयमंक्तिः हेसखि अयं पचीप।
त्री वेगादुड्डीयगगने चलन् उत्पतते उत्तपतंगोभवति ततस्तस्मादचैव प्रदेशे रुचिं
प्रीतिं अवस्थितिमितियावत् कुर्वित्यन्वयः कीदृशः डामरमुद्भटं चेष्टितं यस्य सः
डामरं उमरुवाद्यं तद्वच्चेष्टितं यस्येत्यर्थः त्यस्य अचचलं डामरेतिरुचिं कुर्वितिच
सन्निकर्षरूपसंध्युपस्यापिताभ्यां त्वं डाविंकुशाद्याभ्यां पूर्वांजनयोन्यं कुरयोप्र
तीतिरितिच्छेकोलः संधिः लाटदेशभाषायां चिंकुशाद्वेनयोन्यथाभिधानादि

का॰टी॰
उ॰ च॰
८९
४१

राम
८९

ति ७३ उर्व्वीमाविति ॥ अध्वगं प्रतिकस्यचिदुपदेशोक्तिरियम् अत्र मरुदेशस्यां
तेः समीपे चारुरवस्थितिर्यस्यास्तया भूतया उर्वीमहत्तीनवीनलीनरूपं क्तिरस्तीति शेषः
अत्र स्नानपयसा स्नानयागं नतं न युज्यते ततस्मान्मनागीषत् शिरोनमयन्नीचैः कु
विलम्बयः त्वमते इति पाठे जने इत्यध्याहार्यम् अत्र संधिः श्रुतिकटुत्वं ७४
अहतमिति ॥ अत्र द्वितीयममृतपदं स्वादुतरत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितमिवाच्यम्
स्वादुतरत्वायोगमवच्छेदो व्यंग्यः तथा चामृतं स्वादुतरं अत्र कः संदेहः मधन्या
पिबन्न्या अमधूनि न मधून्येवेत्यर्थः मधुराण्यपि तियावत् चूतस्याम्रस्यापि प्र
सन्नरसं स्वच्छरसं फलमधिकं मधुरं कः संदेहः इत्यनुषज्यते पुनरिति परं त्वित्यर्थ
कम् परंतरसानामंतरं तारतम्यं वेत्तीति तथा अभूतो वा जनो मध्यस्थः पक्षपातरहि
तः सन्नु इह जगति प्रियाया दशनच्छदादधरात्तदपेक्षयेत्यर्थः स्वापुमधुरं यदन्य
स्यात्तत्सकृदेकवारमपि वदतु तथा च न तादृशं जगति विद्यत इति भावः अत्र ह
रिणीछंदसि षष्ठे वर्णे समविततायायतेश्च तुर्थपादगते षष्ठे हि तिवर्णे भंग इत्यस्य
वृत्तम् ७५ जंपतीति यत्परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न सौंदर्यगुणेन अथ केवलं

म४

का.टी.
उ.खं.
५०
९०

यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्न इति संस्कृतं मानवतीं प्रतिहृत्याः समाधानोक्तिरि
यम् तथाविधमेतत्कार्यं चेष्टितं यत्सौंदर्यगुणेन रमणीयतारूपेण गुणेन मना
गीषदपि परिहर्तुं न नीयते न शक्यते अथ च यस्य दोषः पूर्वोक्तापरिहार्यतत्त्वरूपः
प्रतिपक्षैरपि ब्रह्मचर्यादिभिः केवलं प्रतिपन्नोंगीकृतः न तु परिहृतः तत्कांता
स्वतत्त्वैकवक्तव्येति तस्य दैवादन्यवनितासंगमेपि कोपातिशयो न विधेय इति भावः
अहेतुत्वयमित्यर्थकमिति चंडीदासः अन्ये तु यः परिहर्तुमिति संस्कृतं प्रदर्श्य यो
नायकः सौंदर्यगुणेन अपराधशीलोपि त्यक्तुं न शक्यते यस्य दोषोऽपराधः प्र
तिपक्षैरप्यस्माभिः केवलं प्रतिपन्नः पूर्वांगीकृतप्रकारेण समाहित इति व्याचक्ष
ते तच्च यथास्थितपाठे य इति संस्कृतप्रदर्शनं कथं संगच्छत इति चिंतनीयम्
ज्जो परिहरव्वमिति हिततदाप्रकृतपाठे न भवितव्यमिति अत्राचार्याणां हितीयस्य दूरि
३४ उमित्यंतगुरोः सगणस्यानीरइँतित्तृतीयस्यादिगुरो भगणास्यर्यावत्वंछंदः शास्त्र अ३
सिद्धं ७९ विकसितेति वसंतः मनेरपि मानसंहरतीत्यन्वयः कीदृशः विक
सितानां सहकाराणां माक्षतानां तारउद्दोहारी मनोहरश्च यः परिमलस्ते

सा५
राम
५०

नगं जितागं जनयक्ताः पुंजिताः पुंजीभूतास्तद्विरेफाश्च मरायत्रतथाभूतः यश्च
वातथाविधः परिमलो यत्र सचासौ मांसजितपुंजितद्विरेफश्चेति विग्रहः स्वनिमनो
हारकत्वसमर्थेनाप्यवसंतगतत्वप्रकर्षाधायकतया विवक्षितस्य तथाविधपरि
मलस्य शाहृतोव संतानस्य यस्य भवेच्चार्थतत्वं बंधानुधावनस्यानुचितत्वात्
पुनः कीदृक् नवकिसलयानि नवपल्लवान्येव चारूणि मनोहराणि चामरा
णि तैः श्रीशोभा यस्य सः अत्रादिपादांत्यस्य रिकारस्य गुरुत्वानुशासनेपितत्का
लीनत्वमत यास्यत्वतम् ७७ अन्यासां इति ॥ कस्यचिद्राज्ञो वर्णनमिदम् सप
क्षपुत्वा विनाद्यैः परार्ध्यैः सृष्टउत्पादितः ताः नरेंद्रतगताः गुणादृपाणां रत्ना
नां संबंधिनो रोदनास्य रत्नानिवस्यानभ्रतपर्वतविशेषस्य भवोम्भूमयः अ
न्याविलत्वगाद्रस्यर्थः एवमत्रेपि सृदुपादानभूतपार्थिवभागरूपा संभारा
उपकरणानि सकः यत्र यस्मिन् देहे सन्निहितानां करत्वादस्त्राणि पतंति स्त्रीणां
नितंबस्थलादयस्तानि च पतंतीति योज्यम् श्रीमदित्यादि सृष्टेत्यादि च द्विषां
स्त्रीणां च विशेषणं मे[illegible] अद्विषां भयपुष्कः स्त्रीणां तु कामवेशादित्यूहनी

का. टी.
उ. ७.
९२
९१

यस्य यत्नैर्यैरित्यत्र यद्भवगणाशरत्नयत्नस्तत्सदृशैरिति शेषः तदेव तत्स्वरूपया
कांक्षापूरणादिति महेशेनोक्तम् तदयुक्तम् याभिश्चयैश्चयैरित्येवं पुमान्।
स्त्रियेत्यानुशासनिकैकशेषाभ्युपगमनैवोपपत्तेरिति अत्र श्लोकान्तस्य गुरुका
र्यान्तमन्तम् ७८ सान्तपेति ॥ राज्ञिस्तेन तदीयानां विलापोयम् ॥ मृगस्य सं
दर्शनभांतरेसभामध्ये रत्नभूत त्वंकगतोसि नवसंबंधिन एते दृष्टगवस्यावय
चक्षुर्वनत्वं दृङ्गतास्मृ इति शेषः अन्यानां सुंदरीणां विरुद्धसभानामंतरे रत्नभू
तेत्यर्थे इति महेशः अन्येकं हापदैर्नृपत्वादेर्भत्येकं प्राधान्येन शोको हीपकत्वं व्य
ज्यते इदं दीपकत्वं तद्धास्यव्यंजकतयाशोकानुगुणम् ७९ तथाम् तामिति ॥
ततीयोल्लासएवव्याख्यातमेतत् अत्र वल्कलधरैरित्यस्य विशेषस्य साकांक्षत्वा
त् स्थितमित्यस्य चकैरिति कर्तृसाकांक्षत्वादस्माभिरित्यपेक्षितम् तथा वेदमि
त्यनंतरमित्यमित्यपि अन्यथा विदस्य पूर्वोक्ताथैरेकतालाभेन रेतसाकांक्ष
त्वापत्तेर्मासर्यानोचित्यापरिपोषाच्चेति न्यूनपदत्वात् नचदृष्टाविन्नेइत्यत्र।
याहित्यमितिमर्यमितिवाच्यम् इत्युक्तस्य गुरुणोवानयात् अन्यथान्नोचि

राम
९२

त्यासंगतेरितिदिक् ८० स्फारिकेति ॥ कस्यचिद्विदुषो वर्णनम् सर्वकृतोवि
द्वान् कोपिश्लोकोत्तरइत्यर्थः कीदृक् स्फटिकाकृतिवत् निर्मलं स्वच्छांतः अ कररणः
तएव प्रकामं अत्यर्थं प्रतिसंक्रांतनिशांतेतोत्तमतिवैयंउतियावत् शास्त्रत
त्वंशास्त्रस्यावाधितार्थोयत्रतथाभूतः एवमवरुद्धासमन्विता संगता उक्तियु
क्तिः उक्तियोजना यस्य सः अविरुद्धं यथास्यात्तथा समन्वितउक्तियुक्तियेनेत्यर्थ
इतिकेचित् अविरुद्धैर्थैः समन्विताः संबद्धा उक्तयो युक्तयश्च यस्येत्यन्ये पुनः की
दृक् प्रतिमल्लादीनां प्रतिवादिनामसमयस्य लक्षणायापराभवस्योदयः प्रा
दुर्भावो यस्मात्तथाभूतः कदापि केनाप्यपरिभूतानामपि पराभवकर्तेत्यर्थः ए
तेनोदयपदस्याधिकारपरिहारायग्रदयइतिभिन्नपदत्वेन महेशाकृतं व्याख्यानम
नादरणीयम् अत्राकृतिपदमधिकम् ८१ इदमितिति ॥ इहजगति पुंसां जरादव
पिनद्धावस्थास्वपियतमान्मथः कामसंबंधिविकारः इदमनुचितम् वैरस्याध्या
यकत्वादयुक्तम् तथाच्यमक्रमः अवशालापरिपाटीक्रमसंप्रदायइत्यर्थः बाल्य
यौवनजरास्वविद्याविषयोपभोगधर्मोइतिशास्त्रोक्तसंप्रदायस्यैवावस्थानुरूप

नः २ कारस्याः ९ नं०

नयास्तमीचीनत्वात् तथोऽप्याशास्यार्थकत्वात् यदपि च निर्विनीनां स्त्रीणां जीवि
तेश्वरं वा स्तनपतनमवधिरुक्तरावधिर्यस्य तत्तथाभूतं न कृतं कथं द्विधा चातदप्यनु
चितं पूर्वोक्तादेवहेतोः अतएवक्रमंप्रदायश्चेति योज्यः अन्ये तु अनुचितं लो
कविरुद्धं अक्रमं शास्त्रक्रमविरुद्धं इत्यनुचिताक्रमपदयोरर्थमाहुः तदयुक्तं
जीवितेश्वरस्तनपतनपर्यंताकरणे तदसंभवात् नहि स्तनपतनानंतरं जीवित
रतयोर्लोकविरोधः शास्त्रविरोधो वा कस्यापि संमतः इति पूर्वोक्तमेव ज्यायः इति
अप्रकृतमित्यधिकम् ८२ अकरतलेति ॥ करतले कपोलतलमाधाय विं
तयंतीं नायिकां प्रति सख्या उपालम्भोक्तिः हे सुतनु करतलं चपेतल्ये इत्यधि
करतलं तल्पं समग्रमस्यर्थे अव्ययीभावः कल्पितास्वापलीलायया तथाभूता
परिमलेन करतलचर्षणेन रक्तिमोदयात् निमीलन्नितो मवक्र पांडिमा
यस्यास्ताहशी तवगंडपाली गंडस्थली कर्णीकस्य पूनः स्मरनरपतेर्लीलायां व
शीकरणार्थपायां यौवराज्याभिषेकं अंजसा तत्वतः व्यंजयतीति सूचयतीति क
थयेत्यन्वयः यः स्मरे राज्ञस्यपंकत्वेमशाकं तवे वंशिथं स्थापादि करोति सभ्रुवं

का० टी०
७० वं०
५२ नयो
६२
नेः
राम
५२

हृदेनस्मरेणास्याराज्ञोभिषिक्तइतिभावः अनेनकंदर्पात्स्थाधिकंवशीकारकत्वंध्वा
व्यंजितंभवति अत्रलीलेत्यस्याहि:प्रयोगात्कथितपदत्वम् ८३ कःकइति॥क
स्मादित्याक्षेपकस्कइतिप्रश्नत्वम् पंचाननःसिंहोयतःयस्मात्सिंहस्याह्ने(?)नयोविला
सःकंडूयनादिस्तेनवज्रास्थिरीकृतावमतिःस्थितिर्येनतथाभूतोवर्तते अतः
कं कःस्वकरःकुत्रनक्षुरेशोमंशाहेकेयोदपितून्नमसमध्यमाधमत्रूप:सर्वएवसर्व
त्र क्षुरभीमशाहेयोद्रिनिर्दोपिंपुंगा क्षुरेत्यर्यर्थेतिमदेशः कीदृक्कवर्त्तुरयिनाता
दृशशाहवतीयाक्षुरीनामिकातयाघोरःभीषणः क्षुरीपोत्रंमकरमुखादयमित्य
न्येक्षुरीवाद्यविशेषस्तद्वत्घोरडत्यपरे एवंकःकरीहस्तीकंकमल्लानामाकरंउत्प
त्तिस्थानंविगतकमलंकर्तुंनोद्यतः अपितुसर्वःसर्वमपिकेकेअरण्यमहिषाः
कानिवनानिनोन्मूलयेयुरपितुसर्वाणिसाम्प्रयोन्मूलनेनमदोन्मत्तत्वं सूच्यते
एवंचराजनिवसनशीलेहस्तद्राश्यपिभोमिकानिर्मर्यादाभवंतीतिप्रस्तुतध्वनना
दप्रस्तुतप्रशंसालंकारः अत्रवाच्यस्यसूकरादेरुत्तरोत्तरमुत्कृष्टतयातथैवस
मुचितस्यबंधप्रकर्षस्यभंगः उत्तरोत्तरंतदपकर्षस्यस्फुटत्वात ८४ केंकार

नं ४

का ४ दि ५

का १

इति ॥ स्वस्टदं पतिप्रस्थितान्पथिकान्प्रतिकस्यचित्कवेरियमुक्तिः तन्व्याः
कंचुलिकाया अपसारणे,यो द्रवद्भिः क्रियमाणो सति योर्भुजयोरातेपो धून
नं तेन स्खलतां कंकणानां क्वाणाः शब्दाः वो युष्माकं प्रेमप्रीतिं तनोत्विति सं
बंधः कीदृशा रत्यपेक्षायां कंकार इत्यादीनि पंचरूपकाणि केंकार इत्यादिध
न्यधीनेरनुकरणं स्मरतत्क्रीडार्थे पिकस्य एव वा पिकः कोकिलाः इतिरेव
विलासादि फलोत्पत्तिस्थानत्वान्मंजरीतत्संबंधिनां मधुलिहां झंकारः वा
ति मंजरीमधुलिहां लंपटतया तत्वेनाध्यवसितानां कामुकानां झंकारोहर्षी
द्रवचुंबनादिशब्दः तद्वेतुतया तत्वोपचारः आपुरुहूतमिति वदंतिकेचित्
रत्यर्थ्यामंजरी तत्संबंधिनां मधुलिहामित्यन्ये रतिरेवमंजरीमधुलिहांस्तेषा
मितिदीपिकायां लीलार्थे चकोरीलीलैव वा चकोरी पूर्ववत् नवंवयस्ताह
णं तस्य लास्याय तद्विलासादि रूपनर्त्याय वेणुस्वनः वंशीध्वनिः नवं वयो यस्या
स्तादृश्या तरुण्या लास्याय स्मरतद्रूपनर्त्यायेति अत्र समासान्तमेव वा कं नवेत्या
दि विशेषणानस्यान्वयाय पुनरुपात्तम् ८५ मसृणेति ॥ जनकपुत्री सीता

का॰ टी॰
उ॰ वं॰
९३

93

राम
३३

पथिमार्गे पथिकानां बहुभिरश्रुपूर्णैर्लोचनैर्वीक्षिता इति पूर्वोक्तप्रकारेण ।
शिक्षिता चेत्यन्वयः इति किं हे बाले यतः भ्रूः सदभ्रोदभ्रोकुरसहिता न त्वस्मा
त्तमस्तृणोमं दस्युरणपातो यत्र तत्यारम्यतां एवं यतो ग्रीष्मातपः कठोरस्तीक्ष्ण
स्तस्मान्मम भिसिचयस्य वस्त्रस्यान्ते प्रान्ते विरचयेति अत्र पूर्वार्द्धान्वयिनस्तदित्यस्या
ध्याहारः गलत्यात्मनीति विल्लवः २८ येषामिति ॥ हनुमता लंकायां दग्धायां
वीरराक्षसानधिक्षिपतः कस्यचिद्रावणाग्रतोयमुक्तिः हे प्रभो येषां तपश्चारि
णां शतापसां चाभिः कलंभ्रेते स्त्वात्प्रसिद्धाः त्रिदशानां देवानामि म [illegible] स्पष्ट ।
स्तिन भगवतो व्यासस्य दानसरितः मदजलनद्यः पीताः शोषिता इत्यर्थः तयो नं
दनस्येन्द्रक्रीडावनस्य तरूणां छाया सलीलया यायत्वा नमस्थीत मयस्य तस्य भवो
भूमयः कल्पिता रचिता येषां हुंकृतयो हुंकाराः कृतो मस्थानेरिन्द्रस्य स्तोभोयाः ।
सिस्तथा भूता याः सन्निशोषः तैः तपश्चारिभिस्तव परितोषकारि प्रवादो वितं
सभायां कथनयोग्यम् प्रवादस्सस्तव्याख्याने रुचितं वा किं वितत किं वितंत्यपि
तनकिंचिदित्यन्वयः अत्र येरिपसत्तपश्चारिपदार्थैनाभिमतोन्वयो न भव

ये॰

ति॰

९४

94

तिभिन्नविभक्तित्वात् ८७ त्व[illegible]मेवेति॥ नायिकां प्रति दूत्याउपयुक्तिः॥

हे सुभगे त्वमेवं दृश्यमानोत्कर्षसौंदर्यस्यास्तस्याम् नासवशक्त तनायिको पी

त्पर्थः चकारस्याप्यर्थकत्वात् विरतायाः सुंदरतायाः परिचितः संबंधी

इह संसारे कलानां चातुरीणां परं सीमानं पराकाष्ठां प्राप्तामेव भेयः प्राप्ता। जप

यस्थः सीमांतमिति पाठेपि स्फुट एवार्थः ततस्मात् इति एवंविधं वा सुवयो

हृद्वं सुपुनरीदृशा भाग्येन संवदत्यपि परस्पर[illegible]योग्यमपि भवति यतः

पूर्वोक्ताकृतेष्वसमवशिष्टं समागमं रूपं यदि स्यात्तदानीमिह हंहे विद्यमानया

गुणितया जितं स्यादित्यनुषंगेणान्वयः तदैव गणितायाउत्कर्षोन्यथा

वैफल्यादपकर्ष इति भावः शेषं परस्परप्रेमेत्यत्व्याख्यानमप्युक्तम् तत्र तिः

यासति प्रेसणे सिद्धत्वलाभेनाभासतापत्तेरिति अवश्यदोषाभावाद्यादि।

त्वस्य च तदर्थबोधकत्वादभिमतान्वयलाभः ८८ सुमेति संग्राम एवां ण्वा ६

गाणां निर्भयसंचारात् समारोपिते मौर्वीमारोपिते सति देवेति संबोधनम नम

येन येन सह समाऽऽहरिति यद्य[illegible]त्समासादितं [illegible] प्राप्तं[illegible]। ८४

तेदाकर्णये५

तिसंबंधः केन किं समासादितमित्याकांक्षायामुत्तरार्द्धं तच्च समासादितमित
स्य वचनादिविपरिणामेन समासादिताः समासादितः समासादितेत्येवम
नुषंगो बोध्यः भूमंडले च राज्ञः समासादने स्वस्वामितयेत्यवगंतव्यम् ८९
वापाचार्य इति ॥ प्रागेव व्याख्यातं चत्वार इति वेणीसंहारे डुंडुभिश्च निमा
कर्णिरणयज्ञः प्रवर्तत इत्युक्ता भीमसेनोक्तिरियम् चत्वारो युधिष्ठिरव्यक्तिरि
क्तावयंभ्रातरोऋत्विजः यर्थात्संग्रामाध्वरे पंचमस्यापि योज्यम् सः सर्वज्ञत्वे
न प्रसिद्धो हरिः श्रीकृष्णः कर्मणामुपदेष्टा उपदेशकः सदस्यापरनामधेयः
संग्रामाध्वरे दीक्षितो गृहीतनियमो नरपतिर्युधिष्ठिरः पत्नी द्रौपदी गृहीत
व्रतेदुर्योधनवधपर्यंतं वेणीसंयमरूपं यया सा तथाभूता सपत्नीकस्यैव य
ज्ञाचरणोचितत्वात् कौरव्या दुर्योधनाद्याः शतं भ्रातरः पशवः तत्स्यन्त याव
ध्यत्वात् प्रियाया द्रौपद्याः परिभवः सभायां केशांबराकर्षणादिरूपस्तज्ज
नितस्य क्लेशस्योपशांतिरेव फलं राजन्यानां क्षत्रियाणां उपनिमंत्रणाया
ह्वानाय रसतो डुंडुभिः स्फीतं स्निग्धं यशो यस्मात्तथा रसति शब्दायत इत्यर्थः

का॰टी॰
उ॰वं॰
५५
९५

ताडने सति यशसो हेतुत्वाज्जयसूचनम् यशोडुंडुभिरिति पाठे यश एव डुंडुभिरि
तिरूपकम् स्फीतमिति यशोविशेषणं वा ५० जंघेति॥ जंघेति व्याख्यातं श
क् अप्राकृतस्येति रामेणाधनुर्भंगे कृते जनकस्याकिंचित्करियम् दृष्टैश्चेति भि
न्नक्रमश्चकारेणाकृतत्वमसद्वयः अप्राकृतस्य यत्किंचिक्रांतकानाकर्ष
णीयस्य अत्यद्भुतैर्दृष्टैः अनेकचरितातिशयैर्यो दर्पो हतस्य वशीकृत
तस्य ममतयापिनेषु नास्त्यनादरं इत्यर्थः अप्राकृतलोकोत्तरस्य रावण
स्य चरितातिशयैः कैलासान्दोलनाद्यैरिति केचित् एष पुरोवर्ती रामः वी
रशिशुकाकृतिर्वीरबालकाकृतिः अप्रमेयस्यापरिमितस्य माहात्म्यस्य।
सारांशस्य समुदायस्तन्मयः कोप्यनिर्वाच्यः पदार्थो वर्तत इति शेषः
न्यः अप्रमेयस्यानुभावस्यैवमिति कश्चित् मदेशस्तु चकारोप्यर्थे तथा च दृष्टैरपि च
रितातिशयैर्हतस्याकृष्टस्य ममतयापि नास्या दशरथपुत्रे गौवधनुर्भ
ञ्जमित्याश्वासेनास्तीत्यर्थः ननु वैरस्याभावादयमनाश्वासस्तत्राह
अप्राकृतस्येति प्राकृतोऽविदग्धस्तद्विलक्षणस्येत्यर्थः नहि किं संभावयसीत्यवा
प्ये

राम
५५

दृक्कोणेषदृति जनागमवदृत्यर्थः इत्याह ४२ एषोऽहमिति उर्वशीरागोऽस्य प्रेमोत्था
निरुद्धयोर्वासवसंगमे निरुद्धं संपाद्य गगनस्य कामुकस्येयमुक्तिः एषोऽहं कामः
प्रसृतरागस्य त्वामुत्तमगगनस्य तत्तां उर्वशीं त्वत्प्रेम्णा निरुद्धेन प्रद्युम्नसूतेन यावद्दृष्टना
समागमस्तेनाधिगतं मार्गं प्राप्तिप्रमूढयोगं पलस्य्या सौऽहं धैर्याद्रियः फलं यथा नया
मृतां विधाय संपाद्य मार्ग्याणगनं दृत्यन्वयः कीदृशः यद्दितनयायामारवप्रा
जन्मप्रयस्य तथा प्रभृतः दारानंतरं हरे गोवरेदत्ते गौरीवदनात् कामोऽस्मि निरिति नतु
रागप्रसिद्धिः पुनः कीदृक् कुसुमशरस्मरमनोरथानां दुर्वर्त्ती सुराधिरैर्मनसाप्यचिं
त्यगतिरित्यर्थः अन्यैर्द्वितीयांतरगम्यत्वसंभवमापन्नेः ४३ त्वयीति॥ विक्रमोर्व
शीयं उर्वशीं प्रति पुरूरवस उक्तिरियम् हे मानिनि मम कं अपराधलवं लेशं
पश्यसि यतो यस्मात् अपराधलेशात् हासमभूतं जनं मलत्यागात्त्यजसीत्यन्वयः की
दृशस्य मम त्वयि निबद्धरतेः स्थिरानुरागस्य तथा प्रियवादिनः एवं प्रणयभंगे
परात्मुखं न च दोषरूच तो यस्य तथाभूतमेवेवं विशेषणत्रयस्यापराधलेशाभावो
पपत्तिसिद्धाय गर्भत्वात् परिकरालंकारः अन्यापिल्लवमपीत्यवश्यं वाच्यम्

का॰ टी॰
उ॰ चं॰
५६

अन्यथाल्लवनिषेधेपिस्थूलसंभावनापत्तेः ५३ प्रियेणेति ॥ किरातार्जुनीये
जलक्रीडावर्णनेपद्यमिदम् काचिन्नायिकाप्रियेणकांतेनविपक्षसंनिधौसप
त्नीसमक्षंसंग्रथ्यसम्यग्ग्रथित्वापीवरौपीनौयत्रस्तनौयाविधे वक्षसिउपाहितां
निहितांजलेनाविलांम्लानामपिस्रजंमालांनविमदौनपरित्यक्तवतीस्तन।
यः कृतइत्याकांक्षायामाहवसंते हीत्यादि हियस्मात्प्रेम्णोगुणाश्चसंतिन
वस्तुनिप्रेमसत्वएववस्तुनउपादेयत्वविषयाकर्षकत्वयोर्दर्शनात्तदभावेचा
दर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रेमैवोपपादेयविषयाकर्षकंचभवतीतितेनदेव
गुणावहिर्भाविः तथाचसपत्नीसमक्षंनिर्माल्यप्रेमपूर्वकंकांतेनहृदिनि
हितायाःस्रजोजलाविलत्वम्लानत्वरूपाभावेपिप्रेमास्पदतयाऽपरित्याज्य
त्वंयुक्तमितिभावः चकारवतिनस्तुप्रेम्णासतिवस्तूनांदूषणेनवस्तुमात्रइत्य
र्थमाहुः प्रेम्णोगुणाउत्कर्षाणनवस्तूनि प्रेमोत्कर्षएवोपपादेयोनवस्तूत्क
र्षइतिभावइत्यन्ये तत्रनकारोस्थानस्थः नकाविदपितत्सर्वाइतिविरुद्ध
प्रसंगात् ५४ त्वय्यइति ॥ शितिकंधरस्यमहादेवस्येंदुशकलेनचंद्र

राम
५६

त्विंदुनृनिरुद्धांतरे स्वापमध्ये अंतः कपोलस्थलमध्ये लग्नो मृगांकस्तदा का
रविंदूवः युष्माभ्यां न ज्ञातमिति संबंधः कपोलस्थले न महादेवस्येति।
केचित् पार्वत्याऽन्यस्येति कं दर्पणोपादानस्वारस्यात्तु चरमपद्य
एव युक्तः प्रतिभाति कीदृशेनेंदुशकलेन केल्याक्रीडया यः कचग्रहस्ते
न स्रस्तया शिथिलया जटया तस्यां लंबोऽलंबनं यस्य तथाभूतेन एवं च क
पोलसंबंधोपपत्तिः कीदृशो मृगांकः पार्वत्या नखलक्ष्ममार्गेण खविद्धे
शंकिता संजातशंका या सखी तस्यानमे स्मितेन लीलास्मितेन या क्री
डालज्जा तया हेतुभूतया करपल्लवेन प्रोन्मृष्टः मार्जितः तथाविधस्मि
तेन क्रीडायस्येति पार्वती विशेषणमिति पुनः कीदृक् कुटिलच्छायासावा
नाभृच्छविः दर्पदारकुंकाति: इदमेव वचनस्खलनस्य शंकाबीजमिति त
तः पूर्वमेवेतन्मदस्यानं प्रक्रम ४५ यद्यपीति॥ असौ दृश्यमानः शा
श्रीतनकतणोऽमलदिकसघनैरवंरुमदंतस्यकोषः कुड्मलएव।
कोशः त्वद्गुणपिधानकं तस्मान्निःसरता मनीनांशुश्रेणी पंक्तिरेव कृपाणाः

५४

ती

का॰ दी॰
उ॰ चं॰
५७
97

खड्गलतं कर्षन्त्याकर्षन्तीत्यन्वयः कुतस्तस्याः कांतायां हेतुमाह येति ते यया
पीताम्बरिएवमानः सीमन्तिनीनां हृदि यद्यपि मल्ला विशेषेपि स्थाने वांछा।
तिथि कर्तिर्य मिदमिति क्रोधादिवेत्यर्थः अत एव वाल्मोहितमारकः को
पेनरक्तिमोदयात् हृदि तेषां यांहेवगर्भे तद्विशेषणमाहस्तीनेति स्तना २८
विवशैलोत्तरूपेण दुर्गमा विषमेस्त्वनाकमणीये शशीकोकमोर्यंतो
दूरतरप्रसारिताः कराः किरणा एवकरा हस्ता येन तथाभूतः खड्गाक
र्षणोपि हस्तस्पर्शनयानात् योयन्त्रितिपाठे भिन्नमेव पराशिविशेषणम्
नत्त्वमादिति पाठे नन्तुगात्कर्षतीत्यन्वयः यत्त्वयापिममोदयेत्याख्या ३८
वी॰ नं तद्युक्तम् चारक्तमोदयेन ततः पूर्वमेव क्रोधकथनो चित्यात् को
पोद्दिष्टकृशयलोवाद्वपिधानेपी वहिर्द्वयोरित्यमरः अवचास्थानेदोषेस
मासः पूर्वार्द्धे एवकृडोक्रौतदोषविन्यात् ९६ किमितीति ॥ मानिनीप्रति
सख्यास्तत्रमुक्तिः अत्र पादगतं पादप्रणतं वडूगणां हृदयनाथं किमि राम
ति न पश्यसि उमकंठ[illegible]महारामनसस्तमोरूपं कोपमवेति वाक्यत्रय ५७

परस्परपदसंकीर्णम् ५७ परेभिस्वहम् ॥ अत्र संगतिर्न विधेयेति वाक्यं व
ग्रामीत्यपि वाक्यांतरेणाभिमतम् एवं च संगतेः सदृशत्वं संशयोत्पा
दकमंसाकांक्षत्वे निरूपकत्वाजमिति केचित् ५८ त्वमिति ॥
गृहाभियाष्टिरसनीतेनश्रीराजपुत्रीत्वेनाध्यवसिताबोध्या यस्य राज्ञः कौ
निर्वृत्ति यतिगतेत्वत्वयः फलस्वतते श्रियो नियोगादस्ति [illegible] याइति तस्य देशा
गादेवक्रामिवेति संदेशस्वरूपं लक्षणमित्याह्रिम्नस्येभ्यइत्यंतं तदर्थस्तु हेऽग्नि
बुधेराणोरुधिरलोहितमेवगतोनुरागसेनाहूतयान मंगं यस्यास्तया
भूतयायथैवास्मियष्टाविद्धयष्ट्याइहसंग्रामेऽरीणांकंठेस्वङ्गं यथासाततया
लग्नंयावास्मियष्टिः इहसंग्रामेमातंगागजाएवमानंगाश्चडालास्तेषामपरि
पतंतीपरेषांशत्रूणांपुरुषैः रेवप्रकृष्टपुरुषैर्हृष्टा तेनप्रकृष्टसाहित्सनता
नृ मिथ्यात्वशंकानिरासेनयात्विद्धयष्ट्यासक्तः संबद्धएवतस्यांसक्तोनरेक्षः
गृयंममसभर्त्तारराजानकिंचिद्युक्तायुक्तंगणयतिविचारयति यथाश्रुतेति
किंचित्पाण्डुरापादिकंनगणयतीत्यर्थः तेनयुक्ता[illegible] गणनाभावेन

युक्त

का. टी.
उ. वे.
५८
९४

हेतुनाहं मन्दभाग्योऽत्रागतोऽस्मि इदं तेन मया तु विदितमस्तीति तेन राज्ञेति कर्तरि तृ
तीयेति केचित् स्वरूपस्ते ग्रंगं रेखा विशेषण इति दीपिकायां एवमनयाभण्ण
शोयेदानत्वयशसामलकोवर्तिनः अत्र भवतोऽप्यद्यत्वं तव वाक्येकवाक्यम
र्थेऽविदितमिसारि[illegible]वाक्यांतरं प्रविष्टमितिविशेषः ५५ महाप्रल
येति ॥ वेणीसंहरणे रणकोलाहलमाकर्ण्य ततोऽश्वत्थाम्नः उपन्यक्तिः अ
यायं समरोदधेः संग्राममहोदधेः संबंधी तस्मात्संबंधीतस्मकाशाद्धा पूर्वं म
तोऽभूतपूर्वो रवः सिंहनादः मुहुर्वारंवारं कस्मादुत्तोरस्ताति प्रश्नः कीदृ
शः महाप्रलयमारुतेन तत्क्षुभितानां पुष्करावर्तकानां मेघविशेषाणां प्र
चंडं गर्जनं तेन विडंबयद्गर्जितं तस्य प्रतिरवस्य प्रतिध्वनेरनुकारी सदृशः त
थाश्रवणयोर्भैरवः भीषणः एवंस्फूर्जितोऽयं नाद इति यावत् रोदसी
द्यावापृथिव्योरंतरालमेवकंदरा गुहा तस्यामापनतः प्रतिध्वनितः अत्र रवशब्दस्य म
हुकादिशब्दस्य एवकविप्रयोगप्रसिद्धिः न तेवं विधे वीराणां गर्जिते इति तद
तिक्रमः नाघ्यइति निशायां नाथ्ये वंद्रे नियते दैवस नियोगादस्तंगते

म॰
ध्वि॰ ५॰
राम
५८

सतिनिशापितद्दूरसंयाता हृंतद्दषैति सचद्दशोन्तरूपत्वात् इदमेवार्थी
न्तरान्यासेन समर्थयति कुल्लागनानामिति यस्मात्कुल्लागनानां दशान्
तरूपं पतिविनाशाद्दशायोग्यमतः अनुगमनात्परमन्यत्तद्भद्दतरं शोभन
तरं न समस्ति नास्तीत्यर्थः अत्र गतेइति गमिधातोः प्रक्रमादयेपितस्य
योगयोचितोन त्वयातेति याधातोरिति प्रकृतेः प्रक्रमभंगः १०० उदेति॥ म
त्रिगदव्याख्यानं एवं चोद्दिष्टप्रतिनिर्देशरूपत्वयाकथितपदत्वाख्यदोषा
न्तवताराय यथाप्रक्रान्तमेव तान्नपदं प्रयुज्यते न यादर्शितोदाहरणेपिप्र
क्रान्तमेव प्रयोक्तुमुचितमिति सिद्धम् १०१ यशइति॥ किरातार्जुनीयेद्वौ
पद्यरूपमक्तिः यशोधिगन्तुमित्यादीनां अभियोगभाजामित्यनेनान्वयः
अधिगन्तुं लब्धुं मनुष्येषु संख्यागणनामतिक्रम्य वर्तितुं मनुष्यादुत्तमम्
त्कर्षं प्राप्तुमिति यावत् निरुत्सुकानां औत्सुक्यरहितानां अभियोगभा
जां उद्योगवतां अंकं उत्संगं अत्र सन्प्रत्ययप्रयोगात्तुंप्रत्ययप्रक्रमभं
गः १०२ तइति॥ कुमारसम्भवे पद्यमिदम् तेमरीच्यादयो मुनयोरि

म८

मालयमामंत्र्यपुष्पेषु पुनः शूलिनं महादेवं प्रेत्यत्र्यमूंसंशूलिने मिडुमर्थं गोरी वि
वाह वचनात्तृ रूपं प्रयोजनं व्रैयक पयित्वा तेन शूलिनाविस्तृष्टाश्राजज्ञाः स्व
माकाशं उपयपुरुत्येतरित्यर्थः अत्रेदमक्रमभंगः व महीभृतइति॥
इदमपितत्र्यमेवपद्यम् पुत्रवतोपिमहीभृतो हिमाचलस्य दृष्टिकास्य
नृ गोरीरूपेप्रपत्येत्संरिहत्वा पूर्तिं जगाम नप्रापेत्यर्थः अत्र दृष्टांतमा
ह अनंतेत्यादि स्थितोऽनंतपुष्पस्य मधोर्वसंतस्य संबंधिनी हिरेफाणां
भ्रमराणां मालापंक्तिः चूतेआम्रेसविशेषः सातिशयः संगआसक्तिर्यस्या
स्तथाभूताभवतीतिशेषः अत्रहिरेफमालासा दृश्यपातित्यर्थो वसंतदृष्टांते
नाध्यवसितावोध्या अत्रपुष्पसामान्यसत्तायोनहि विशेषादरइदृष्टांतेनत्याष्टु
तिके पिअपत्यसामान्यसत्ताभिधानार्थमपत्यवतत्र नतइत्येव वक्तुमुचितं
न तु विशेषतः पुत्रवतइतिदृष्टांतवैषम्यापत्तेः अतः प्रक्रमभंगः पा
र्थीयत्वं तेकथमिकवाचकतया गौरीणां न तु मान्यमितिबोध्यम् एतेनपु
त्रेसत्यपिकन्यायामधिकाप्रीतिरिति विवक्षणान्नदोषइतिसमाधानं

Marginal notes (left): त्रि॰ / का॰ टी॰ / उ॰ व / ९५ / थ्या

Marginal notes (right): राम / ९९

निरस्तमिति निह्नतं पल्लवितेन ४ विपदइति ॥ किरातार्जुनीये द्रौपद्या उक्तिः
अविक्रमं पराक्रमरहितं आपदा उपेतं युक्तं जनं आयतिरुत्तरकालभूतिः
रहयति त्यजति निरत्ययतेरायतिरहितस्य लघुतानीचता नियता अगरीया
न् गौरवहीनो जनः श्रियो लक्ष्म्याः परमाश्रयो न भवतीति शेषः अपे
ति युधिष्ठिरसंबोधनं अत्रापरिक्षयसमर्गप्रक्रमभंगः अगरीयानिति पा
ठोयस्यवेति ५ उदाचिति ॥ पार्थिवानां राज्ञां प्रस्थाने यात्रायां पुरो अग्रे भा
वि उपस्थमानं अशिवं अमंगलं नार्यः स्त्रियः अनेन प्रकारेण शंसन्ति सूचि
तवत्यः कथमित्याकांक्षायामाह काचित् स्त्रियादिकाविकीर्णरजोभिः कीर्णा
या मारजस्वलासती रिवमंतरितमनुविदधौ अनुचकार तस्याश्च परिजो
भिः रेणुभिर्व्याप्तत्वात् पतिवियोगदुःखेन भूमिपतनाद्रेणुभिः कीर्णास्य
त्येइति केचित् कीदृशीं मंदावक्रेंदोर्मुखे चंद्रस्य लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तथा
भूता घोरपि मंदवक्रसदृशा चंद्रशोभा बोध्या काश्चिन्नार्यः अश्रीकाः शो
भाहीनाः दिशः रुचांतरीरंदधिरे दिग्ग्रहस्याप्यमंगलसूचकत्वात् कीदृ

शो ४

६ नातिहितसमगयामिलाषस्याज्ञातोदुष्यंतस्यसेमापतिंप्रतीयमुक्तिः तथोपक्रमेवाग्यनावदितिश्लोकशेषः सर्ववाक्यंबोधः महिषाः

द्वा४

शयः उद्धांतं सत्वं चित्तं यासां तथाभूताः दिक्पु वेऽउद्धांतानि सत्वानि प्राणि
नोयास्तत्तथाभूताइत्यर्थः सत्वंगुणोपि शावाँदो व स्त्वेद्रव्यस्वभावयोः प्रा
ण्वेव्यवसायेच चित्ते प्राणिषु जंतुष्विति विश्वः तथान्यानार्थः प्रतिप
दं वात्यारुवरुद्धः भ्रमणं चक्रुः एवमपरानार्थः भूमिवलयमानोद्ग
तोऽव्यात प्रक्रमभंगोप्यकृतः ९ नाहं तामिति॥ प्राक्कंतले प्रागमेश
कुंतलाद शीशेष्ठकुमेइवारं वारं ताडितं उत्फालितं निपानसलिलं कूप
समीपजलाशयसंवंधिजलं गाढं ताभालोड्य तेनाभाषगमेन प्रकृति
सोढंघातः सेयं महिषजातिरुक्ता एवमग्रिमयोरपि जातिकथयमप्वे
यंमच्छायायां व हंकदंबकं समूहो येन तत्तू स्मगकुलं रोमंथं उत्कलितक
वलचर्वणं अभ्यस्यत्त्वासात्यल्पायन परतयान्योन्यवर्तीन भिन्नं विस्र
न रोमंथं चाधुना तदपगमे सतिसंभूय स्थिता क्रमेण रोमंथाभ्यासं करो
तित्यर्थः वरं बानां व्रजाना कलनसान्यपदार्थतोपपत्तिः एवं वराह
तिभिः सूकरयूथैः विश्रब्धं विश्वासयुक्तं यथा स्यात्तथा पल्वले न्य

जाति =

का.टी.
उ.वं.
१०
१०८

अशिवं शापोऽस्तु
दिति संबंधः वा
ताम् मत्तास्त्वकंप
योरश्रुमस्यचक
त्वमुसितम् अत्र
कार्चित्श्लोकवत्
न प्रक्रमाद्यस्ते
धमाः एवं कंप
माना ४ ४

न४

गम
१०

विना॥

स्मरसि मृत्ताघाः प्रसिद्धोषधीविशेषस्यलानिलस्खलनं क्रियतां न यथाउदंता
नाविधरानवमेनाँशाकेअसमद्दनअशिष्टिस्तोज्याबंधोयस्य तथाभूतं सद्दि।
ष्टामंलभतां यद्दाअस्मदिति पंचमीबहुवचनांतं पृथक्पदं अस्मत्सकाशा
द्धिरूतं भवत्वित्यर्थः अत्रगाद्दतामिति कर्तृलिङः प्रसमा...तृक्रियतामित्यत्र
तद्गणः ७ धकलितेति॥ धनुर्भृतकुपिते भार्गवे अभ्यागते श्रीरामचंद्रस्यो
द्धिरियम् मुनेर्भार्गवेरोषादभिगच्छति अभ्यागतेसतिपातिः अर्थान्म
मत्रभिनवायानूतनायाधनुर्विद्यायाः स्पेस्तत्वमायप्रयोगपायगुह्यद्रूपायक
मेणोत्तरभसाराचेगास्फुरतिनमम्मनयापादयोरूपसंग्रहणायचस्फुरती
त्यन्वयः चहृयेन तस्यकालतामिव्यक्तिः किंभूतेनमुनी अकलितोअपरि
मितस्तपस्तेजसोवीर्यस्यप्रभावस्य प्रथिमामहिमायस्यैवंभूतेयशोनिधौ।
प्रतिष्ठिते तेनैनतज्जयाद्युत्कर्षाधिकं अविनश्वेनयथार्थेनमदेनदर्पेण
ध्मातेप्रदीप्तइत्यर्थः अत्रतपसः प्रथमोद्दिष्टत्वेनतद्धवितस्यपादोपसं
ग्रहणाप्यपिप्राथम्यमुचितम् क्रमस्यदेशसामान्यादितिपांचमिकर्त्रोटि या॥

का.टी.
तु. चं.
१०.१
(०)

तिप्रक्रमभंगः ८ इयमिति ॥ पूर्वैर्व्याख्यातम् अत्र त्वंशशाङ्कार्थं सेव शोभ्यतायां
समन्वयविचक्षणात् त्वं चेति पादक्रमो युक्तः स्वदल्लाभात्क्रमत्वं शक्तिःरि
ति यस्य राज्ञः सितकरखंडस्य हसितया श्वेतया कीर्त्या प्रकोपात् दूरत्वं प्रोच्य
व उक्तेव प्रयातं प्रकर्षेणाया तं दूरं गतमित्यर्थः अत्र कीर्तेः पत्नीत्वेनाध्यव
सानं बोध्यम् एवं शशाङ्कवादी नामप्यसत्त्वाधिकात्वेन कीर्तेः केतकाकांतायामा
दृशाङ्किरित्यादि हेतनाध्यवयंत्रसत्ता निस्त्रिंशः खड्ग एव निस्त्रिंशः क्रूरस्तज्ज्ञा
त्याशक्तिः सामर्थ्यमेव नाधिका तव भुजयुगले प्रतिवसतीत्यर्थे तेनेनान्वयः
असत्त्वं च क्रूरतायाः क्रूरस्वभावत्वात् त्रिंशतः पूरणात्त्रिंशः स निर्गतो यस्मा
त्समुदायात्स निस्त्रिंशः पुरुषसमुदाय स्तज्जन्याऊनत्रिंशत्पुरुषसमुदाय
जा वैश्यापुच्छीतियावदित्यर्थं इति महेशः तथा तव वक्त्रे दोषाकरस्य चंद्र
स्य श्रीरेव दोषनिधानभूता श्रीर्नाधिका प्रतिवसति तथा तव पार्श्वे एषा
प्रमत्ता महाकुटिनी महाच्छेदिके व्यभिचारस्य मदहूति खड्गयष्टिरेव ना
धिका प्रतिवसति तथा सर्वगा सर्वत्र प्रतिहतेव सर्वपुरुषगामिनीवे

राम
१०१

ग्धेतियावत् इयंतेभ्राज्ञात्रूपानाधिकापुरतोविलसति हृद्यासमद्रयैव
जरत्यामयातेनवकिंप्रयोजनमितीत्यन्वक्केतिघोज्यम् अत्रापीत्यंप्रोच्येति
क्रमउचितः ९ रामेति रघुवंशेश्रीरामहतायाताडकायावर्णनमिदम्
मन्मथइवरामोराममन्मथः सएवरमयतीतिरामोमन्मथस्तस्यशरेण
गाढुः सहेनहृदयेनाडितासानिशाचरीराक्षसीताडिकेवनिशाभिसारिका
जीवितेशेयमजीवितेशः प्राणेश्वरउपनाधिकस्तस्यवसतिंजगामेत्यन्वयः
कीदृशीगंधवद्रुधिरंतद्रूपंचंदनमेवगांधइकंचंदनंतेनोक्षितासिक्ता गंध
वत्वंचपूतनाधूमस्येवरुधिरस्यापिपापरत्यादित्याङ्कः अत्रत्रूप्यमानाना
मप्रकृतार्थानांप्रकृतवीभत्सरसविरोधिशृंगारव्यंजकत्वादमनपरार्थत्वं
दोषइति १० समाप्तंवाक्यदोषप्रकरणम् ॥ इदानीमर्थदोषाउपक्रम्यं
ते अतिविततेनेति ॥ रविर्जयतिकीदृक् अतिविततंविस्तृतंयद्गगनं त
द्रूपायांसरणौमार्गेप्रसरणेनगमनागमनेनपरिमुक्तस्त्यक्तोविश्रमा
नेदोविश्रांतिस्तत्वयेनतथाभूतः तथामरुताउल्लासितंप्रकाशितंसोर

६॰

का॰ टी॰
३॰ चं॰
१०२

१०२

ंयस्यतादृशस्याकमलानामाकरस्यहासस्कुद्धिकासकारीत्यर्थः अन्यानि
विकत्वसरणिवमंडलासितमौरभवानामर्थानामनपादानेपिप्रकृत
स्यात्ततेरपुष्टार्थत्वम् ११ सदेति ॥ स्वकाव्यस्यगंभीरचमत्कृतार्थशा
लितयातिस्फुटार्थकत्वाभावेपिदोषाभावंसमर्थयितुंकस्यचित्कवेरियम्
क्तिः तापतावनपरिचयाज्ञताम्ताम्यन्ताः अगाधगंभीरकाव्येमहताकवी
नांरुचयोविवृत्ताः तद्दकाव्यद्वयमहाकाव्ययोर्मिथोमसदृशेमहाकाव्ये
केनप्रकारेणाप्रमादंयान्तुगच्छन्तुस्वयंक्वाभवंतित्यर्थः कथंभूतारुचयः
सुजैनोविषयीकृतोमधुरःश्रृंगारादिरसोयाभिस्तथाभूताः तेननीरसत्वप
रिहारः ताःकाइत्यपेक्षायामाहसदेत्यादि यासांकविरुचीनांमध्येपक्षो
चरीभूतान्यमृततनिष्पंदवत्सरसाउद्दामाउद्भटगुणावक्रमार्गावैदर्भ्यादिरी
तिरयवतीडयंकविलचूपासरस्वतीपरिमलंचमत्कारंवहतीतिप्रकृतार्थः
अन्यस्त्वयासांरुचीनामादिमप्रभातांमध्येवक्रमार्गात्रिपथगाइयंगंगारू राम
पासरस्वतीनदीपरिमलंसंबंधंवहति तापतामेवपरिचिताः स्फुरितम १०२

म

धुरसाः स्फुरितोदञ्चोमधुरोरम्यपदार्थोयस्मिंस्तस्याम् तावामरतां हृदादृशादि।
त्मानां रुचयः प्रभाः केनप्रकारेण प्रसादस्वच्छकांतित्वं यान्तिविशेषणाद्धृ
यमन्तार्थम् अम्भस्तस्य जलस्य निष्यंदेन प्रवाहेण सरसा हृद्येति वार्थः मरे
प्रस्ता एवं विधा कविरुचयः केन मदीयकाव्येन प्रसादयांतितिस्वस्य नादरा
काव्यकरणा सामर्थ्याद्गुपायंभावज्ञाकस्यचिदिमाह ननु कथमितरकाव्य
वत्प्रसन्नाभवंत्वित्यादिवृत्तिसंदर्भविरुद्धं सरस्वती सरिद्भेदे स्त्री वाग्देवतयो
रपि स्त्रीरत्ने चापगायां चेति विश्वकोशात् नदीसामान्यवचनोपि सरस्वती
शब्दः अयं चार्थोऽन्ततन्त्रालक्षः १२ जगतीति ॥ मालतीमाधवे माधवस्यैय
मुक्तिः येऽस्येनवेंदुकलादयोभावाः पदार्थाजगति मनोमदयंति हर्षयंतिस्म आ
र्यादस्मेषांतेसंत्येव एवकारेणास्यस्य महोत्सवहेतवो न भवंतीत्यनादरः प्र
काश्यते कीदृशां जयिनः उत्कर्षशालिनः तथा प्रकृत्यैव मधुरा रमणीयाः
नवतर्हि किं महोत्सवहेतवस्तत्राह ममत्विति मम तु जन्मनिस एवैको महोत्स
वोयदियं मालतीविलोचनयोश्चंद्रिकारूपालोकेनयनविषयं यातानयन

का॰टी॰
३॰ वं॰
१०३
103

यौगोचरतां प्राप्नेत्यर्थः अत्र पूर्वमसारतयोक्तायाश्चंद्रिकाया मालत्यामारो
पोव्याहृतः १३ कृतमिति ॥ व्याख्यानमेतत् अत्रार्जुनार्जुनेति शोकसंबोधना
द्यैर्भवद्भिरित्युक्तानेषामिति परामर्शादर्जुनस्यापि प्राप्नेः किरीटीति पादार्थः पुनरुक्तः
अत्र केचित्कृष्णोक्तित्वेन परिहारमाहुः अहो ते वर्णिवेणीसंवरणपवाम्बर
स्याम्रडयमुक्तिः अस्त्रज्वालाभिरवलीढं व्याप्नं प्रतिबलं शत्रुसैन्यमेव जल
धिं तस्यांतमध्ये श्रूयमानेव वडवानलस्तस्मिन्सर्वधन्विनां मध्ये सकलधनु
र्द्धरश्रेष्ठानां गुरौ अस्मिन्नासि द्रोणे मम पितरि द्रोणे सेनानाथे सेनापतौ स्थिते
सतिसंभ्रमेण भयेनालं हे कृप समरं व्रजगच्छ हे हार्दिक्य कृतवर्मन् ते कांदा
मनुंच चापमेव हितीयं यस्य चापेक सहाये द्रोणे रणधुरं वहति सति भयस्य को
ऽवकाशोऽवसरइत्यर्थः अत्र चतुर्थपादः पुनरुक्तः १४ भूपालेति ॥ कस्यापि
दर्थिन उक्तिः हे भूपाल सुरत्नभूतत्वत्प्रहितनिर्गतं दैन्यं यस्मादर्थिनां तथाविधेन
कृष्टदानेन प्रथितः ख्यात उत्सवो यस्य तथाभूत राजन् मे तुरंगंत्प्रश्नं विश्राण
य देहि मरेनालसंमातंगं विश्राणयेत्यत्र संगः रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपीत्यमरः

म्न
तानेः

राम
२०३

अत्र तुरंगमातंगं वेति क्रमोल्लोकविरुद्धः १५ प्रदीपे कारि क्रुणोति ॥ कारयि
त्वा तोरं ग्राम हद्दोनि मज्जमन्त्रा वानत्तत्रेति त्यिवारो ज्यौतिषिकं प्रति प्रष्टुं चलि
तइति संस्कृतं अपक्रमो धर्मशास्त्रविरुद्धः स्वपितरीति न वोढा प्रतिरंतमि
क्तोः कस्यचिदुक्तिरियम् अयं जनम स्वोत्पोनिकटे स्थितो जनः यावत्स्वपि
ति स्वापं करोति तावदहं स्वपिमि लवतणया रमामीत्यर्थः तेन वकिमपीति दी
यते न तस्मात्कूपरं ज्ञातुमपि सांप्रतिमुचितं यथा स्यात्तथा आहर रवयेत्यर्थः
तथाकुंचितं संकुचितं कुन्त्वारितं शोकं उदंचय प्रसारयेति अयीति पादे संबो
धनं अयमर्थो ग्राम्यः १६ गृहीतमिति ॥ अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः गजश्च तत्र
गजेमृते अश्वत्थामा हत इति युधिष्ठिरेणोक्तमाकर्ण्य द्रोणाचार्यः श्रांत्या पुत्र
शोकाच्छस्त्रसंन्यासं कृतवान् ततः शत्रुभिः स हतः द्रोणे हते शोकाविष्टस्या
श्वत्थाम्नः शास्त्रसंबोधयमुक्तिः हे शास्त्रयेन मम पित्रांलोचितमपि त्वास्मरण
त्वजानन्नुचितमपि त्वंदुपदन्तपशत्रोः परिभवभयाद्गृहीतमासीः यस्य
प्रभावान्नवकश्चित्त्रविषयोः नाभूत् अपितु सर्वो पीडादि स्त्वत्मात विषयो

का. टी.
तु. चे.
१.४
104

भूत् तेनपिपासितस्यममिथ्यामरणाज्जातशोकात् त्वंपरित्यक्तमसिनत्वभया
त्यक्तं यद्दर्शमपित्वांविमोक्ष्येयंतः यतोभवतेत्यक्तोस्यार्थः यतोयत्रभवतेस्वा
मिनंचविमोक्ष्येइतिवाक्यत्रयस्यसंशयस्थल्यागेरेतन्नौपात्इतिनिर्दिष्टवत्त्वम् ८
कृदंतइति ॥ कमलानांमातंकोभयंयस्मात्तादृशंवदनंयस्यास्तथाभूतेहे
सुंदरि अनेनवदनस्यचंद्रत्वंसूचितम् तस्मिन्करस्थितेहेस्तंकटकंकणमि
तियत्धियंधत्सेधारयसीदंतेकेनभ्रांतत्वतारकेनोक्तंकथ्यतामितिसंबंधः तत्
हिकिमेतदित्याकांक्षायामाह इदमिति इदंतव्यासिद्धंदुःसाधनानांजिते
यानामाक्रमणंवशीकारोयस्मात्तथाभूतंपरमास्त्रंचक्रंस्मरतिभ्रुवाकामे
नश्रीमतातवकरकमलमूलेविनिनिहितमित्यन्वयः अत्रचक्रस्यकामायु
धत्वमप्रसिद्धम् १८ मृसितेति ॥ राजानंप्रतिकवेरुक्तिः हेराजन्वस्यदृशि
शोभननयनायांकस्यांचित्नायिकायांकदाचनकस्मिंश्चिदवसरेकोमलदाम
हसिचंद्रिकाद्योतेस्वैरंशंकारादिनेनसकलंदृयांत्यांत्यांनयोतस्यामिसर्वसंकुर्वेत्या
मित्यर्थः अतएवस्मितास्यतिमेतावमन्तालंकारावत्रसंहितावलंका

कं०

राम
१.४

गयस्यास्तस्यामभूतायां सत्यां विप्रलब्धः अस्तंगतोभूत्तदनु तदनंतरं केनापि भवतः
कीर्तिरगीयत गीता येन कीर्तिमानेन तज्ज्योत्स्नाप्रकाशात्स्वाभिसारिकाशङ्का
न्याशंका स्वेनाभरणे लीकटस्पष्टभयं यया तस्यामभूतायां सत्यां प्रियेगृहमगात् भगव
तीअतस्त्वं कः कस्मिन् कस्मिन्देशे वसरे वा शुभप्रदो नासि न भवसि पिन सर्वस्मिन्नि
त्यर्थः अत्र कीर्तेर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशनं कविसंप्रदायप्रसिद्धमित्यदोषः १९ उपेति ॥
अशोककलिकादर्शनमूर्छितस्य गृहमागच्छतः पथिकस्य तेनैव पथा जिगमिषू
न्प्रत्यन्यतीयमुक्तिः भो अध्वगाः गोदावर्यां गपरिसरे पर्यंतभूप्रदेशे सरणिं मार्गं
परित्यजत भवद्भिस्तावदपरो मार्गः अवेक्ष्यतां दृश्यतां तावदित्यर्थः यावदशोकां
कुरितः कुतइत्यत्राह हि यस्मादिह सरणौ कयापि हताशया वनितया रक्ताशो
कः चरणनलिनस्य चरणकमलस्य न्यासेनाघातेन उदंचितं उद्भूतं तोनवांकु
रएव कंचुकं सर्वांगव्यापितया यस्य तथाभूतो विहितः कृतः हताशयेत्यात्मावि
घातकतया रोषोक्तिः अत्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमएव कविसमयो न
त्वंकुरोद्गम इति नैतत्कविप्रसिद्धेरुदाहरणम् २० सदेति ॥ निगदव्याख्यातं

का. टी.
उ. चे.
२०५
105

अत्र निमित्तं विनाशत्रोऽर्थमशास्त्रविरुद्धम् २१ अनन्येति ॥ यस्य बाह्वोर्भुजयो
रनन्यसदृशमनुपमं बलं समीक्ष्य तेन तस्य साधसिद्धो षाड्गुण्यानुसृतिः संधिविग्रह
यानासनद्वैधसंश्रयाख्यषाड्गुण्यानुसरणं निःप्रयोजनेति सत्यमित्यन्वयः षाड्गु
ण्यमिति स्वार्थे ष्यञ् अयमर्थो नीतिशास्त्रविरुद्धः २२ विधायेति ॥ अंगनाके
यूरं प्रसिद्धमंगदं दूरे विधाय अनंगांगदरूपां कान्तेन कृतां करजानां नखानां मृदे
खानां क्षतानां मालिकां पंक्तिं बभार धृतवतीत्यन्वयः अनंगांगदमिति अनंगा
यांगदरूपमेव अनंगस्यांगदं वा बाहुभूषणमिति विशेषणार्थः अनंगांगतमिति वा
पाठः तत्रापि केयूरविशेषणत्वमिति केचित् अत्र केयूरस्थाने नखदानं काम
शास्त्रविरुद्धम् नखक्षतस्य स्थानानि कक्षौ वक्षस्तथा गलः पार्श्वौ जघनमूरू च
स्तनगंडललाटिका इति वात्स्यायनोक्तस्थानभिन्नत्वात् २३ अष्टांगेति ॥ य
मनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपाण्यष्टावंगानि यस्य
तथाभूतस्य योगस्य परिशीलनेनाभ्यासेन यत्कीलनं स्थिरीकरणं तेन दुःसाध्या
या दुःप्रापायाः सिद्धेर्मुक्तिरूपायाः सविधं निकटस्थं पुरुषमात्रविश्रान्तम

राम
२०५

तयो

नोद्रूपवृत्तिरूपमसंप्रज्ञातयोगं विदूरे विदधत् तमनपस्यैव स्वाभिमतां कार्य
ममर्थ्यां विवेकख्यातिं प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानरूपां आसादयन् प्राप्नुवन्
सन् समाधिधनानां योगिनां योगिनां मौलिमणिः श्रेष्ठः कश्चिदधुना विमु
क्तरूपत्वयः दुःसाद सिद्धयोगिमार्गालसान्निध्यं वर्जयन्नित्यर्थः इति केचित्
अत्र विवेकख्यात्यनंतरं संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोगावनपेक्ष्य भक्तिकथनं योगशा
स्त्रविरुद्धम् वितर्कविचाराद्यनुसारी संप्रज्ञातयोगः २४ प्राप्ता इति॥ शां
तस्य भर्तुर्हरेरियं भक्तिः॥ सकलकामदुघाः सकलकामदायिन्यः श्रेयः
संपदः प्राप्तास्ततस्तेन किं कः पुरुषार्थः भक्तिं विना कृतकृत्यतायाः अभा
वादिति भावः एवमग्रेऽपि विहितशास्त्राणां शिरसि पदं दत्तं तेषामाक्रम
णं कृतमिति यावत् प्रणयिनो मिथ्याचारविभवैः समृद्धिभिः तनुभृतां अ
शरीरिणां तनुभिः शारीरैः कल्पं प्राप्य स्थितं जीवितं ततोऽपि किमित्यर्थः अ
यततः किमिति पुनः पुनरुक्त्या अनवीकृतत्वं २५ यदीति॥ सतां अवि
घादिताविषादशून्यता कृतिरेव नाश्चर्यकरी अत्रोपमानभूतं वाक्या

पृ

का॰टी॰
र॰वे॰
२॰९
106

र्थेऽत्र यस्य पन्नगस्यालिपदीनामादिना एवं च यथाग्निर्लोवह्निर्यैदिदहति
अत्रार्थे किमद्भुतमाश्चर्यं न किमपीत्यर्थः यदि चाद्रिषु पर्वतेषु गौरवम-
स्तीति शेषः ततः किं तदपि नाद्भुतमित्यर्थः महोदधेरंबुसदैव लक्षणं
क्षारं च तत्तदपि नाद्भुतं तथा सततामविषादिता प्रकृतिरेवेत्यर्थपर्यवसा
नबोध्य अत्रैक एवाश्चर्यीभावो भंगिभेदेनोक्त इति नवीकृतत्वसत्वाच्च दो
षः २९ यत्रेति ॥ तस्य मणेश्चिंतामणेः आभासेनेषत्कांतिमात्रेण म-
णय एव मणित्वेन कल्पिता ये अश्मानः पाषाणास्तेषु मध्ये सत्त्वमेवोचि
तं न तन्मणित्वमु चिंतामणेः मणिगणनायां गणनमनुचितमित्यर्थः
तस्य कस्येत्यपेक्षायामाह यत्रेति यत्र चिंतामणौ सति एतस्य कल्पविधे
निर्माणं सृष्टिः न तु लिखिता निर्दिष्टा ग्रावाभ्यासमयस्य तथाभूतं भवतीति
शेषः प्रयोजनाभावेन नामाग्रहणात् अनुल्लिखितार्थमिति पाठे अनु
ल्लिखितो निर्दिष्टः अर्थः प्रयोजनं यस्यैतदप्रयोजनकमित्यर्थः अथ
वा यत्र यद्विषयकं विधेर्निर्माणं अनुल्लिखितार्थं अनिर्वचनीयप्रयोजन

राम
२॰९

नमित्यर्थः तथा यच्चमणेरुत्कर्षस्य प्रतियोगिनो ऽवधेः कस्यचित्कल्पनमपि
परान्यक्कारस्यावज्ञाया कोटिकष्टं सर्वोत्कृष्टतया यत्किंचिन्निरूपिणोत्कर्ष
कथनस्यापकर्षहेतुत्वात् उत्कर्षप्रतियोगिनः प्रतिसंबंधिनः सदृशस्येत्य
र्थः कल्पनं कथनं परान्यक्कारस्य कोटिः निरुपमत्वरत्ने विति केचित् त
थाय स्य मणेः संपदः प्राणभृतां प्राणिनां मनोरथगतो ऽहल्लेखोमोतिक्र
मयातः मनोरथस्याप्यगोचरा इत्यर्थः अत्रान्योक्तौ आभासमात्रे णोति।
वाच्यम् अन्यथा निंदनीयानां मणीनां गणानंतरमवच्छेदाप्रतीतेः २७
वक्त्रांभोजमिति॥ मृगयायां पिपासुं राजानं प्रति कवेरुक्तिः हे अवनिपते त
वांतः स्वच्छे सत्वगुणप्रधानत्वात् स्वच्छे निर्मले मानसे अंतःकरणे एव मानसे
सरसि सतिरभीतां पुनः पुनरंबुपानस्याभिलाषः कथं भवतीति शेषः
जलाधारतयात्वपिपासा न चितेतिभावः अनेनौचित्यातिशयं प्रतिशायं
प्रतिपादयितुमाह वक्त्रेत्यादि तव वक्त्रांभोजं सरस्वती भारती एव नदी वि
शेषः सदाधिवसति तेन वाधरः शोणो रक्त एव शोणो नद एव तेद्दति

व स्य

णोऽदक्षिणादिकस्य पूर्वामेतरोवाङ्कुरः मृद्वयाराजविद्धभनयासहितएव
समुद्रोजलधिः कीदृशः काकुत्स्थस्य रामस्य वीर्यस्मृतेः करणेपटुः समर्थः न
ह्यङ्कस्मारणात् एवंसमुद्रोपिवंधनात्तथाभूतः एतावाद्दिग्यः सेनापवन
यः भवतः पांसुलानामपिनेवमंचतित्यजतीत्यर्थः श्रवणेणएवेत्यवधारण
मनुचितम् अन्यजल्पाशयव्याहृतेः पिपासानैरोचित्यातिशयप्रतिकूलत्वा
त् २८ एषामामिति ॥ विद्धशालभंजिकाख्यनाटिकायांमृगांकावलीवि
योगातुरस्यराज्ञोविद्याधरमल्लदेवस्येयमुक्तिः भोइत्याकाशसंबोधनम्
भोजनाः संतोइदंवैनेर्मशीनांकूर्चकेस्तलिकाभिः चूर्णैरितिमदेषाः एषामं
रात्रिंचंद्रिकाधवलांएणमलिमानंश्यामत्वंनामानयत प्रापयतेत्यर्थः अथे
तिविकल्पेमंत्रमथवातंत्रंवैद्यकादिशास्त्रं प्रयुज्यतइत्यौषधप्रयोगंकृत्वे
त्यर्थः तंत्रमोषधमित्यन्ये स्वेतानामत्यल्पानांशीघ्रंयंशोभाहरतनाशयत
रुचमितिपाठेरोमंचंद्रंचशिलापट्टकेकृत्वानिधायसत्तणकणशश्चूर्णेय
तयेनैवंविधकरणेनाहंतस्यामृगांकवल्याववक्रमृद्वयावदनरूपवि

द्वेनां किनादशारिद्योद्गुणेत्वमासमर्थो भवामि भावनोपनीतं तन्मुखं दशारदि
त्वपथपतञ्चंद्रिकादिभिरूपट्टीपकन्तर्पसंतापकैः क्रियमाणं प्रतिबंधमङ्करी
ष्यामि तदपनयमैत्तोपहृतेत्यर्थः अत्रज्योत्स्नाद्रूपराशिविशेषस्य विवक्षितत्वा
द्विशेषणवज्योत्स्नाभित्यभिधानमनुचितम् अन्यथा विशेषस्य प्रतीतौ विलंबा
पत्तेः यत्तु श्यामायाः श्यामलीकरणं सामर्थ्यमिति द्रूषकबीजमित्याहुस्तदयुक्तं
एवं सति रात्रिं श्यामलिमानमित्यस्याद्गुणत्वापत्तेरिति २५ कल्लोलेति॥ दे
मकराणामालयसमुद्रकल्लोलैस्तरंगैः वेल्लितानां दृषदां पाषाणानां परुषैः
कठोरैः प्रहारैः रत्नानि स्वाश्रितानि रत्नानि मा यत्र व्यथा मामाश्रवज्ञीकृत तदल्पपेक्षा।
यामाह किमिति भवतः कौस्तुभाख्येन रत्नेन पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोपि याञ्चा
र्थे प्रसारितः करो येन तथाभूतः किं नाम न विहितः अपि तु विहित एवेत्यर्थः
तथा चैकैकरत्नेनैवं विधोत्कर्षलाभादन्येषामपि रत्नानामवमाननं नोचित
मित्यर्थो विवक्षितः स च कौस्तुभेनेति विशेषतो विधानेन निर्वहति कौस्तुभ
स्योपकारित्वेप्यन्यरत्नसामान्यावमाननिषेधायोगात् कौस्तुभस्यरत्नसा।

का॰ टी॰
उ॰ चे॰
१.८

108

मान्यां तद्गतत्वेन प्रतीतेः एकेन किमिति पाठे तेन या प्रतीतिर्न दोषः उ-
अर्थिवदिति॥ सीताप्राप्तेर्निराशस्य रावणदूतस्य कौष्कलस्येयमुक्तिः अ-
र्थित्वमस्येषणाद्याचकत्वे प्रकटीकृतेपि प्रभोः रावणस्य फलप्राप्तिः सीता-
लाभो नास्ति प्रत्युत विपरीतं दुःखानुसूकेन ताडकादिवधेन द्रोहकारी वि-
रुद्धं चरितं यज्ञादिरक्षणरूपं यस्य तथाभूतो दाशरथिस्तया प्रार्थ्यमानया
कन्यया सीतया युक्तः दाशरथिरिति पितृसंबंधोक्तितेनेन स्वतः स्वातन्त्र्यभा-
वादपकर्षसूचनम् स्वप्रार्थितं स्वयं न लब्धं किंत्वन्यगामीति विपरीतस्य च
परस्य शत्रोरुत्कर्ष आत्मनश्च मानयशसोर्विस्रंसनं भ्रंशः क्षीरत्वं च सीता
त्वं जगतां पतिर्दशास्यो देवः कथं मृष्यते तन्मतेन कथंचिदित्यर्थः अत्र
क्षीरत्वेन अमर्षयोगेन क्षीरत्वमपेतमित्यर्थसाकांतम् ३२ आज्ञेति॥
वीरचरितं संस्येव बहवो गणास्तथापि बलवानेकदोषस्तानपवदतीत्युप-
क्रम्य रावणाहूतं प्रतिजनकपुरोहितस्य शतानंदस्येयमुक्तिः यस्य रावणा
त्माज्ञा शक्रसिंहस्य शिरसा मंत्रोपनामनीयया शिरोधार्येतियावत् प्रणा

राम
१.८

यित्वेनचरणादंप्रत्योगविच्छेदसूचनम्‌ शास्त्राण्येवनवं चक्षुः शास्त्रदृष्टेः।
रावरणात्‌ बहुवचनैकवचनाभ्यां सर्वशास्त्रविषयकज्ञानसूचकम्‌ नवत्वेना
भ्रांतत्वंसूच्यते भूपतौसकलशास्त्राणिनामीषद्धरे पिनाकिनि हरेभक्तिः लंकेतिप्र।
सिद्धादिव्यापुरीपदं निवासस्थानं द्रुहिणस्य ब्रह्मणोन्वयेकुलेचोत्पत्तिर्जन्म
तस्मादहोधाम्नव्यंयदीदृगकृगुणयुक्तोवरोनलभ्यते दुर्लभइत्यर्थः एषरावणः
अरावणएवसर्वगुणशालितयोत्कृष्टः स्याज्जगदाक्रंदनदायित्वेन तवल्लवता
दोषेणायमनुपादेयइतिभावः अथस्यान्नेदेषरावणइत्यस्यैवकाव्यार्थसमाप्ति
रुचिता कुतःपुनरित्यादिविस्तारणात्तमध्यमप्रवेशनस्यान्तेदेशनरावणइत्या।
र्थोल्लिखितप्रायतयानचमत्कारयोतिस्यानतांलभतइत्यनभवेकसाहिकमि
ति केचित्तनकेवलेरावणस्यैवदोषमिश्रितागुणाअपितुनसर्वेषामेवेत्या
हुः कुपुनरिति कुतःपुनःसर्वजनेसर्वगुणाएवअपितुनकश्चिद्दोषोपीत्य
र्थः एवंचसमाधानेपर्यवसानादस्यानेर्थसमर्पनमित्याहुः अतनेनेति अतेन
शास्त्रश्रवणेनबुद्धिरलंकियतइत्याद्यन्वयः असनेनयूनादीनांनिम्नगान

का॰ टी॰
३॰ चं॰
२०५
109

ह्रीधृतिः धैर्यं समाधिना योगेन धर्मचिंतया वा नयेन नीत्या शेषं स्पष्टार्थम्
अत्रास्मदादिषूत्कृष्टतया सहचरेषु निकृष्टतया न द्विजयोरसनम्र्वचितयोरु
पादानमुचितम् मायपाठन्यायेन तयोरप्युपादेयत्वप्रतीतिसंगादिति ३.२
त्वमिति॥ आख्यातपूर्वम् अत्र विदितं ते स्वित्यनेन लक्ष्मीस्त्वत्तोऽपसरती
ति विरुद्धार्थप्रकाशः प्रयत्नेति वैराग्निसंवरणे द्रोणवधकुपितस्य शत्रूनु।
त्तिकर्तुमिच्छोरश्वत्थाम्नो दुर्योधनं प्रत्यासन्नोक्तिरियम् हे राजन् प्रयत्नेनि
शं व्याप्यशेषे निद्रास्यतीति संबंधः समीप्याद्वर्तमानत्वेन निर्देशः कीदृशः
स्तुतिभिः प्रयत्नेन परिबोधितः तथा निद्रास्यसि यथैव प्रतिबोधनीयः इत्यर्थः
अद्य भुवनं अकेशवं अशोकस्तरहितं पांडवैश्च रहितं निर्गताः सोमकाः पांचाला य
स्मात्तथाभूतं च यतः करोमीति शेषः अयदोः शालिनां बाहुशालिनां तत्रिया
णामियं रणकथा संग्रामवार्तापि परिसमाप्यते दूरतस्तु संग्रामः अद्यभुवः
पृथिव्या भारः अपैतु गच्छतु कीदृशः विपुरूपेण काननेन वनेनातिगुरु
गरीयानित्यर्थः कालांतरकर्तव्यत्वसंभावनायाः सर्वथैव निरासायप्र

श्वा॰
ग्राम
२०५
अप॰

तिपादमघेत्युक्तिः अत्र तयानिद्रास्थानियपैवं परिबोधसेद्रतिप्रतिबोधनएव वि
धेयत्वविश्रांतिर्युक्तानशेषेद्रतिशयनद्रत्युक्तविधिवत्तम् ३३ वातेति ॥ विषय
रैंसर्पैर्वातांहारस्तयाजगदाप्यायस्यपतेतिधर्मिष्टातपस्विनद्रतिविषयात्मयुक्तं कृत्वा
निःशेषितंभक्तितं तेनपुनर्विषधराःअम्रसंबंधिनीनीयकरणाकेवलांब्रवृतये
षांतयाभक्तैर्मैत्वजत्वविंदुमात्राहारैरित्यर्थः वर्हिभिर्मयूरैर्ग्रस्तांतेपिमयूराः कू
रंकविनस्पर्शाचमंराशिर्भ्रमरगस्यचर्मैववसनंयेषांतयाविधैर्लुब्धकैर्व्याधैः स्तयं
नीताः इत्येवंदंभस्यशाठ्येनयमीचरणस्यस्फारितंचेष्टितंविदन्नपिवाताशनादि
व्रतंसर्पाद्यैर्जगदाहिंभक्षणायकृतमितिजानन्नपिजाल्मोमूर्खोजनः गुणानी
हते [illegible]दांभिकेष्वतिशयः ईहते संभावयतीत्यर्थः जाल्मोसमीक्ष्यकारीस्या
दित्यमरः अन्येतुदंभस्यस्फारितंअसत्फलंविदन्नपिजाल्मोजनोगुणानीहते
चेष्टते अमुमेवार्थमर्थांतरन्यासेनद्रढयतिवाताशनादिनात्रदंभकृतपरिहिंसा
फलज्ञानेपिसर्पादीनांआप्यायसहेतुवाताहारादिगुणाचेष्टत्याह अत्रदंभचे
ष्टयाविधेयत्वेनविवक्षितत्वाज्जगद्भिःशोषयितृत्वं वाताहारः कृतंस्लानुत्रा

का.टी.
उ.चं.
११.
110

सितं मम कर्णिकाद्भुतं तानत्वयं नेतं चर्मवसनं कृतमित्येवं क्रमेणाभिधानं यु
क्तं । केचित्तु चर्मवसनात्तोयकर्णिकायानस्येततोपिचवानाहारस्यनीरतरत्वेनयु
क्रमेणोपन्यासयुक्तःइतिक्रमेणोतिहृतेरर्थमाद्दलत्वमनोरम.मत त्यासतिद
क्रमस्यैवोपपत्तेरिति ३४ अरेइति ॥ विरहिणः पुच्छरवमरयमुक्तिः अरे हंस
खेनीलोत्पलदलयुदंसखेदः सखेदसहितोस्यतंइंडुवदनाउर्वशीकेतिकथ
यमोहंयथयशिथिलीकृतवेतिसंबंधः कीदृशः शमाणांहंसस्याभरणालं
कारभूत अनेनपरिचयादृताभिज्ञत्वंध्वन्यते भमत्वानीभ्रमराणांश्रेणयकर्ण
शरणारहम्.त स्मरक्रीडायांयाक्रीडातत्कुमनः उद्दीपकत्वयातदपनायक
विरहिप्राणानांदमनसंचारसकसरोहंसस्यैरेसंधेश्यस्यउत्तंसभूषण. प्रचला
निमंदमारुतचंचलानिदलानियस्यतथाभूतंत्वर्थः निर्लोभेनपतोहंसइति
विरहः अत्रविरहिणःस्वस्यमोहस्थापनविधौविरहिप्राणदमनेनत्वत्वादोवि
रुद्धत्वादयुक्तः ३५ हंतमिति ॥ हननंहिंसातस्मरतोचितप्रहारस्यत्वलक्षणं
नम्रतादृढत्वंच विवरंपररहणंस्त्रीवरांगंच पातोऽपकर्षःधात्रपोजनितः

राम
१२.

संकोचस्य उन्नतिरुत्कर्षो धानप्रत्यागमान्दूदनं च (विवरं परदूषणं सीवरं तं च) अत्रस्पष्टमश्लीलत्वम् ३६ अस्मादिति स्पष्टम् ॥ अत्रावतंसपदेनैव क र्णाभरणोक्तावपि कर्णपदस्य कर्णास्थितिव्यंजकतया न पुनरुक्तत्वादि दोषः ३७ अपूर्वेति ॥ अपूर्वो लोकोत्तरो मधुरो हृद्यो यः आमोदो गंधपुष्पादि परि मलस्तेन मोदिशो यैस्तथाभूता: संगे मुखरा: शिरस्थितशेखरशालिनः किरी टशोभिनः पुरुषा आयवुरित्यन्वयः मदिरामोदेतिपाठे पीता या मदिरा या आमोदः अत्रापि शिरः शेखरेति पूर्ववत् ३८ विदीर्णेति ॥ हे राजन्न संयु गांतरे रणमध्येतव दोस्तारस्तेन विस्फारितमित्यन्वयः (कीदृशो विदीर्णा वि वर्तितैररिभिर्मुखैररातिभिः शत्रुभिः करालेनाग्निभीषणेनवा किंभूतेन दोस्ता रस्तेन विस्फारितमित्यन्वयः कीदृशो विदीर्णाविवर्तितैररिभिर्मुखैरातिभिः शत्रुभिः करालेनाग्निभीषणेनवा किंभूतेन दोस्तारस्तेन धनुर्ज्यायां किरणाः प्रहूतः व्रणाविद्धं यस्य तथाभूतेनेत्यर्थः अत्र धनुरादिदूढतामप्रतीततयेयं धनुः पदम् साचकिणास्य प्रहारकृततन्वप्रतिपत्तये ३९ ज्यावंधेति ॥ यस्य का

त

तैर्वीर्योर्जस्य कारागृहे बंधनागारे निर्जितं देशाधिपलंकेश्वरेण रावणेनाप्र-
मादा[illegible]प्रसादपर्यंतं स्थितमिति संबंधः कीदृशेन जंघयामो ओ योऽवे
पक्षेन निष्यंदानि श्रेष्ठा भुजा भ्रमस्य तथाभूतेन तथाविशेषतो निःश्वसंती
वक्रपरंपराय स्यात तथाभूतेनेत्यर्थः अत्रपूर्वोक्तजनाभावाद्धनः पदान्वया
दानम् ४० प्राणेश्वरेति ॥ लनहृदयं करं प्राणेश्वरस्य दपितस्य परिष्वंगेण
नालिंगनेन यः विभ्रमस्य विलासस्य प्रतिपत्तयस्त्वाभिरुपल्लवितं लसतो
स्फुरता मुक्ताहारेण हसतीवेत्यन्वयः मुक्ताहार एव हासइत्यर्थः हारो मुक्ता
वल्लाविति विश्वः अत्रापि रत्नांतराभिश्रत्वबोधनाय मुक्तापदप्रयोगः
४१ सौंदर्येति ॥ हे सखे सा वनिता कान् पुरुषान्नाकर्षति न वशीकरोति ।
केवषट्पदान् पुष्पमाल्ले वसाका यस्याः सौंदर्य यत्नतारुण्यं चास्तीति शेषः
ते नेत्रजन्म तानानाविधा विभ्रमा विलासाः संतीत्यर्थः अत्रानिरूपपादान्मा
ल्लाशाह्लादेव पुष्पस्त्रक प्रतीतेः पुष्पपदमत्र कष्टपुष्पत्वेसंक्रमितवाच्यम्
एवमेकैक रिहं हितादिष्वपि बोध्यम ४२ चरणाब्जेति ॥ चरणे मनुपानत्र त

का० टी०
उ० चे०
१११
|||

प्रयो

रा२
१११

व ता

कृतपरित्राणरहिताभ्यामित्यर्थः अत्रचरणाचेति विशेषणबोधनार्थपदाभ्या-
मित्यस्योपादानात्त्वापुष्टार्थत्वम् ४३ चंद्रेति॥ कुमारसंभवेपद्यमिदम् लक्ष्मी
चंद्रगतासतीपद्मगुणान्सौरभादीन्ननभुंक्तेनतत्संबंधज्ञानमवतीत्यर्थः रात्रौप
द्मस्यसंकुचितत्वात् पद्माश्रितादिवाविकसत्कमलाश्रितासतीचांद्रमसीं
अभिख्यांशोभांनभुंक्तइत्यनुषंगः अत्रचंद्रस्यनिःप्रभत्वंहेतुः उमामुखंतुप्र-
तिपद्यप्राप्यअतएवलोलाचपलालक्ष्मीर्हिसंश्रयांचंद्रपद्मोभयाश्रितांप्रीति
मवाप तस्योभयगतगुणशोभाश्रयत्वादितिभावः अत्रहेतोः प्रसिद्धत्वात्
पूर्वार्द्धेनिर्देशत्वंदोषः ४४ मृगेति॥ मृगचक्षुषंमृगनेत्रांगवीत्यर्थग्राम्य
शब्दानुकरणम् सत्यामाणंडंड् अत्रपरोक्तानुकरणात् श्रुतिकटुच्युतसंस्कृ
तत्वपुष्टत्वानामदोषता ४५ दीधीङिति॥ कश्चिन्मंदभाग्यः दीधीङ्गुणाद्
तिपरिभाषितः वृद्धिः सम्वृद्धिः धातुपत्तेगुणः अदेङ्गुणाद्तिपरिभाषितः
वृद्धिः वृद्धिरादैजितिपरिभाषितातयोरभाजनम् दीधीवेवीटामितिसूत्रेण
निषेधात् तथाकश्चित्किंपुत्रत्ययेनतिमसन्त्यः यत्रयस्मिन्देवरतकेषु

का० टी०
उ० वे०
१९२

रूपेक्विप्प्रत्ययेचसंनिहितेसति नेगणाद्धीनभवतः क्ङितिचेतिनिषेधात्
अत्रवक्रवैयाकरणत्वात्कष्टत्वंगुणः कश्चित्क्विप्प्रत्ययेत्यादिकमर्थकष्ट।
त्वोदाहरणम् यथाक्विपःसर्वापहारीलोपस्तथातस्यापीत्यर्थेदुरूहत्वादि
त्यार्थ ४६ यदेति॥ यदविद्यायांव्याकरणशास्त्रेविशारदंनिपुणंत्वामद्य
दाहृतंदृष्टवान् तदास्वस्योपाध्यायंगरुमस्मार्षंसादृश्यात्स्मृतवान् संमर्द
हर्षंचसम्यगस्मात्तंस्मृतवान्प्राप्तवानित्यर्थः अत्रवैय्याकरणस्यसंबोधनत्वा
दुष्टत्वम् ४७ अंग्रेति॥ अत्रप्रकृतानांडुकादर्पणोद्भूतंयथास्यात्तथाधाव
तामन्वयः कीदृशीनामंत्रेप्रोतानिग्रथितानिहरंतिमहांतियानिकपालानि
अंग्रेरिस्थीनिनलकानिजंघास्थीनिचतान्येवक्रूरंयथास्यात्तथाकणंतिकं
बां० कणानितत्रूणितट्टकूलानिपेंकिलानिचचलानियानिभूषणानिगैर्वेया
गदादीनितेषांरवैःशब्दैःरवरमाकाशंव्याघोषयंतीप्रतिध्वनिमापूर्कुर्वती न
त्याहृष्टैवपीतंपुनश्छर्दितंवांतंरक्तमेवकर्दमः पंकस्तेनवनोद्याग्नोयःप्राग्भा
रडतरकायजनताचवोरंयथास्यात्तथा उहूसंतीत्यंतोत्या लोलोलोचपलोस्त

भूचि n

राम
१९२

नैतयोर्भीरेणभैरवंभीषणंवपुर्यस्मात्तथाभूतानाग्रामाद्वारेनिपातेतत्राप्तायोनिरंतरर
तरांसेकइतिकश्चित् तेनवोगावितिस्तनविशेषणमत्रवीभत्सरसस्यव्यंग्यत्वात्
एत्वंगणः ४८ मातंगाइति॥ हेमातंगाः वल्गितैः हंहितैः किमप्रयोजनमि
तिशेषः हेजंबुकाः सृगालाः मल्लैराडंबरैः किंहेसारंगास्तथामहिषाः मदं
गर्वंकिमर्थंव्रजथ अन्येष्वबलेषुहितेषुस्थानेषुकेनस्पृशाः अपितुसर्वेपीत्यर्थः
तथाचस्वरत्वस्थापनार्थमपिनैतदुचितमितिभावः किंतर्हिसार्थकंतत्राहको
पेनादिकोपस्माटोपेनपरिणाटयासमुद्भटाउत्कटागच्छितासटाकेशराः केसरा
ग्रंयस्यतथाभूतस्येभारेःसिंहस्यगुरोर्यसिंधोरिवघनिनिध्वनिशालिनिर्जुंकृते
तद्गर्जितं स्फुरतिसतियद्गर्जितंसार्थकमित्यर्थः द्वितीयगर्जितपदस्यसार्थकत्वविशि
एत्वंतामाकत्वात् सकलगर्जितत्वरूपार्थांतरेसंक्रमितवाच्यत्वंतनयुक्तम्
गर्जितांतरस्याफलत्वेनपूर्वमनुक्तत्वादिति अत्रसिंहरूपवाच्योचित्यात्तदभिधा
नेकएत्वंगणः ४९ रत्नेति॥ विरहिणः पुरूरवसः किंलेयमुक्तिः हेरत्न
वर्णाशोकस्तेपादन्तरक्तानामशोकोयस्मात्तथाभूत अत्रनूरक्तंजनंमद्रूपंत्व

का.टी.
३.च.
११३
113

क्रोधकृशोदरीकृतनगेनेत्यन्वयः वातचालितां तदवस्थां तां दृष्ट्वा पुनरारूढो
दृष्टेतीति इत्यनंतरं स्वचपितमिति शेषः वातेनावधूतं कंपितं शिरः मूर्धैव
वृथैवेति यावत् किंकृतम्यालयसि पवनाधूतस्यैव शिरसः क्रोधाद्धातव्या
पिकंपितत्वेनोक्तिः मिथ्यात्वं समर्थयति उक्तं वेत्यादिना तस्मात्कृशोदर्याः।
पादाहतं पार्श्वातमंतरेण विनाभवतः स्वयं दृश्यमानः पुष्पोद्गमः कुतः क
स्माद्धेतोः स्यादिति शेषः कीदृशः पुष्पोद्गमः उत्कंठयाद्धेमानानां मिलि २.
तानां षट्पदानां यावदासमूहस्तस्य संग्रहेन निविडसंबंधेन दृष्टाः खंडि
ताः छेदाः पत्राणि यस्य स तथा इत्यर्थः स्वशिरोधूननेन कोपप्रकरणोक्त
मृत्वं गताः ५. शीर्णीति ॥ मयूरकवेः सूर्यस्तुतिरियम् तस्य घर्मांशोः सू
र्यस्य चरणयोः रश्मयः वो युष्माकमंहसां पापानां विघातं नाशं शीघ्रं विद
धतु कुर्वन्त्वित्यन्वयः सः कः यः विशीर्णा नासाचरणहस्तान् व्रणपुञ्जैरप
घनैरंगैरुपलक्षितान् अव्यक्तघर्घरवत् चलद्वारि ध्वनि वदत्यक्तो घोषः नाम
शालो येषां तथाभूतान् यतो चोच्चैः पापसमूहैर्दीर्घकालं व्याप्या व्रातानां ११३

कांतान् जनानुल्लाघयन् नीरोगान् कुर्वन् वर्तयति अर्थात् त्राणादिभिरं
गैः संबध्नाति कीदृशस्य वर्मांशोः अंतर्हृदये हिरण्यबहुलाच्छनानि विद्रुया
हृएणरूपानत्रिग्रातदायनानिर्विघ्नानि विघ्ननाशिकाहृत्तिर्व्यवसायायस्यैवंभ
तस्य वृणायः कीदृशाः सिद्धानां संघैः समस्तैर्दत्तः अर्वाचीयेभ्यस्तथामृताः हूणि
भिरपह्नुनैरितिपार्वैजगृध्याविषयैरित्यर्थः गर्वरस्तु चलत्वात् इदानीति विश्वः उ
ल्लाघोनिर्गतोऽदितिरमरः अयानपासैकपरतयानीरसत्वात्कण्टनंनगुणोनवादो
षः ५१ येनेति॥ सर्वदः सर्वप्रदः समाधवः श्रीकृष्णस्त्वां पापादित्यन्वयः सकः
अभवन्निःसारिणायेनाङ्घ्रिः शकटस्थस्वपादेन पर्यस्तं बलिं दैत्यं जयतीति बलि।
जित्स्वस्य कायः पुराअमृतमथनावसरे स्त्रीकृतः केटभीहृपानां प्रापितः यश्च उ
हृतस्य कालीयभुजंगस्य हंता विशाहृत्ररूपाणि लयोयस्य सः अरणां वलयं मंड
लयत्र तदरवलयं चक्रं उद्धृतभुजगं हृतवानंदस्येति वा अंशेशी क्रेचचक्रांगेदृ।
ति विश्वः अगंगोवर्द्धनगिरिंगां पृथ्वीं च वराहावतारे योधृतवान् यस्यामराः
शशिनं मथ्नातीति शशिमथो राहुस्तच्छिरोहरइति स्तवनीयमाहुः अंधकानां

रोगन ध्वी= नं॰ चक्रप्रान्तकीलानां चक्रं=

का॰टी॰
उ॰ चं॰
१२४
११५

याद्दवानां क्षयसंहारकार्या निवासस्य कर्तेत्यर्थः शिवपक्षे तु सर्वदा स्वयं उमा
धवः शिव[illegible]स्त्वां पायात् सकः ध्वस्तो मनोभवः कामो येनैवंभूतेन येन बलि
जितोपि विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहकाले स्त्रीकृतो वनितां प्रापितः उद्धृत
भुजंगैर्हारवलयानि यस्य[illegible]मः यो गंगां शिरसि अधारयत् यस्य शिरः
शशिमत् चंद्रयुक्तम् आहुः अमराः हर इति स्तुत्यं नाम च आहुः अंधकासुरक्ष
यकरो नाशक इति यो बर्हिपत्रीप्रिय इति पाठे बर्हिपत्रं मयूरपिच्छं तत्प्रियः तत्
कृत्यः शिवस्तु बर्हिपत्रं वाहनं यस्य स्कंदस्य तस्य प्रियस्तु इत्यर्थः एवं द्रक्ष्यभुजंगे
ति पाठे द्रक्ष्यो भुजंगदा गरुडो यस्य सः कृष्णः शिवपक्षे तु सगममेव अत्र कृ
ष्णपक्षे शशिमत् दस्यराहोः प्रयुक्तं वेत्तु यत्पदस्य च गदे निहतार्थत्वं न दोषः
श्लेषनिर्वाहकत्वादिति ५२ करहस्तेनेति ॥ साधनस्य सेनायाः अंतर्मध्ये
प्रविश्योपसर्पं अनुगच्छन् पुंसोध्वजः केतुर्विराजते स्म तत्रः अंतःकोटवेस
वादेन राष्ट्रासादिभिः संकटे करिणां हस्तेन शुंडया विलोडिते विस्फारिते राम
इति गणो ज्ञोस्त्री लार्थो वृर्यैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्य च स्वित्वति कामशास्त्रे ॥ १२४

स्मरतां रंभोपगूढकवानां यामनुमतत्वाद्गुणः ५३ उत्तानेति ॥ उत्तानेभ्यो नोंजात
शोफकंधयोमंडूकलस्य पाटितं विदारितं यदुदरं तस्य त्रिभेन तत्र ल्पेवक्रोदनिक्लि
न्ने स्त्रीव्रणो योनिरूपे कस्यक्लिमिमिलन्नस्य संक्लिरासक्लिर्जायते तदासक्तः क्रमि
रेवेत्यर्थः अत्र शांतिकथायां नगरस्याश्लीलंगुणः ५४ निर्वाणेति ॥ वेणी
संहृत्याचेत्क्रियम् अरीणां प्रशमात् कलहोपशमात् निर्वाणाः शांता वैरमेव
दहनोग्निर्येषां तादृशाः पांडुतनयाः पांडवा माधवेन कृष्णेन सह नंदंतु तथा
कुरुराजस्य धृतराष्ट्रस्य सुता दुर्योधनादयः सभृत्याः स्वस्था निश्चिंता भवंतु ।
कीदृशाः कुरुराजसुताः रक्तं न रक्ताः प्रकर्षेण साधिता भूर्यैस्ता दृशाः तेनो नि
वर्तितो विग्रहः कलहो यैस्तथाभूताः अत्र प्रशमात् नाशात् रुधिरशोभित
भूमयः खंडितशरीराः स्वर्गस्याद्यमंगलाश्लीलभावार्थस्य सूचकत्वाद्गुणः ५५
दृष्टिवेति ॥ राज्ञानं प्रतिक वेरुक्तिः भोदेव संप्रत्यधुनात्रावयोः सदनं गृहं सम
मित्यन्वयः व्रजोपनलाभानंतरं न समर्थमिति संप्रतिपदाभिप्रायः साम्यमेव
श्लेषेनाह श्लेषेत्यादिना दृष्टि निमरांतिकां तं स्वरयात्राणि यत्र तद्राजगृहं क ॥

का॰ टी॰
उ॰ चं॰
१२५
115

विग्रहं त्वद्देहपुरुषकायाख्यानामात्मेश्वरस्य पात्रं स्थानं भूषिता निःशेषाः परिजना यत्र
तथाभूतं राज्ञः कवेस्तु भुवि उषितः भृशार्थी निःशेषः परिजनो यत्र तादृशं त
था विलसंतीभिः करेणुभिर्हस्तिनीभिर्गहनं व्याप्तं राज्ञः कवेस्तु विलेविवरे सी
दंति ते विलसत्कामरूपकामेषां रेणुभिर्गहनं व्याप्तं वयोरभेदात् यद्वा वि
लसत्कंजलं रेणुस्वताभ्यां व्याप्तं च चोक्तविशेषणानां योजितया तत्पत्वानु
कूलार्थं निर्णयाद्व्याजस्तुतिनिर्वाहकतया संदिग्धं गुणः ५९ आत्मेति ॥
वेगात्संवरणो श्रीकृष्णसंबोधनो यते दुर्योधनं श्रुत्वा किं दुर्योधनो कासुदेवा।
स्वरूपं न जानातीति पृष्टं तं सहदेवं प्रति भीमसेनस्योपमाक्तिः मोहेज्ञानेना
धोवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिरहितो यं दुर्योधनः त्वमर्मं श्रीकृष्णं पुराणपुरुषमना
दिं देवं परमात्मानं कथं वेत्ति जानाति हत्यन्वयः तं कं यं श्रीकृष्णं आत्मन्यारमं
ते प्रत्याहृतेंद्रियाः संतःसदेकताना भवंति आत्मैव वा आरामः क्रीडास्थानं येषां
तथाभूता योगिनः निर्विकल्पे भेदाभासशून्ये समाधौ योगे विहितारतिरास
क्तिर्यैस्तादृशाः ज्ञानोत्सेकादात्मसाक्षात्कारदार्ढ्यादिहिचटितो नाशितस्तमो

ब॰
न्य॰
ना॰
राम
१२५

ग्रंथिरज्ञानग्रंथिर्यैस्तथाभूताः सत्त्वगुणैकविश्रांताः संतो यं वीतत्वं ते पश्यंति ए-
वंविधानामेव वेद्यत्वेदेत्वगर्भयमहार्थविशेषणान्तमसाज्योतिषां वा परस्ताद्व-
र्तमानत्वमिति रजस्तमोभिभूतैरलभ्यमित्यर्थः अत्र वक्तृयोग्यतया विज्ञत-
या प्रतीतगुणः ५७ षडधिकेति ॥ मालतीमाधवे कपालकुंडलायाः स्व-
यं परामर्शोयंत्रः शक्तिभिस्तानेच्छाक्रियाभिर्ब्राह्म्यादिभिर्वा परिणद्धो नित्ययु-
क्तः अतएव तासां नाथ ईश्वरो जयतीत्यन्वयः सकः षडधिकानां दशानां नाडीनां
इडादिषोडशनाडीनां यच्चक्रं मणिपूराख्यं तन्मध्ये स्थित आत्मा स्वरूपं यो ता-
दृग्रूपं यस्य तादृशः हृदि विनिहितरूपः हृदये चिंत्यमानस्तद्विदां तथा ध्याय-
तां सिद्धिदः अणिमाद्यष्टदातेति तथाभूतः पुनः कीदृक् अविचलितमनोभिः
स्थिरांतःकरणैः साधकैर्मृग्यमाणोन्विष्यमाण इत्यर्थः अत्र वक्तृत्वाद्गुण-
त्वं ५८ फुल्लुकुरमिति ॥ विद्धशालभंजिकायां विदूषकोक्तिरियम् पु-
ष्पोत्करं कलमकूरनिभं वहंति ये सिंदुवारविटपा मम वल्लभास्ते ये गालि-
तस्य महिषीदधिनः सदृक्षास्ते किंच मुग्धविचकिलप्रसूनपुंजा इति संस्कृ-
तम्

कृशशाहोमकेदेशीकलमांशालयस्तरोदनतल्पंपुष्पोत्करं येवरहंतिसि
उवारहतस्यविटपाशावोममवल्लभाः प्रियाशाल्योदनमस्दशांतप्रियत्व
वीजं तथायोगात्वितस्यवस्त्रनिर्जलीकृतस्यमहिषीदध्नः सदृशाः सदृशाः
किंचेतिसमुच्चयेनेपिविचकिलमस्तनस्यमल्लिकापुष्पस्यडंजामममवल्ल
भाद्रसनषंगः अत्रविहूषकोक्तोग्राम्यत्वंगुणः ५५ गाढेति ॥ अमरुक
वेरिदंपद्यम् सखायंप्रतिकस्यचिदुक्तिः गाढालिंगनेनत्ववीकृतकुचा
चासेप्रोद्भूतरोमोद्गमोतथासांद्रोत्सुनोयः स्नेहरसोनुरागस्तदतिरेके
णाधिक्येनविगलत्तुश्रीमनोनितंबस्याबरंवसनंयस्यांतथाभूतादेमान
दायकमामापीडयेतिघोषः मामतिमतिमाग्राायासयेतिशेषः अल्पध्व
धैनामित्यत्तरोल्लापिनीत्तामाकृशांगीत्तामेत्यत्तरविशेषणांवाएवंभूता
प्रियानिश्चलतानिशयाहसमा किंनुअवसादिककृतचेष्टायाअपिहृदयकु
नैवाकलादार् विलीनानीरवीरेवदंतमापन्नानुकिमिति अत्रपी
डयेत्यादिक्रियाकारणन्यायेनसंबद्धा किंविमनषंगः तथाभूतायाश्च।

का.टी.
७.च.
१२६
116

राम
१२६

पिपृथक्कृतेंशकत्वादात् विलीनानीरक्षीरवदैक्यमापन्नान्नुकिमिति अत्र
पीडयेत्यादिक्रियापदस्यानंतारसातिरेकव्यंजनयागुणाः ९१ तिष्टेदिति॥ वि
क्रमोर्वशीयेपुरूरवसइयमुक्तिः सात्ववंशीकोपवशात्वभावेनोर्पानविप्रया
पिहितान्यत्रैवतिष्टेत् इतिवितर्कः एतदुत्तरंनैतयुक्तंयतइतिपूरणीयं य
स्मात्स्मात्वंशीदीर्घं चिरकालंनकुप्यति स्वर्गीयस्वर्गंगंतंतमर्थोद्यभाव
ववचनादितिचतुर्थोत्पत्तितात्वुद्धीनाभवेत् अस्यामनः पुनर्मेयिस्नेहेनोर्द्
सरसं तेनैतदपिनेतिशेषः भवेदित्यनंतरंनैतयुक्तइतिशेषपूरणोपुनः
शब्दार्थंनंन्वयप्रसंगात् मेममपुरोवर्तिनीं चतोऽप्रियाद्दै विबुधद्विषोऽसुरा
अपिनशक्ताकिमुतान्ये साचात्संतंनयननयोरगोचरंभावप्राधान्यादगोचर
त्वंयातापाप्तेति कोयंविधिप्रकारोदैवंवावर्ततइतिशेषः अत्रदीर्घंमित्यापुन
रवाक्यार्थावगमेनैवपूर्वस्यवाच्यत्वावगमात्र्यूनत्वेनदोषः ९२ यद्वंचनेति
वंचनायांप्रतारणायामाहितास्यापितामतिर्येनसः कार्यंउन्मुखस्सकामरःख
लजनोबहुचाटुगर्भंप्रियवचनमिच्छंयत् कृतकंमिथ्याभूतंब्रवीतितत्सा

पद्योनविंदंतिनजानंतीतिनकिंतुविदंतीतिकथंनहिज्ञातात्प्युपक्रवंतीत्यतआह ।
अस्यावल्लभ्रणायंचाटुभाषणादिद्विपंनृथाकर्त्तुंनपारयंतिनशक्नुवंतीत्यर्थः स
ग्रहितीयस्यवदतीयस्य नञद्वयप्रयोगेनोक्तार्थकत्वेपिसाधवज्ञानतित्यन्यथो
गपरत्वाद्गुणत्वं ९३ वद्ववदेति ॥ रणादागतंचारंप्रतिस्वामिनःप्रश्नः न
दुनदुत्वाद्युक्तरंतवास्मीतिजल्पत्त्रिद्यत्त्रित्यन्वयः पुत्रेमत्तेसतिचित्रविचित्रे
हारेत्यरोदीदितिसंबंधः अत्रक्रमेणहर्षभातिविस्मयविषादव्यंजकत्वाद्धि
कपदत्वंगुणः सितेति हेविभाकराकारसूर्यतल्यचरणपरपृथ्वीपालक
राजन्सितकरस्येवतकिरणास्यचंद्रस्यकराःकिरणास्तद्वद्रुचिराविभाकां ।
तिर्यस्याःसाकीर्तिस्त्वयापौरुषकमलापराक्रमलक्ष्मीर्लक्ष्मीनवैवास्तिनान्य
स्यास्तीतिशेषः यत्तुपौरुषमेवाधिष्ठानभूतंकमलंयस्याकीर्तेस्त्वयापौरुषक
मलाइतिलक्ष्मीविशेषणत्वेनव्याख्यातंतदयुक्तं अर्थभेदेकमलाकमलेय
मलाटानुप्रासाभावप्रसंगात्लाटानुप्रासेकथितपदत्वोदाहरणसंगतेः अ
न्वयमात्रभेदएवतस्यवलस्मारणत्वात् मत्वर्थीयप्रत्ययकमलवतीतिहिती

यकमलापदर्शीगीकारेत्वेवमपिवक्रंशकं ९४ नालेति ॥ तदाज्ञायंतेग
णायदासहृदयैर्गंध्रेने रविकिरणानुगृहीतानिभवतिकमलानि व्या-
ख्यानपूर्वमेतत् अत्रद्वितीयकमलपदस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्यत्वेनव्यं
जनैर्गुणयुक्तत्वाद्गुणत्वं ९५ जितेंद्रियत्वमिति ॥ गुणाधिकेगुणोरुल्लसे
अत्रापिकारणमालानिर्वाहकतयागुणत्वं पदांतरेणानुवादेभेदप्रतिभा
सात् ९६ भम्मीति ॥ भ्रमाप्यपरस्मिन्स्नेहानिरंकुशोप्यविवेकरहितोपिस
न्नेपितथापिपुनःप्रतीहिभक्तिंनप्रस्मरिष्यामीतिस्तुतं रम्मीतिपाठेभवामि-
णोहोऽस्यचरेदोऽतिपाठेरखइति रेखामर्यादातांतिंगुह्यसीमीतिपाठे ततिं
चिंतांप्रमोक्ष्यामीति कामंप्रतियौवनस्यैयमुक्तिरितिकेचित् मलयानिला
दिसहचरसंपत्तौकामंप्रतीयंतरुणोक्तिरित्यन्येगरुःप्रतिशिष्योक्तिरित्यपरे
अपरस्मिन्नान्यप्रकारेणापेतःनिरंकुशोनुरोधशून्यः तथापिपुनर्भक्तिंचिंतां-
वास्वप्नेपिनप्रस्मरिष्यामि त्वंप्रतीहिविश्वसिहीत्यर्थः अत्रत्वंप्रतीहीतिवा
क्यगर्भितत्वंरठप्रत्ययार्थतयागुणः ९७ सव्रीडेति ॥ नवसंगमेत्राघस

का॰ टी॰
उ॰ वं॰
१८
॥५

मागमे प्रणयशालिनी पार्वत्याः दृष्टिर्वो युष्माकं शिवाय कल्याणाय।
कीदृशी दयितानने नेन सव्रीडा प्रथमदर्शनाल्लज्जावती मातंगचर्मरूपे वेरव
स्रेसकरुणा मातंगवधस्य स्मृत्या शोकोदयात् भुजगे सर्पे त्राससहिता अद्भु
तस्पंदिनि चंद्रे विस्मयरससहिता अंतरितगामिनितया दुर्लभस्य ललाटेद
र्शनात् जह्नुसुतागंगा तत्कर्मके वाम्यअवलोकनविधौ स्मितेति स्मेरमी ते
नन स्याईर्ष्यालुं वनल लाभः कपालस्यादेहगर्भेनापणिस्थाने तद्दर्शना
व अत्र व्रीडादिव्यभिचारिणां वाच्यत्वं दोषः ९८ तामिति तां नायिकां नेत्र
योर्मीचरे कृतवतोस्य कोप्यनिर्वाच्यो निरंतरो घनो रसः अजायतेत्यन्वयः
कीदृशीं अनंगस्य जयमंगलसंपत्तिरूपां किंचिदुद्धे भुजमूले कुचसंधौ लो
कितां दृष्टामित्यर्थः अत्र रसस्य वाच्यता दोषः ९९ आलोकयति। एषयु
वाकोमले कपोलतले अभिषिक्तोतण्व पुलकादिचिह्नव्यक्तोऽनुरागस्तेन स्व
मगां शोभनां अभिरामां रमणीयाम् तिर्यसालाहर्शी नायिकामालोकयंस्वं
गारस्य सीमनि तरंगितं अविछिन्नं खेलनं आतनोति तत्पश्येत्यन्वयः तथा

१८

विलग्नेहेतुगर्भंविशेषणमाहबाल्यमितिनिहृत्यातिक्रम्यविवर्तमानः पुलक
कदम्बादिभिश्लिष्यमानइत्यर्थः अत्रविशेष्यंतत्शृंगारपदवाच्यम् ७० सं
प्रहारइति॥ संप्रहारेयुद्धेप्रहरणैरायुधैःपरस्परंयत्प्रहारस्तेषांरणत्का
रैर्लाहसशब्दैः कणितैर्लस्यप्रकृतवीररसकोप्यनिर्वचनीयउत्साहो
दित्यन्वयः अत्रोत्साहस्यस्थायिभावस्यवाच्यता ७१ कर्पूरेति॥ तस्यपुनः
सानापिकानयनावनौनेत्रप्रसारणभूमौनेत्रगोचरइतियावत् अभूदित्य
न्वयः कीदृशीलीलयाशिरःसंबधिनोंशुकस्ययोनिवेशविशेषस्तस्यक्रि
याकरणेनप्रकाशनयोरुन्नतिर्यस्यास्तथाभूताकस्मिन्सतिकर्पूरधूलिवत्
धवलेनद्युतिपूरेणधौतंप्रक्षालितंदिशांमंडलंयेनतथाभूते शिशिररोचि
षिचंद्रेसति तेनोद्दीपनप्रकर्षेण अत्रपुंनिष्ठशृंगारानुभावःकष्टगम्यः ७२
परिहरतीति॥ वनएवेदेविषमादशाविरहावस्थाअस्यदेहंप्रसभंहठात्
इतिएवंप्रकारेणपरिभवति अत्रकिंकर्मइत्यन्वयः परिभवप्रकारमा
ह परहरतीत्यादिरतिविषयाभिलाषः मतिरर्थनिर्धारणांस्तुनीतेछिनत्ति

का॰ प्र॰
उ॰ ७॰
२५
119

परिवर्तनं पार्श्वपरिवृत्तिः अत्र विभावः करुणरसः शोकेप्येवंभावात् ७३ प्र
मादइति ॥ मानवतीं मालतीं प्रति माधवस्येयमुक्तिः हे प्रिये प्रसादे वर्त
स्व प्रसन्ना भवेदित्यर्थः मुहुर्दर्शप्रकटपरुषं कोपं संत्यजन्त्यस्तमिव ते वचः
स्फुटं निशम्यमानानि स्निग्धान्यामाभाणानि सिंचत् मोस्थानानां निधानमाकर्ण
मुखं त्वम ममभिमुखं स्थापय मत्ये विवेकरहिते गतः कालरूपो हरिणः प्र
मेतुं न प्रभवति न शक्नोतीत्यर्थः हरिणत्वारोपेण चापलत्वं ध्वन्यते न
च शृंगारप्रतिकूलस्य शान्तस्य भाववत्त्वादिति दोषः ७४ गाढ्रइति ॥ निर्म
लरमणोच्चालनपर्यंपतिते मति सकलस्य गृहकार्यस्य परिहारे त्यागे हृद
यं यस्याभूतावपूर्णेन तेन सह वनगमनमेवेच्छतीत्यर्थः अत्र वनव्याजवन
गमनसकलपरिहारयोः शान्तानुभावत्वेन प्रतिभासः इंधनानयनादिव्या
जोपनिबंधे तु दोषः ७५ औत्सुक्येनेति ॥ नवसंगमे हसता हरेणाश्लिष्टेन स्वा
पवसंरोहमुलकाउद्गतरोमांचा गौरीवः शिवायास्तु कीदृशी दयितस
मीपगमने औत्सुक्येन कृतत्वरा सहजवामस्वभावया स्वाभाविकयेति

२५

तिणावत् ह्रियालज्जया यावर्तमाना पुनस्तैस्तैस्तत्कालोचितनबंधुवधूजनसंव
चैनैरभिमुखत्वंसंमुखत्वंनीताप्रापिता तयाग्रेवरं दृष्ट्वा आत्तोगृहीतः साध्वस
रसोभयरसो ययातयाभूतेत्यर्थः अत्रोत्कककारस्यवाच्यत्वेनानदोषः असाधारणा
नुभावेनतदंगत्वासंभवात् अतएवदृगाद्युत्सुकमित्यत्रोप्यौत्सुक्यमेवशाब्दे
नोपात्तमितिदिक् ७६ पांडुक्षाममिति॥ हेसखिनवपांडुक्षामंवदनंसरसंशृ
ङ्गाररसरसितं स्निग्धंचहृदयं अलसंआलस्ययुक्तं वपुश्चहृदंतः हृदयमध्येनि
तांतंअत्यर्थंक्षेत्रियरोगमावेदयतीत्यन्वयः क्षेत्रियः देहांतरचिकित्स्योऽसा
ध्यरोगः क्षेत्रियंचपरक्षेत्रेचिकित्स्यइतिनिपातनात् सर्वशरीरव्यापिपीडा
जनइत्यन्ये क्षेत्रियंक्षेत्रजतृणेपरदाररतेपिच अन्यदेहचिकित्सार्हेऽसाध्य
रोगेचजायतइतिविश्वः ७७ सत्यमिति॥ मत्तांगनायाः अपांगभंगः कटाक्ष
लहल्लोलं अस्थिरं तथाचरमादीनां रमणीयत्वेपिजीवितस्यभंगुरत्वात्तयातत्सा
पेक्षाणामनुपादेयत्वमेवेतिशृंगारवाधेन शांतेपर्यवसानमितिनविरोधः ७८
भूरेणुदिग्धानिति॥ युद्धेपतितावीरादेवत्वलाभेनविमानपर्यंकतलेनिष

श्री
का. टी.
उ. चं.
२०
120

स्मानुपविष्टाः संतप्तदानीं ललनानामप्सरसामंगुली निर्दिश्यमाना
न्देहानरणमयतितानकृतहृल्लाविष्टतयाश्चर्याविष्टतया अपरपत्रितपन्चयः
कौतुककरेद्बगर्भाणिक्रमेणकर्तृविशेषणान्याह भूरेणिवन्यादि भसंबंधिरे
णुनाव्याप्तानुनवानांपारिजातमाल्यानां रजोभिःपरागैर्वासितानिसुरभीकृ
तानिवाहूल्मेध्यानिमर्मनरागानियेषांतेशिवाभिक्रोष्ट्रीभिगाढमालिंग्यमा
नानूचदेहानूसुरांगनाभिरप्सरोभिराश्लिष्टाभजयोरनंतरात्वंवत्तोयेषांते
सकृथिवैःक्रव्यम्भुजांमांसादीनांखगानांगरुडादीनांसूत्रपैःपतैरुपवीज्य
मानान्देहान् चंदनवारिसेकैःसुगंधिभिःकल्पलतोत्थवल्कलैःपल्लवैः
संवीजितावीराः अत्रपतितस्वदेहसुरांगनालंबनयोर्बीभत्सश्रृंगारयो
र्मध्येवीररसविरोधान्नदोषः अयमितिव्याख्यातंप्राक् अत्रसमयमानःश्रृंगा
रस्याकरणोदीपकतया तदंगत्वान्नविरोधः इतिति अपतत्ं प्रमृयंतदेव
भोक्तुमुद्यतायेसिंहेनदर्पमदयत्सागमर्पितवतंजिनंप्रतिकस्यचिदुक्ति
रियम् हेजिभवतःशाश्रीरेरक्नेरुधिरेमनोयस्यास्तयाभक्तयैवअनुरक्तमन

विशेषं

२०

ष्मगराजस्य सिंहस्य वधेऽवमृगजातीयराजवधात् दंतदत्तानि करजैर्नखैः
विपाटनानि विदारनानि च दत्तान्यपि तानि जातस्मृहे वयमप्येवं विधाभूया
स्मेति जानाभिलाषैर्मुनिभिरप्यवलोकितानीत्यन्वयः कीदृशे शरीरे पर
परित्राणादूषीत् प्रोज्झित्वाउज्झताः सांद्राः पुलकारोमांचाय स्मै एवंभूतेप।
हे अनुरागात्तथाभूते अत्रदयावीरस्यानुभावविशेषेशृंगार उपमानभा
वेनांगं ७४ क्रामंतइति राजानंप्रतिकवेरुक्तिः हे राजन् अधुनातहे
रिणार्यः भीत्याभयेनभर्तृकरेषु अवलंबिताकरायाभिस्ता दृष्योभूत्वा
दावाग्निपरितः दावानलस्यसमन्ततोभ्रमंति पलायनेवनेप्यस्मन्नय
ते उमेवते पुनरप्युपनज्जायमानो विवादो यासांतादूर्वेनितत्रापि भ
र्तृकरंगस्त्रीनाग्रे परितोभ्रमणात् कीदृशाः दर्भांकुरैर्वेताभ्यः कोमलां
गुलिभ्योगलद्रक्तं येषांतैपादैः सदर्भास्थलीररण्यप्रदेशान् क्रामंत्योलं
ह्वयंत्यः पातितोयावकीलाक्षारसोयेषुतथाभूतैरिवेत्युत्प्रेक्षा विवादोस
मर्थनायमप्रेक्षा एवंसदर्भाङ्ग्न्यपि तथागलत्रक्तावपुष्पांबुनाष्नुतं।

श्री॰
का॰ टी॰
उ॰ चं
२१
१२

लब्धोत्तंसप्रहासालिखितमाननं येषां ताः विद्वाद्वेषिपद्मादस्य निर्गमः अत्र
प्रधानभूते राजविषये रतिभावे द्वावपि करुणशृंगारावंगमिति न विरोधः ८०
एतीति ॥ एतीत्यादिप्रकारेण शाहप भ्रष्टाकांतेरथि मिर्याच कैर्धनिनः
कीडंतीत्यर्थः अत्र एतीति क्रीडंतीत्यासर्वेषां प्रधानभूतक्रीडान्वयादाग
मनायोर्न विरोधः ८१ क्षिप्त इति ॥ अमरुकवेरिदं पद्यं स त्रिपुरदाहकालीनः
शंभुसंबंधि शराग्निर्वो युष्माकं दुरितं पापं दहत्विसन्वयः सकः
यः आर्द्रापराधः अचिरविहितापराधः कामीव हस्तयोरवलग्नः शराग्निर्भया
त्कोपाद्याश्रुसहितैर्नेत्रोत्पलैर्या सां तथाभूताभिस्त्रिपुरयुवतिभिः क्षिप्तः
प्रक्षिप्तः तथा प्रसभबलात् अंशुकांतं वस्त्रप्रांतं आददानः हस्तेनाभिहतस्ता
डितः तथा केशेषु गृह्णन्नपास्तः कामिनापि चुंबनाय केशग्रहणानंतरं चरणयो
र्निपतितः संभ्रमेण भयेन आदरेण च नेक्षितः तथा आलिंगन् अवधूतः
क्षिप्त इत्यर्थः अत्र यथा पूर्वं कामुकः करालंबादिकमकार्षीत् तथा सं प्रति
शराग्निरपि प्रमानतया शृंगारपरिपोषितेन करुणेन भगवतां प्रभोः प्रभा

२१

वातिशयएवमुत्कर्षमानीयतइत्यनवद्यम् १८२ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमा
णाभिज्ञतत्सद्रूपाख्यश्रीरामभट्टात्मजवैद्यनाथसूरिविरचितायामुदाहरणचं
द्रिकायांसप्तमउल्लासः ॥ अपसारयेति ॥ देव्यालिंगनसारंकर्पूरंअपसार
यदूरीकुरु हारंहरएवंकुरुअमलमितिवीप्सायांउद्वेगातिशयःसूच्यते १
मनोरागइति ॥ लवंगिकांप्रतिमालत्याइयमुक्तिः माधवविषयोमन
सोरागस्यासक्तिः अविरतंनिरंतरंविषमिवप्रतीक्ष्यंयस्यास्यादेवंप्रसर्पतिवि
विधप्रकारेणसर्वांगीनंसंचरति अतएवप्रमाथीक्षोभकारीनिर्धूमोविधुतः
संधुक्षितःपावकइवज्वलति तस्माद्गरीयानुत्कर्षकाष्ठांगतोज्वरइवप्र
त्यंगंस्थितःस्थितिपीडयतीइतिविभिन्नधर्मामालोपमा अतोरूनोरितोमनो
रागान्मांत्रातुंतातादिकंनप्रभवतिनशक्नोतीत्यर्थः निर्धूममितिपाठेवि
धुतइतिक्रियाविशेषणं २ चित्तइति ॥ विरहिण्याउक्तिः चित्तेचमत्क
रोतिनत्रुट्यतिसागुणेषुशय्यासुलुठतिविसर्पतिदिक्षुखेषुवचनेव
चनेप्रवर्ततेकाव्यबंधेध्यानेनत्रुट्यतिहृणांतरुणीप्रगल्भेतिसंनखोल्क

तंचमेचिकुरेतिप्रसिद्धंनदृष्टदाचरतीत्यर्थइत्यन्येगाढंलक्षेत्यपरे गणेषुनत्र
दातिपर्यैवानंनप्राप्नोतीत्यर्थः नहीयतइतिकेचित् शय्यास्तत्रंठनं
द्विलविर्षणंचभावनयास्वस्थाङ्गमात् विसहृदीतिपाठेविकसतिप्रका
शतइत्यर्थः वचनेवर्ततेऽसेववचनविषयीभवति कामवधेऽपिसेवि
षयीभवतिनव्याध्यानेनगृह्णातिसंदानहिविषयीभवतीत्यर्थः वचनेवर्त
तेउपदेशंगृह्णाति उपदेशोकाव्यंवंथप्रवर्ततइतिमदेशः ३ प्रियेति
संध्याकालीनचक्रवाकचेष्टावर्णनम् प्रियेसर्वेसुहृदिचक्राप्यगम्य
वालोकेदेशगतेमतिसरोरुहवचैनेवद्धानेनसुदिनेऽवचनेनाम्पति
स्लायतिशोकात्तप्यमानेच भ्रमरेषुकंदत्सुतारस्वरंशाद्धापमानेषुरु
रत्सुचटयित्वयाश्यासन्नंपुङ्क्षेसारसपविविणं पुरोऽग्रेवीक्ष्यवियोगिनाच
काह्नेनचक्रवाकेनविलसितावास्वादितानचोक्षितान्यकाकेवलंनि
गळतोजीवस्यार्गलेवचक्रेनिहितेत्यन्वयः नियुक्तदर्शनवत्संपृक्तद
र्शनस्यापिविरहोदीपकत्वादुभयप्रदर्शनं अत्रविप्रलंभेजीवविरो

धोत्वेनानुपकारिका ४ स्वर्गीति ॥ वरवर्णिनीउत्तमांगनेअवनेनैवमा-
नुषेणैव देहेन स्वर्गप्राप्तिः ननु दिव्यदेहेन स्थानविशेषप्राप्तिः अस्मात्तु तो-
ष्युत्कृष्टत्वात् तदाह अस्माद्दृष्टदस्याधरस्य रसः सुधां न्यक्करोति नितरां म
अतिशयेन तिरस्करोतीति ५ अनंगेति ॥ अनंगस्य रंगो नृत्यस्थानं न
स्तरपंक्तानतांगणस्तटनृ मवैकमंगभंगीभिविलासवलनैस्तथांगीकृतं-
स्वयमादरेण स्वहीनं यथांगीकारेणेनाभंग्यः पुनः स्वांतानि चित्तानि येषां
तान्यरविषयविंतनानि येषां तथाभूतानि समस्मा कुर्वतीत्यन्वयः ६ परि
म्लानमिति ॥ उदविसिन्धाकविभ्याः पत्राणां शयने कृशांग्याः संताप
वियोगसंतापं वदति कथयतीत्यन्वयः कीदृशं पीनयोस्तनजघनयोः
संगादुभयतस्तु उभयस्थानयोपरिम्लानं त्वकायशयनात् कृशास्य म
ध्यस्य परिमलनं संघर्षमप्राप्य अंतर्मध्यभागे हरितवर्णं तथाऽम्लानि निर्बि
लतयाशिथिलायाभुजलतायाम्स्मात्तेपर्बलनेस्यव्यस्तोऽन्यथाभूतो न्या
मोचेरणायस्य तथाभूतं उत्कंपूर्वकतत्त्वदभावाभ्यांतेपवलयोर्भेदः अ

ति

तल्पः ४

थेनाक्षेपेणाभिहितेन यानि वल्गनान्युद्धतनाटितान्यर्थः इति केचित् ७ मंथे
ति ॥ रणास्थाने दुंदुभिध्वनिं श्रुत्वा भीमसेनस्यायं प्रश्नः अयं शाहूयमानो
दुंदुभिः केन ताडित इत्यन्वयः कीदृशः मंथो मंथनं तेनायस्तमांदोलि
तं यदर्णवस्याम्भस्तेन प्लुतमाप्लुतं कुहरं गह्वरं यस्य मन्दरस्य चलितो मंदरस्य
गिरेर्ध्वानवद्धीरः स्तनौ निपातैर्भमः कुहराकुहरेषु चलन्नूपो मंदरध्वा
न इत्यर्थः कोणो वादनं दण्डस्तत्राभिघातेषु सत्सु यद्वा भेरीशतसहस्राणा
ढक्काशतशतानि च एककालं यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते इति परिभा
षितकोणाघातेषु सत्सु नदं तर्गितो यं गर्जन्त्या प्रलयकालीना या घन
घटा या अन्योन्यसंघट्टश्च वर्षंडो दारुणः इत्यर्थः कृष्णायाः द्रौपद्याः क्रो
धस्याग्रे वर्तमानो दूतः तदग्रयुक्तत्वात् कुरुकुलस्य निधनं तत्र यस्तदर्थम्
स्यात्तद्रूपो निर्घातसहितो वातः मेघानां वातानां चान्योन्यसंघट्टजन्यश्चंड
ध्वनिर्निर्घातः तथा अस्मत्सिंहप्रतिरसितं तस्य प्रतिध्वनेः सखा सदृश
इत्यर्थः ८ प्रोहेति ॥ वीरचरिते वैतालिकस्येयमुक्तिः तद्धीमं कु

श्री
का॰टी॰
उ॰च
२३
123

२

२३

भकरणेसोत्तमांगंशिरोवियतः आकाशान्निपतनिद्रूत्यन्वयः कीदृ
शं कंदरारंभभाजं तन्मविस्तानामकृतांभांकारैस्तादृशाशाहुः काकुत्स्थवी
र्यस्यश्रीरामचंद्रस्यपराक्रमस्यस्तुतिमिवकुर्वन् ऊर्वीणांतथाशोहुस्समहा
वेगप्रयुक्तस्योच्छेदस्यानुरूपेणोच्छलनस्यध्येनभवद्यःसेकेयस्यतादृ
रूपत्वातन्नासलेनाकृष्टैरस्वेछितैर्यकृवलितोनावकृतयाप्याप्यतोरविर
थोयेनतथाभूतेनारुणेनईदृत्समासांतःदृश्यमानमित्यर्थः ॥ इतिश्री
मत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सद्रामभट्टात्मजवैद्यनाथकृतायामुदाहर
णचंद्रिकायामष्टमउल्लासः ॥८॥ नारीणामिति ॥ नारीणांस्त्रीणा
मनुकूलमाचरसिचेज्जानासिजानासिभवसीत्यर्थःकम् अरीणामनुकू
लमाचरसिचेज्जानासीतियोजयित्वाकश्चिदाह कश्चेननोभूत्वावामा
नांप्रतिकूलानांनारीणांनमाननोतीति वामानामित्यस्यकामिनीनामि
तीनामित्यर्थंकल्पयित्वाप्रथमपद्धेनराद्ध भवान्यवसानांस्त्रीणांहि
तकृन्नैवभवतीति अपरस्त्वहितंकृंततिछिनत्तीत्यर्थंपरिकल्प्यादु
बल्याभावेनप्रसिद्धमात्मास्वरूपंयस्यतादृशाप्यजनस्यहितकर्ततंकिं

श्री॰
का॰ टी॰
उ॰ वं॰
२४
1241

युक्तमपि त्वनेनेति सत्यमस्त्वबलस्य दैत्यस्याभावेन नाशेन प्रसिद्धरूपसंबन्ध-
स्यान्यर्थं परिकल्प्य पुनराह भवतः पुरंदरस्य नामनंतरछेदं तस्य छेदं नाशं विधा-
तुं कुतः सामर्थ्यमिति सामर्थ्यसंनियुक्तायुक्तविचारस्तदेव न भवतीनास्ती-
ति भावः अत्र वक्रोक्तिरलंकारः १ अहो इति ॥ हे दक्षीदारुणा क्रूरा बु-
द्धिलवकेन निमित्तादत्ता अत्र दारुणोस्य सकाष्ठेनेत्यर्थं परिकल्प्यान्य आह
विगुणो निसत्वादिगुणत्रयवर्तीबुद्धिः अयते न कृ विहाक मयी काष्ठम-
यी सा यतः इत्यर्थः अत्राभंगश्लेषः इति पूर्वस्माद्भेदः २ गुर्वीति ॥ हे स-
खि गुरुपराधीनत्वं यावत्त्वं दूरं तरं देशांतरं मधुमासोऽसो कांतः आ-
लिकुलकोकिलैश्चललितेन मनोहरे वसंतसमये नागमिष्यती-
ति नायिकयोक्ते वाक्ये समाप्ते काकाकानपृष्ट्यन्यपि तु पृष्यस्येवेत्यस्यार्था-
योन्यते इति काकुः वक्रोक्तिः ३ ततइति ॥ अरुणस्य परिसंदेन सं-
चारेणोदयेनेति यावत् मंदीकृतं निष्प्रभीकृतं कामेन परित्तामा-
याः कृशायाः कामिन्या गंडवत्पांडुतां दधे धारयामासेत्यर्थः अत्र
संदं मंदीति गंड पांडु इति चन काराद काराद कारात्मकस्य चानेकव-

जनस्य सकृद्दृष्टत्वे छेकानुप्रासः ४ यस्येति ॥ यस्य पुंसः सविधे समीपे
ऽपि नानाश्लिष्टस्य नवीनदीधितिरिन्दुरिव वदनः विरहोद्दीपकतया
दावाग्नितुल्य इत्यर्थः उत्तरार्द्धे तु दावाग्निरिन्दुतुल्य इति विपरीतत्वादुद्दे
श्यविधेयभावव्यत्ययमात्रभेदाल्लाटानुप्रासः ५ वदनमिति ॥ सत्य
मित्यङ्गीकारे वरवर्णिन्या उत्तमवनितायास्तस्या वदनं सुधाकरश्चन्द्र
इति सत्यं परं तु सः कलंकेन विकलो रहितः पुनः कलङ्की चेत्संभवेत्तदा ने
वमित्यारोप्यापवादः पूर्वं सुधाकरपदं विधेयं चरमं तु नैरन्तर्येन वदनपर
मिति तात्पर्यभेदः ६ सितेति ॥ सप्तमे व्याख्यातं सत्त्वारीति हे राज
न् सत्त्वारी विभर्तीति भगणानामुमांपानीति यस्तं उमासहितं विधु
शेखरं हरमाराध्य ततस्तदाराधनाद्देवदेहोऽसौ त्वं श्रमायोदंभग्नस्यः सन्
ष्टधि वीजयेत्यन्वयः कीदृशस्त्वं सत्त्वावसादं गतात्यरीणामिभायु
त्रनादृष्टोऽरण्येऽयस्य सदृत्यर्थः ७ विवेति ॥ अयं महाजनः उत्तमलो
कः विनापतित्वं रूपेण यमेन मानसा विज्ञातः अरं शीघ्रं घनमानानां सा

श्री· का· टी· उ· वं· २५

125

रमवसादेशैरिति इदानीं यथा तथा प्रदीपन प्रवृत्तेत्यन्वयः कीदृ
शेन एनः अपरापं विनानयताम्बस्याने प्रापयता अस्त्रखादिना शाणभल
केन स्रुवादिना ऊनयताम्बनंकुर्वता कीदृशो महाजनः महान्तमजं
नुदति यागार्थं दिनस्यीतितथा महन्तमवमजंतिक्षिपंतियेदुर्जना
स्तन्नोदीनदपसारक इतिवा अन्येतु विनागरूड्याल्पपक्षितस्येन ऊन
यता हानिं प्रापयिता स्रुवादिना स्रुवमंतकेणेति व्याचक्रुः ८ स
मरमिति ॥ सकृत्प्रक्रान्तो राजा आरंभेरिसमूहं सर्वदा सर्वकालं अवश्यं
निश्चितं भरतः अतिशयेन रणगुरुमानेषीत प्रापितवानित्यन्वयः आरं
कीदृशं अबलं सैन्यशून्यं विततो विस्तृतो आरवो शब्दो यस्य तत् दीपिकाहृ
तस्तदूयमप्यनैषीदिति क्रियाविशेषणं तेन सैन्यमनपेक्ष्यैव सिंहनादं
विस्तार्य समरसंचारं चकारेति पर्यवसन्नोर्थः कीदृशः अलसं मंदं
अ° वानं गच्छन् शीघ्रं गच्छन्नित्यर्थः अस्थीनि तस्यति उपक्षिप्यतीत्यस्थितः
सोन तत्वेप्यधातोरिति निषेधादीर्घत्वाभावः यद्वापि विस्मारिस्थितस्त

तरइत्यर्थः पुनः कीदृशाङ्गत्यपेक्षायामाह: श्लोकः सत्वगुणेनयत्सारं
भूतस्तच्चरतः पुनः कीदृशमारंभ्यचरपंचभूताधीनं अविलंबितानिवस्तु
नयास्वीकृतानितारुवाणिनरुसंधीनिवल्कलानियेननतु तारवं
नरुसमङ्रुमितिकेचित् नरूपमङ्रुत्यन्ये सर्वेषांदाराणोयोमानस्तदेशि
तरिकाणीत्येराजा तथाद्दवानलेनसमस्तत्वः स्थितः तेनसमंस्थितं
स्थितिरस्येतिवाशत्रुसंतापकतयादीप्तत्वमनेनचदावाग्निसाम्यम् ५
घनंतेति ॥ घनंतेनमहिम्नायाश्रंविशुंययातादृशीयांदुर्गांवेधाःब्र
ह्मापिनवेदनवतोनजानाति याचप्रणतेमानवेमनुष्येदयांभजनद्रस
त्वयः ६ यदाजननइति ॥ यस्मात्दुर्गायामानतोयजनः तयात्यर्थनी
तिनाशंनयातिनप्राप्नोति कुतः अयदानतः अयः शुभावहविधेस्तस्ये
वदानात् यद्वाश्रयस्यदाननः एवंउनाद्योनयात्ययइतियोज्यं तांशिवे
कल्याणनिमित्तेस्मरामि कीदृशींशिवेनशंभुनाईदृतांश्रर्धितांदृता
मनुकूलां कल्याणेहितामितिवा तथास्मरेणकंदर्पेणमितांअपरिछि

त्वामित्यर्थः ११ सरस्वतीति ॥ हेसरस्वतीतिवाग्देवते स्वइच्छयातिशये
नअस्मादंगकेसंरभसत्वंभवेत्यर्थः मेमम चित्तरूपेसरस्वतिसमुद्रे स्थितिंकु
रु सरस्वतीशब्दस्यनदीसामान्येपि शक्तत्वयाश्लेषेणतस्याः समुद्रेस्थि
त्यभिधानं कथंभूतेसेव्यशरीरमेवकृतेन सरस्वत्याख्यनदीरूपेइत्यर्थः
१२ ससारेति ॥ शारत्स्मरः कंदर्पेणसाकंदर्पेणगर्वेणससारअजगा
म कीदृशीसारसंपत्संसारसः पक्षिविशेषोवातत्सहिता नवानितंनांसि
शकटानियस्यांसानवाना: शारंकांडंविभागेनपोषयंतीपरिपाकंप्रापयं
तीत्यर्थः शारंकांडशमित्यमरे नविद्यतेवीनांपक्षिणांभागःशाद्वलायस्यांसा
अविभागाएवंभूतानपक्षिशब्दसहितेत्यर्थः नवानूतना १३ मधुपेति
जगत्कर्तृश्रियंशोभामभूतमधारयत् कीदृशांमधुपराज्याभ्रमरपंक्त्यापरा
जितानिधैर्यान्यूनावितानिमानिनीजनमनांसियाभिस्ताःदृशीभिः सुमनो
भिःपुष्पैःस्मरमिषुनःकीदृशंवारितोनिवारितोवारिजानांकमलानांविभ
वोयत्रतन्न पुनःकीदृक्स्फुरितानिविकसितानिनितान्तानिपरकाणि

ततानि विकीर्णानि त्वया घ्राणानि वनानि यत्र तत्‌ अस्मेत्तु एवंभूतां स्वमनसो यत्र ता
दृशास्य सुरभेवसं तस्य श्रियमिति एकपदतया व्याचक्षते तादृशात्स्वमनसा सु
रभिश्रियं सौरभसंपदमिति तु न युक्तं सुरभिपदस्य सौरभविशिष्टद्रव्य एव
काव्ये प्रयोगदर्शनात्‌ न तु सौरभमात्रे इति दीपिकायां १४ अलंकार
इति।। विधौ चंद्र एव विधौ दैवे वक्रे कुटिल एव वक्रे प्रतिकूले मूर्ध्नि मस्त
के स्थितवति सति सर्वामङ्गलेः सर्वदेव श्रेष्ठस्य स्थाणोर्मम देवस्यापि
यमवस्था भवति अमीमात्रेषाव वयं पुनः के कस्य गणनायामित्यर्थः अव
स्थामाद्यलंकार इति शंकाकरं भयजनकं नरकपालमेवालंकारः विशी
र्णो गोभृङ्गी परिजनः एकः सोपि वक्रवयो यस्य तथाभूतो तिजीर्णो वृषः
वसुधनमिति अत्र विधाविति तु वर्णो वर्णयोः श्लेषः २५ एवमिति।। परस्मि
चोदाहरणं सम्यङ्मे व्याख्यातं भक्तीति हे देव तत्र वीरा युष्माकं भवस्य संसा
रस्यार्तेः पीडाया शामनं क्रियतामित्यन्वयः किंभूतेन ते च भक्तिप्रकर्षा भक्ति
नम्रा सत्कर्मके विलोकने प्रणय यौ येषां ते नीलोत्पलस्पर्धाधुते समाधि

श्रीः
का. टी.
३. चं.
२८

निरन्तैर्दिनमासवर्षध्यानेनालंबनं ययोस्तत्तां नीते प्रापिते लावण्यमहानि
धिरूपे लक्ष्मीरहस्ये श्रीः रसिकलातनन्वनीकुर्वाणे ननु पदेन भक्तिप्रह्वे यदि
लोकनं नतप्राणिपिनि नीलोत्पलस्यंड्रीशीलाशीलांसत्काठीलेणाणि निः
ननोर्नीलत्वात्स्यंड्री ईदृ्हितसेवस्प्राप्तध्यानलवनतां नीतामहानि
धिरितिच्छेदः हलोपेरितिदीर्घः ऊरुतामित्यात्मनेपदे लोडेकवचनम्
नेत्रपदे परस्मैपदे तद्विवचनमिति सोयं नपुंसकस्त्रीलिंगयोर्द्विवचनैक
वचनयोः श्लेषः १९ महदेवरति ॥ संस्कृतपदे हे उमे गौरि मम आगमादर
णेविधेयोपार्जनेनतं समासंगं अवधवस्त्र अवसरे तं चिन्तमोर्हं सहसादरमा
गमादरणे कीदृशे महदेउत्सवदायके संबोधनविशेषणं चैतत् की
दृशं समासंगं स्वैरैर्दैवैः संधानं यस्मात्तादृशं कीदृशं चिन्तमोर्हं बहुश्र
नेकधा सरणं प्रसरणं यस्य तं बहु सरणं संसारो यस्मादिति वार्थः प्रा
कृतपदे तनुमहदेहि रसं धर्मैत मोवशामाशांगमागमादुरनः दूरवधु
शारणं तेचिन्तमोहोपसरतमे सदृशे निःसंस्कृतम् सरंधीतिं तमोव

197

शुंभो नमो गणानां पतये गमागमात्संसारात् शाश्वतं त्वं भवसीति शेषः अयं
समस्तनप्राकृतनरूपभाषाश्लेषः १७ अयमिति ॥ सामर्थ्यं कृतेन निकरोतीति
वा सामर्थ्यकृत् वदतीति हृदि पारयिष्यतीति पुत्रुपेपुकथयिष्यतीति
वरिवचोऽस्त्वरिप्रकृतिश्लेषः तथाकृतिरिति कृतेन निकरोतस्तोः किंपितुस्त्वं
रूपं रजनिरमणोति रजनिरमणश्चंद्रो मौलौ यस्य तस्य हरस्य पादपद्मा
वलोकनमेव वत्तणाज्जन्म वनस्यमये पराग्राशं संप्राप्तं अपूर्वं संपत्स्वरूपं यत्र त
तथा स्यात्तथा त्वं हं जानुचित् प्रथमनिवहमध्ये प्रमथानां गणानां मध्ये उचि
ते रुचि श्रीतिर्यस्य तु विनाकृविवीर्यस्य तादृशो नंदितानंदकः स्यामित्याशी
सा तथा सति सानंदितानंदिनो गणस्य विशेषस्य भावो मम स्यादित्यर्थः अ
यस्यादित्युत्तमप्रथमपुरुषयोर्नंदिनेतिनचनस्तोः प्रत्यययोश्लेषः १८
सर्वस्वमिति ॥ हे हर शंभो त्वं सर्वस्य मर्त्यं यतो भवस्य संसारस्य छेदे तन्य
रः नीत्युपकारयोः सामर्थ्यं ग्रानुकूल्यमायासि आगळसि कीदृशं
सामर्थ्यं तनोः शरीरस्य वर्तनं स्थितिर्येन तादृशं यद्वा तयोः प्रकारयोः

श्री:
का॰टी॰
उ॰ चं॰
२२

मामत्वंयच्चतादृशंनत्ववर्तनंशरीरस्हातिमायासीतिवार्थः पद्देचोरंप्रती
यम्युक्तिः त्वंसर्वस्यसर्वस्वंहृत्यपदृत्छेदनतत्परोभव उपकारस्तात्।
नयस्यपसारय प्रायासिकष्टंशास्त्रिवर्तनंजीवनंतन्विस्तारयेति अन्ये
तुसर्वस्वादिकंहृत्वानयातपञ्चयोदिकष्टंकारयेनयुक्तिःस्यादितिय
स्मान्नग्रहमिछामीतिविद्यापरमेश्वरंप्रत्येवेद्दयमुक्तिरित्याहुः अत्रदृदे
त्यादिसंधिरु. विमर्शोः श्लेषः २९ योमरुरिति ॥ सविबुधेंद्रःपाण्डित
श्रेष्ठोराजाराजतेयश्चसकृदनेकवागंपरगोत्राणांशत्रुवंशानांपक्षस्य
सहायवर्गस्यछेदेलवणेनैवसमर्थः छेदरूपेतृणेऽत्यस्वरलिवा शतको
टिरदेदातिइतितथातनत्तोविभक्त्यात्रयन्नित्यर्थः इंद्रपक्षेत्तुविबुधे।
द्रोदेवराजः परगोत्राणांश्रेष्ठगिरीणांपक्षछेदःपतत्रच्छेदः शतको
टिनावज्रेणघातिवंदयतीतितथातत्तामित्यर्थः अयंचाभंगश्लेषः २०
स्वयंचेति ॥ नकेवलंस्वामिसापेक्षितयेवफलप्रदागौरीकिंतुस्वयंच
स्वयमपि अस्वापेदुःप्रापेदुःप्रापेफलेस्तबकानामिष्टप्रदेत्यर्थः केवप्र

२८

भातसंध्येव कीदृशी पल्लवाताम्रैर्नवपल्लवारुणैराभास्वंती कांतियुतैक
रैर्हस्तैर्नाभ्यां विराजिता शोभिता संध्यापक्षे ताम्रैर्भास्वतः सूर्यस्य करैः
किरणैर्विराजिता तथाग्रस्थापल्लवानीति द्राभावस्तत्कालं स्त्रीला
भस्तत्र लब्धे जने हितप्रदेति २१ स्तोकेनेति ॥ उन्नतिरुच्चत्वं अभिमान
स्याधोगतिरधोगमनं पादपतनादि च तुलाख्यवर्णादिगुरुत्वपरिच्छेद
कः पदार्थः तस्याः कोटिः प्रान्तः तुलाकोटिश्चंडीदासः दंडउन्नमे अ
यं च शाहपरावृतिप्रसरत्वादर्थः श्लोकः २२ कमलनिभेवेति ॥ कचनिरी
क्षते सकलेति कलकलः कोलाहलस्तत्सहितं पुरं विवं तत्सकला
कलाः यत्र तादृशं देवेति हे देव विस्मितमेव पातालं आशानां दिशां
निबंधनं नियमस्थानं सकलाकलाः कला यस्मात्तादृशं देवेति हे दे
व विस्मितमेव पातालः अमराणां महद्रूपा भूमिः स्थितिर्हेतुः दे
वानां वायोरूपर्येवस्थितेः लोकत्रयात्मको भुवनत्रयात्मकः इत्यर्थः
राजपतेऽप्यलंपातारहिताव्यापृतानां मनोरथानां निबंधनं कारणं चाम

श्री:
का॰ टी॰
उ॰ वं॰
२५
१२५

रसंबंधिपावनभाजनं पालकवदान्यभाक्कलत्राणजनत्रयात्मकइति
२३ अविंदिति ॥ अप्रपतिविंबितरंदुरविंदुमलहृत्संदरीगलंतोलाव
ण्यस्यविंदुकायस्मात्स्मरस्येत्यागर्भ अविंदुविंदुमुन्यागलहिंदुकाचेति
विरोधः नाल्पःकविरिति अल्पःतुच्छोकोयशासिपद्येचेतिकोशः
अनुरागेति अनुरागःस्नेहोलोहित्यंच पुरःसरोग्रगामीसंमुखश्च
समागमोमिलनंस्त्रीपुरुषसंगमश्च २४ आरायेति ॥ योविषयम
दृष्टिस्त्रिलोचनः अचलंहिमाद्रिमवष्टपंचापंधनुरादायमन्मथंसपरा
जंगणंमौर्वीकृत्वाअच्युतोनारायणः शरोयस्यतादृशः लक्ष्यत्रिपुर
रूपंमभांक्षीत् भंजितवानित्यस्मिनमत्रतिमूर्ध्न्यार्थः अचलंचलनशून्यंध
नुर्होनोर्जीणः अप्रवाहोनोदंडाटन्यूनपरिमाणोगवः विषमा
लस्यादन्यत्रनिरिक्षणंदृष्टिः अच्युतास्वनिर्गताःशराःशल्यःभगश्च
तिविरोधाभासः २५ मारेति ॥ इस्माभिर्शंकल्याणंदिशपादृष्यादिस्य
त्वयः स्त्रीकृष्णोमामाभारिःशंभुःरामोवलभद्रःइममयोगगोपाः

२५

एतैः आसारवरं दृष्ट्वा धारासंपातनस्य वेगेन सारङ्गरूपद्मारब्धमत्तवः सो
त्रं यस्याः सा अत एव निम्नं तेषाम् अतिदृग्गोत्तमा आनतानां जलानां
माला संघट्टेन लोकविमर्दनश्रीः संपत्तिर्येषां तादृशानां महिषाणां
प्रभृतीनां बाधितः संभ्रमः संरम्भो यया सा पद्धतिर्यस्याः संघट्टः समेलन
स्थाने बाधितः संभ्रमः उद्वेगो यस्याः तस्यार्थः मान्याराममार्गसीमाम्बु
वधिः आदिमापुरातनी आद्रिजेतिवा पाठः आर्याविस्तृतं वृत्तं छंदः २६ सरले
ति ॥ प्रक्रान्तवर्णनाप्रसरत्वविशेषणे सरलामेवाहकोटिस्पर्शहिता
बकुलैः गरंभैः लारलानां अलिवनानां भ्रमरसैन्यानां आरवः कोलाह
लो यस्यां सा वारलाहंसो बकुला यस्यां तामिवं कुलायमंदारयुक्ताव
लिं करस्तां निगदतीति करला राजानो यस्यां सा अववकुले ... कपते यमला
नद्धविमलावा आर्यं मुरजबंधः २७ भामतरति ॥ हे प्रतिभासारप्र
ज्ञाप्रेरराजन् तेनवसभा भासते कीदृग्धीरसेनाभानाशोभितारसि
केतर्षः स्मरतापप्रनिदताविभाटीषिर्यस्याः साभा विनर्धितिनव्यात्

श्रीः
का० टी०
उ० वे०
३०
130

मापरमात्मायया सा वाटेऽस्य भानिपुणा अत एव देवाभा देवतल्पावत
दृष्टे विस्मयेवा अयं पद्मबंधः २८ रसासारेति ॥ हे रसासार पृथि
व्यां श्रेष्ठ राजन् रत्नतल्लवरसा पृथिवीतु पुनः सतायानृत्वं हितस्य भा
वद्विधीव दुर्जनान् स्वतिनाशयति दुनिहतनायसा षोन्नककर्मणि इति
धावन्नसारान् तथा अतासा अनुपहतयात्र तमउपहतये धातः सार-
सायतात पद्मायतनेवेति संबोध्यविशेषणं तथा सा तं नाशितनमवात
मत्तानं येन तादृशा वातेर्गतस्पर्थतया ज्ञानार्थत्वात् एवं नतं तन्नूकरणं
रातिरदातिरितिनदरः अत्रादशनत्वनन्करणे अयं सर्वतोभद्रः २९
अरिवंधेति ॥ अवनितलस्यतिलको भूषणं राजा सदा नन्ना सनाम
नया सदासन्नता द्वेष्वनत्रया वाभातीत्यन्वयः कीदृशः अरि
वरदारदृढा वेणयेषां तान् शरिणः शरपुत्रान् योधान् ईरयति प्रेर
यतीति तथा अरिवंपरेदं शरीरमस्येति आख्यानमपुत्रत्वं तथा सति
शरीरपरस्परिहृति सदृत्वेन देहपदस्मत दसहतेन चोभयालंकार

न०

३०

वीप्सयालंकारत्वापत्त्या शब्दमात्रालंकारोदाहरणं तावत्सपत्निस्संगा
त् सहस्राशीतिभ्रगस्थितिभिः रथ्यातूहैः स्फुरतं प्रोतंसं बद्धमिति यावत् व
रणघटानां यस्य सः स्थिरतायां अगः पर्वतः अत्र देहशरीरगृहादि
षु नपुनरुक्तवदाभासोलंकारः ३० चकासतीति ॥ शोभनमनस
स्य राज्ञः पार्श्ववर्तिनो विबुधाः पंडिताश्चकासति शोभंते कीदृशा
अंगनास्वरमंते उत्संगनारामाभिरहमुत्मर्थः अंगनेषु अजिरे
आरामाः क्रीडावनानि यत्र येषामिति वा कौतुकमुत्सवविशेषस्तद्रू
पानंदराः कौतुकेन विवाहसूत्रेण यज्ञानंद मद्वेतुर्वरति वा ३१
तनुवपुरिति ॥ असौ हरिः सिंहः अजनयन्यः सर्वांसिंहेषु श्रेष्ठो भूनदा।
त्यर्थः कीदृशः तनुकृशं वपुर्यस्य सः करिकुंजराणां गजश्रेष्ठानां
रुधिरेण रक्ता लोहिता नखरा नखा नखरा यस्य तादृशाः तेजसा धा
मस्थानं महसा बलेन सत्पुमनसां विपुलानां करणानां मिटः श्रेष्ठः
जिष्णुर्जयशीलः अत्र तनुवपुरित्यादौ पुनरुक्तवदाभासः स्फुट इति

श्री:
का. टी
उ. वं
३१

131

शिवम् ॥ ३३ इतिश्रीमदमरवाक्यप्रमाणाधिष्ठितनलसद्राममहात्म्यजवै
तलसदमृतीविरचितायामुदाहरणचंद्रिकायां नवमउल्लासः ॥ ९॥
उंल्लाल्लाकलितनीलाभमनोहरकलेवरम् गधानयनमर्दंकमाश्र
येयदुनंदनम् १ स्पष्टेपीति ॥ स्पष्टभावस्यप्रभवंउत्पत्तिदेवनंकामिन
त्वयः कांतंकमनीयं पश्चेत्मनंनरंनमृचतीत्यनुषंगः १ चकितेति ॥
चकितस्त्वस्तः एवंभूतायास्तस्याः प्रक्रांतनायिकायाः कुपिकोपेस
तितरूणानरूणवर्णानांउद्दाह्रारिणीमनोहरणशीलाकांतिर्यस्ये
वंभूतमिंदमाननंसरसिजंचममर्मितिमंमदंदर्षनायकश्रुतस्तिविंयकेर
तिसविंप्रतिसर्वोत्सोभाग्यंकयापिनवेद्यते २ अत्यायतैरिति ॥ यो
राजाचतुर्भिरुपायैः सामादिभिरदः एतद्भुवनंवमारपालयामासेत्यन्व
यः येषोरिः श्रीकृष्णः भुजैरित्यत्रापिवन्तुर्भिरितियोज्यं कीदृशैरत्यायतैः
दीर्घैरदृष्टाप्रयोजितैः अप्रजानुलंविभिस्फारिते विशेषैः रिविभवैश्रमभामि
रूपलक्षितैस्त्वअजनपायममयैरपायसृष्टैलक्ष्मीविलासस्थानमुपापनां ३१

तस्यपोतकस्याहोपमा ३ अविनयेति ॥ सकलमनोरथमार्गसंपादने प्रहरेग
णानामिमारणानीतार्थोयेस्य सःकस्य नामित्यन्वयणीयः किंकुर्वन् तस्य स्वर्णीय
इतिसंबंधः अत्रस्वरनकसहरा इति समासे आर्थी उपमा ४ गांभीर्येति ॥ गंगाप्र
वेगः समुद्रस्यस्य सेवेत्यर्थः नचतस्य वेतीवार्थे वर्तिनिदाघे ग्रीष्मकालेय
दंवरगक्तं सर्वस्वेन तत्तुल्यं तद्धत् तेनतुल्यं क्रियाचेद्वतिः नहितेश्रौतीमा
र्थीत्वउपमा ५ धन्यस्येति ॥ अनन्यसामान्यासाधारणाः इत्युत्कर्षविशेष
णं हे चेतनमस्य स्मराज्ञः वचः सर्वांकरणीयमित्यन्वयः अस्तनयेति अस्तन
वस्तरिणाम स्मरस्तमित्यर्थः अस्तनवत्मधुरंगामाधुर्यस्य साधारणधर्मस्य लो
पे धर्मलुप्ता वाक्यश्रौती उपमा ६ अलकेति ॥ करवालः खड्गः संपरायेसं
ग्रामे अक्रूरत्वादिकं यमसाधर्म्येन वाक्ये मारितास्पंदश्रगुधत्वेनैव प्रसिद्धेरि
ति ७ करवाल इति ॥ आचारआचरणं विषकल्पं विषादीपकल्पनं तत्स्वद
शमित्यर्थः ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः यदिजीवसि ततत्तदाचेत्तितस्य
मीपावस्थानेन वजीवनमेव दुर्लभमिति भावः ८ मद्गलेति ॥ सकलकर

परि

श्रीः
का.टी.
१. चे.
२२

132

णां विश्रामवितरणां न समरसकामस्य रूपते थवा निशाम्यते समरशामं शांशमात्रेणो
ति समरसकामस्यांशमात्रेणापि सदृशं न रूपतेऽथवा निशाम्यते श्रूयते इत्य।
न्वयः कीदृशं सकलकरणानामिंद्रियाणां परमविश्रांतिलक्ष्मीदायकं तथा
च समरसकाममेवैवंविधं नान्यदिति भावः ९ ततइति ॥ गंडइवपांडुर्गंडपांडुः
उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः माहेंद्री दिक्प्राची १० असितेति ॥
अतिभटानां शत्रूणां विक्रमस्य दर्शने सत्यपि यं न परे दृशा आसीदित्यन्वयः असित
भुजगः कृष्णसर्पः स इव भीषणा असितभुजगभीषणाः असिपत्रं यस्य असिर्व
रूपं पत्रमसिपत्रं कनकरचितकया रभसोत्कंठया आश्लिष्टः कृतश्छिन्नेत्वर्णीशीर्ष
चामरः संचारो यस्य सः उत्कटाः अरुणाः कपोलकांतिर्यस्य तादृशाः ११ पौर
मिति ॥ असोल्पः पौरं जनं स्वतीयति स्वतमिवाचरति उपमानादाचारे इति कर्मभ
ताडुपमानात्क्यच् समरस्यान्तेमध्येऽन्तःपुरीयति स्वंतःपुरइवाचरति अत्राधिक
रणाच्चेति क्यच् विचित्रेत्यादि विचित्रेणाचरित्रेण वितत इत्यर्थः तेन वितताश्चांत्वप
चणपावित्मनृशासनात् सपत्नसेनासंयमे वृद्धहस्तस्पतस्य ललितानि विलो

d X

का नारीयतइतिनारीवाचरतीत्यर्थः कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्यनेन क्यङ् १२
स्यइति ॥ मृधेसंग्रामेनिदाघेत्यादि निदाघवद्धर्मांशुमिवपश्यतीत्यर्थः उपमा
नेकर्मणि चेति कर्मण्युपपदे णमुल् चकारात्सार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि पार्थ
इवसंचरतीत्यर्थः सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्य इत्याचारे क्विप् १४ परिपं
थीति ॥ परिपंथ्यानांशत्रूणांमनोरथंमनोरथयात्र कुंजरइतिकुंजरइवरा
जेत्यर्थे उपमितंव्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इतिसमासः १५ हुंहुल्लंतेति ॥
पुष्पोच्चयेभ्रमरमालोक्यकस्यचिदुक्तिः अन्विष्यमाणः मरिष्यसि कंटककलि
कन्निकेतकीवनानि मालतीकुसुमसदृशंभ्रमरभ्रमन्नप्राप्स्यसीति हुंहुमिति
शब्दंकुर्वाणेतिकेचित् तन्मतेवनानिभ्रमन्नित्यन्वयः हुंहुल्लंतः भ्रममाणोइ।
त्यर्थइत्यन्ये अत्रमालतीत्यादिसमासेसौरभादिधर्मस्यतदुपमानस्योत्कृष्टत्व
स्यचानुपादानात् १६ अराकीति ॥ वैरिविक्रमालोकनेनधिकासिणालिने
नः कृपाणेनउदग्रोदोर्दंडोयस्यतादृशःसन्पः सहस्रमायुधइति अन्येनतुस
हस्रायुधीत्यपठन् सहस्रारंचक्रमायुधमस्येतितदर्थः १७ तरुणिमनीति ॥

श्रीः
का॰टी॰
उ॰वे॰
२२

33

तरुणिमनि सति मृगनयना मृगनयने इव नयने यस्याः सा तन्वनेर्मनमशीलस्य म
नो हरतीति संबंधः तरुणिमनि विषये कृतमवलोकनं यये तिवातेन वयःसंधि
लाभः ललितविलासेभ्यो विलब्धोटतो विग्रहः शरीरं यस्याः सा विस्मरः समरः
सेनाचितं व्याप्तं भ्रांतरं मनो यस्याः सा विस्मराकृतेति पाठे स्मरैर्विशीर्णितो यस्याः
सर्थः अत्र मृगसंबंधिनयनलोपात् वाचकधर्मलोपाद्वाचकधर्मोपमानलुप्ते
यम् १८ अनयनेति ॥ सा प्रकृतनायिका विषादेन म्लानोज्ज्वलानि प्राप्तवती अनयपा
दिना राज्यलक्ष्म्यादि विषयेति मालोपमा अनयो नीतिविरहः १९ ज्योत्स्नेवेति ॥ स
माकृष्टा वशीकृताः सर्वलोका यया सा अत्र ज्योत्स्नादिनिरूपितनयनानंद
तादिसाधर्म्यं भिन्नं भिन्नमिति भेदः २० अनवरतेति ॥ हे राजन् अनवरतं
कनकस्य वितरणे ये जललवास्तैर्म्युते पूर्णीकरे तरंगितारंगवत् श्रेणीभूय
पूर्वपश्चाद्भावेन संततं मिलिता अर्थिनां ततिः पंक्तिर्यस्य तमत्यादि भणि
सारिवत्पति विमलेति पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वाद्रसनोपमा भणि
तिरुक्तिः सर्वत्र विमलत्वमेकं साधर्म्यं २१ मतिरिति तस्यानुपस्समृतीरि

३३

र्मस्यादिवन्माधुर्यादिमतीत्यन्वयः प्रभावचित्ताप्रभावव्याप्ता परेषां जेतृत्वेन
शक्तेत्यन्वयः अत्रमधुरत्वादिसाधर्म्यं भिन्नं २२ न केवलमिति ॥ एवंक
कारोभिन्नक्रमः सानितांतविन्येव केवलं नितांतविनीव नितांतकांतिर्न भातीति
यावत् अपितुस्वर्थः तेऽनन्यभवैकगोचरास्तस्या विलासास्तद्विलासा
इव भांतीति वचनपरिणामेनान्वयः कीदृशाविलासा आयुधस्य कामस्य
लासेष्वन्यैतस्य वासा निवासभूताः नितांतविनीसैव नितांतविनीव तन्मात्रनि
तांतविनीसदृशीति वार्थः तेनस्फुरतनयावश्यैकलाभः एवं च तस्यैव तदुपमा
न विनीत्यन्वयोऽलंकारस्तत्फलं च निरुपमत्वबोधः २३ कमलेवेति ॥
कमलालक्ष्मीर्विभाकांतिः धृतिः धैर्यं वनदृर्षेयस्या राज्ञो मतिकमलादि
कमन्योन्यसदृशं विभातीति निगीलितान्वयः मेयं तत्नीयसदृशाव्यवच्छेदफला
उपमेयोपमा २४ उन्मेषमिति ॥ देललिततनुसंदरिपद्मलक्ष्मीः इतिदृ-
षीतवपादयोर्लग्नेतिसंबंधः तेनदृषत्पदेतन्वेत्येयं इतिकिं योममपद्म
लक्ष्म्या जातिवैरीसहजशत्रुर्निशायामुन्मेषमुदयं नसहते तसंरोःसौंद

134

यंदर्पः अनयारंदीवरदलदृशाकर्दमभूतयावक्रकांत्याकरणभूतयाप्रसभंव
लाद्धांतिंनीतइति २५ लिंपतीति ॥ गाढंधकारवर्णनमिदम् तमः कर्तृ
अंगानिलिंपतीवेतिव्यापनसलेपनत्वेनोत्प्रेक्षा एनभः कर्तृकांजनव
र्षिवेनापीति २६ अयमिति ॥ देराजन्नुत्वामाज्ञोरणेचिरंगिरिश्रणांसमालो
क्यप्रतिभटाः शत्रवइतिविकल्पान्संशयान्विदधतेकुर्वंतीत्यन्वयः ।
चिरंविदधतीतिवा तिरइतिपादेतिर्यगित्यर्थः तेनग्रासमध्यनतंइतिकी
दृक्तत्राह अयमित्यादिइतोपुक्तः एषद्रूपशानेनः निश्चितंसर्वादिशो
नभ्रमरतीत्येवंवैधर्म्योक्तिवदितोमातंडइत्यादिसंशयः २७ इंदुरिति ॥ अ
त्रइतिप्राक्संदिग्धमितिपूर्वार्द्धशेषोबोध्यः लसितानिचलितानिविलासा
निचेतिविग्रहः परतःपश्चात् २८ अस्याइति ॥ विक्रमोर्वशीयेउर्वशींप्र
तिपुरूरवसइयमुक्तिः अस्याःसर्गविधौप्रजापतिरभून्नुकांतिप्रदःचं
द्रोनुइत्येवंचंद्रइत्यादिकोटिकः संशयः पुष्पाकरोमासोमधुमासः संदे

२४

हेकारणमाह वेदेत्यादिविषयेभ्योव्यावृत्तंकौतूहलंयस्यसमपुराणोमु

13ः

निर्व्यलाटदंडरूपं कथं न निमीलंतु प्रभवेदित्यन्वयः तथा च साधारणस्त्रग्ध
रसं भवान्नर्दहेदित्युतिभावः २९ ज्योत्स्नेति ॥ इयं तावदिरेव कापालिकयो
गिनीति प्रधानरूपकं एतन्निर्वाहकान्यपराणि चंद्ररूपे मृदाकपाले
न्यस्तेलांछनछलेन सिद्धांजनस्य परिमलं चूर्णं दधती धारयंती दीक्षा
कालग्रहीतोपकरणेषु मृद्भापपदन्नाम्नाप्याखंडानां अवहार इति चंडी
दासः मुद्रापरिमलणलो प्रशंसार्थं तु विज्ञम्यं मुद्रादिचिह्नं तद्रूपे कपा
ल इति वा ज्योत्स्नारूपेण भस्मना कुरणामंग लेपस्तेन धवला तारकारू
पाणपस्थीनि बिभ्रती अंतर्धानस्य असनेकोतुकेरसिकेति ३० जसेति ॥
पस्परणांतः पुरेकरेऊर्वतो मंडलामलतां सेरसंमुखापि सहसा परा
ङ्मुखीभवति रिपुसेनेति मंडलाग्रलतां खड्गलतां करेकुर्वतो धारयतः
युद्धार्थेरतार्थंच अंतः पुरस्त्रारोपसम्भ्याख्य[illegible]लुनायानायिकतावगमा
त् रसेन वीररसेन शृंगारेणाच संमुखीपि पुंसः रिरंसापराङ्मुखी
भवति भयाच्युद्धात्निवर्तते कोपात् प्रियसंगमाच्च ३१ ऊरंगीति ॥ य ॥

यस्मादियं गीतध्वनिषु सत्स्वपि गानि त्रिमितमयन्ति निःश्रेयसानि करोति तथा
श्रुतमपि कान्तस्योदन्तं हृत्तान्तं सार्वोपन्नति पुनः प्रत्यविषयं करोति यस्माद्वा
नितरां नेत्रमृदूणादिस्फुरत्स्वयथासात्तथा स्वन्तः स्वपिति कान्तैकतानान्तःकरण
तया विषयान्तरं गच्छति अहो इति संबोधने हे सखि तत्तस्मात् मनसिजः काम
अस्याः हृदि उद्भूतामिति निर्घोषः अभिनवां प्रेमरूपां लतिकां सेक्तुं प्रवृत्तः इति वे
शेषः। अन्वयः अभिनवेति सेकोचितत्वसूचनम् ३२ सौंदर्यस्येति ॥ तरंगिनी
नदी सौंदर्यस्य तरंगत्वावगमेनोत्तराविच्छेदलाभः हर्षाद्भुतमन्वयोग्यस्यानाः
लाभात् कार्मणकर्मवशीकरणं तन्मे रहस्यं क्रीडारहस्यानां याविजृम्भणा
उल्लासनास्यवासस्थाने वक्रोक्तीनां विद्याशिक्षाशालेव विधेयं श्रेणानि
रवधिनिपुणतायाः साक्षात्कारः सा प्रियेत्येकस्याः प्रियायां बहूनामारो
पात्मालारूपकं पंचशिलीमुखः कामः ३३ विहृदिति ॥ हे वरवीर
प्रभो त्वं वैरं चंडालादिव स्मरणात् तं उच्चैः सामग्र्यं क्रियाद्रन्यायात पदं कीदृ
श विदुषां मानसमेव मानसं सरस्तत्र हंसतावारोपितस्तेषवशात्मनसि वि

रोपवन्नारोपस्यहेतुत्वात्परंपरितंरूपकं एवमग्रेपिवैरिकमलायाः संकोच
एवकमलानामसंकोचस्तेनदीप्तद्युतेस्सूर्यस्यदुर्गाणाममार्गाणामेवदुर्गायामा
र्गाणामन्वेषणात्तेननीललोहितेनशिव सम्मितंसंग्रामाणांस्वीकारएवमभि
धानस्वीकारस्तेनवद्धे सत्यप्रीतिरेवसत्वाददत्तकन्यायामप्रीतिस्तद्विधाने
कुशलएवदक्षप्रजापतिरूप विजयः पराभवएवविजयोऽर्जुनस्तस्मा
द्भावः प्राकट्यंतंअग्रजत्वंचतेनभीमभीषणाभीमसेनश्चेति २४ आला
नमिति ॥ जयएवकुंजरोहस्तीतस्यआलानंबंधनस्तंभइतिभंजेआलानता
रोपः जयेकुंजरत्वारोपाद्धेतुः एवमग्रेपिविपक्षपक्षविदारिधेः पाषाणसेतुः
तदुत्तारणात्मकत्वात् करवालः खड्गएवचंडमहासर्पस्तस्यपूर्णहृदया
चलः लीलामृवस्त्वापवलतोपाधानंशिरोनिधानतल्पदः संग्रामए
वामृतसागरः वीराणांवैरिणांयावनितास्तासांवैधव्यप्रदः २५ अलौकि
केति ॥ अलौकिकस्यमहत्तोत्सवस्यालोकोदर्शनं तेनप्रकाशितंजगत्त्रयं
येनेतिराजपदेत्वमकामणाप्चेतमहालोकोमहादीप्तिः सद्दंशोमहाकुल

श्रीः
का॰ टी॰
उ॰ चं॰
२९

130

मेवमहावेगाज्जलममङ्कारत्वं वंशोद्भवमङ्कायावद्धमूल्यत्वादद्धत्वोक्तिः भवा
नैकैर्नमस्कृपैतेदृत्यन्वयः मत्यमहत्यपाठः युष्मद्युपपदत्वत्वार्थग्रहणा
भावात् ३६ निरवधीति ॥ समग्रमाद्यः कूर्ममूर्तिर्भवान्जयतीति विशे
प्रतिभक्तस्योक्तिः यस्यस्थितंस्थितिःनिरवधिःकालपरिच्छेदशून्यः सर्वा
धःस्थितत्वात्माश्रयशून्यंच अतएवानिवर्तिनःकौतुकस्याश्चर्यस्यप्रपं
चोविस्तारोयेनततत् कीदृशःकूर्ममूर्तिःचतुर्दशलोकरूपायावल्लेःकं
दभूतः ३७ किसलयेति ॥ मदनःकामिनांमनोजयतीत्यन्वयः कैस्तत्रा
हकिसलयेत्यादिललितानांपल्लवरूपैःकरैःकरकमलैर्मर्त्स्येंदुमितिसुभयत्रा
पियोषितामित्यन्वयः अत्रपूर्वमारोप्यमाणस्यकरादेरुत्तरत्रारोपविषय
यत्वाद्रसनारूपकम् ३८ अवान्वरतेति॥ परिणतरुचःपूर्णकांतेःशशां
कस्यतत्वेनपराभिमतस्यवपुषिशागल्भ्यंप्रकटतांशाङ्गोपंकलंकोनैववि
लसतीत्यपह्नुतिः तर्हिकिंतत्राह अमुष्यचंद्रस्यविगलदमृतप्रवाहशी
तलेउरसिमृगाहंरतिश्रांतात्वंयंरजनिरूपारमणीशेतइतिमन्यतइति ३९

२९

वनेतिलि ॥ वनखेदे अस्मिन् मारुशोमाणिलोकेऽनुरक्ते कियत् अपरिमितं प
तद्देहमस्तीति शेषः पश्येति तथा हीत्यनंतरं योज्यं उपवनेषु सहकारा आम्रास्तेषु
ह्वासिनोऽम्बुगात्म्रमराल द्याजेन प्रतिबाणमनेन स्मरेणकालकूटमुद्रंकितम्
प्रकाशितं लाघितमितियावत् ४० अमुष्मिन्निति ॥ शर्वेणहरेणदग्धोद
यः स्मरः लावण्यरूपाम्रतसरीवरभूते मृगदृशो मुष्मिन् सहनिवनप्रदेशे
नूनं निपतितः यस्य कासंगान्येवांगारास्ते शंप्रशमस्य निर्वाणताया पिशु
नाम विकाररूपं मस्म शिरवाकाभिविलेरोमावलिमूर्तिः परिणमितिनेयंरो
मावलिः किंतु धूमशिखेयं तदाकारेणपरिमतेत्वर्थः गम्यायापह्नुतेरुदाहरण
द्वयं दर्शितम् ४१ उदयमिति ॥ विभाकरनामराजविशेषः सूर्यश्च उदयेउ
नै५४ दयाचलं समरङ्गं च अयैप्राप्नोति दिशां मालिन्यं अंधकारः तत्र हि द्विषतां दुःसा गा=
मंतायुपद्रवश्च दिग्गतजनानां दारिद्र्येण कुवेषतेत्यन्योनिद्राया मुद्रा मुद्रणं चवक्ष
षः निद्रामुद्रा निद्रामुद्रासदृशी अवस्था आलस्यरूपा च नियतं शोकिया अग्निहो नै५८
त्रायाः पत्तहृद्ये पिसेनाचारप्रवर्तनं अभिसारादिविधिनिषेधादि क्रमस्यानतस्वेड

श्रीः
का॰ प्र॰
३॰ वं॰
३०
137

नं निहन्ति रचयति हर्षोल्लसितयाहं तनवनेति हि कल्किः तेजः पुंजो रश्मिसमूहः श्लेति
श्लेषोलंकारः ४२ लहिऊणोति ॥ लब्धा नव बाहुस्पर्शो यस्याः कोपोल्लासः
जयलक्ष्मीलव विरहेन विलज्ज्वलाद्दुर्वल्लानन्नसेतिसं अत्र बाहुस्पर्शलाभप्र
युक्तोल्लासादिसाधारणविशेषणबलाज्जयलक्ष्मीहृतांतो नायिकाहृत्तांत।
रूपतया वगम्यतेइति समासोक्तिरलंकारः ४३ कलयैति ॥ स्पष्ट अत्रो
द्रुपेन सागरतरणवत् मदीयमत्यान्तर्यैवं शावणीनमसंभावितमित्युपमायाः
पर्यवसाना न्निदर्शनालंकारः ४४ उदयतीति ॥ माघे रैवतकवर्णनप्र
विततां विस्तृतां ऊर्ध्वरश्मयः एव रज्जवो यस्य तादृशेष अहिमरुचौ सूर्ये उदयति दि
मधाम्नि चंद्रे चास्तं याति सतिसतिसत्यपरैवतकगिरिरूभयतो विलंबिवंटा
द्वयपरिवारितस्मरावणेंद्रस्य गजश्रेष्ठस्य लीलां शोभां वहतीत्यन्वयः अत्र अन्य
लीलायाअन्यत्रारोपः लीलासदृशीं लीलामित्युपमां गमयति तत्र चंद्रसू
र्ययोर्वंटयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावस्तत्समर्थनाय रश्मिषु रज्जुत्वारोपइति बो
ध्यम् ४५ दोर्भ्यामिति ॥ तरंगवतीभुजंगः समुद्रः लिलंघयिषति लंघयि

२७

त्वमिक्षुनिदोर्भ्यांसागरगतश्शाववत् त्वक्तुणाभावणमशाकमित्यनेकोपमाक
ल्पनात् मालारूपेयं निदर्शना ४६ उन्नतमिति ॥ दृषत्कणः पाषाणक
णः चारुणा मंदेनापि मारुतेन धुतः कंपितः अधः पतति किं कुर्वन् योलघुः
उन्नतं पदमवाप्य हेलयैव पतेदिति ब्रुवन् स दृष्टान्तेन कथयन् उन्नतं पदमु
त्कर्षः उच्चस्थलं च लघुरल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्च पतनमुत्कर्षहानिः अ
धः संयोगश्च ४७ पाता इति ॥ पाताः प्रस्थिताः किं पुनर्मिलंत्यपि तमि
लंत्येवेति काकुः मत्कृते मदर्थे अतिकार्यप्रदर्शनादनिष्टाशंकया बाष्प
[illegible]मदीयागमनानिच्छा ज्ञातेति लज्जया मंथरा सल्ज्ञानार्द्रकमश्रुतणोः कनी
निकायस्तेनन तथा निपतत् पीतं शक्रेन भयात् संहृतमश्रु येन तादृशेन वक्त्र
पा हसितेनेति एवं किलास्याभिप्रायो यदियं महद्विरहेणात्मानं धारयिष्य
तीति प्रहासरूपेणोत्पर्यः भाविनिश्चावश्यकमरणोऽत्साहः सच वियोगदुः
खेणांतिवांछयेति ज्ञेयम् इयं च प्रस्थानविहृतिरूपेकार्ये प्रस्तुतेकारणे
किरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ४८ राजन्निति ॥ राज्ञः शत्रुभूतस्य स्त्रकः तव अरि

श्रीः
का॰ टी॰
उ॰ चं॰
३८
138

भवनेऽस्मन्नायावलम्भोऽभिनो विचस्यानवलोकयकेकंप्रतीतिमप्रमाभाषत इत्य
न्वयः कीदृक तत्राह राजन्नित्यादि कुञ्जेद्र तिमाटप्राभोजिकायासंबोधनं कु
मारसहितैः सचिवैरपापि किं नभुज्यते तिकाकुः अत्र शत्रुपलायनेकारणे
प्रस्तुते तत्कार्यवचनरूपा ४९ एतदिति ॥ कस्यचित्तमूर्खस्य हृत्तातंकु
तश्चिदाकर्णयभाषमाणंकंचित्प्रति कस्यचिदियमुक्तिः मृत्वादित्यनेन
रंङ्कृतमिति शेषः तस्यमृत्वात्कृतमेतत् कियत् अल्पमित्यर्थः अपाये
वा पंचमी मृत्वादवगतमित्यर्थः किं तदित्याह सजडोमूर्खः कमतिनी
पत्रेस्थितं वार्तिकर्णविंदुमुत्क्रामणिरित्यमंस्तेति यत् अस्मादन्यदपिस्फुट
शनैरारटीयमाने गरह्यमानेकर्णे अंगुल्या ग्रस्यलघुक्रियया ऽल्पचेष्टया प्रवि
लयिति विलीनेसति मममुत्क्रामणिः कचोदुर्यगतइत्यनुदिनमंतःशो
केननतिद्राती त्यत्र जडसामान्यप्रस्तावे तद्विशेषाभिधानरूपा ५० मृहदि
ति ॥ श्रीकृस्नेननरकासुरेहते मत्स्नुहृदं प्रतितन्मंत्रिण इयमुक्तिः प्रति
यातनं प्रतिक्रियाभाजनं पात्रं अत्र विशेषेप्रस्तुते सामान्याभिधानरूपा ५१

३८

पुंस्त्वादिति ॥ प्रणयिनोऽद्भुतमित्यग्रमाग्रन्पुरुषोत्तमेनविष्णुनादैत्यमोहनेन
स्त्रीरूपतापन्नावराहमूर्त्तोपातालप्रवेशरूपमग्नोवामनेनबलिंप्रणयिनो
प्रार्थ्यवैतेवामनतांप्राप्याचभुवनरत्नानि एवंप्रकारेणापिविष्णोरुद्धरणांक
लमितितिकमार्गप्रकटितनाट्यशीलाद्भुतस्यप्रसृतसोपमानभूतस्यविश्वमिधा
नानन्तस्यप्रकृतपुरुषश्रेष्ठः प्रतीतः नत्वचपुंस्त्वात्मचलनंपुरुषार्थहानिः
ग्रथोपानंसर्वप्रभ्रंशः अमहत्त्वंगौरवहानिः विश्वंसर्वंजननमित्यर्थोबोधः
प्रणयिनोनापैर्वाक्यर्थग्रामस्यामहात्मिश्रमनयामहाकायरूपदस्यश्वेत्य
र्थइतिचंडीदासः ५२ येनेति ॥ कांतिंगमितः प्रापितोसीत्यन्वयः कां
तिर्निकृष्टभता नश्वरवोविषयेप्राहोरश्मिचरणश्च पुनरितित्वर्थे एतस्मा
दश्वरूणमनाकर्षणत् जडधामताशीतलप्रभाता एवभावप्राधान्यातमू
र्तिताप्रदत्ताविसृज्जेसेप्रगर्वमुद्देषीत्यर्थः ५३ आराधयेति ॥ मुखंवदन
नदीसंगमस्थानंचतुर्णांवेतनतुष्टेनार्णवेनवडवाग्निनेवडवानले पाता
लमेवकुहितिकुहरमितिविग्रहः अथापर्य्यंकारिपुरुषप्रतीतिः ५४ अद्भुतेति

श्रीः
का. टी.
तु. वे.
२५
139

अस्तोर्जस्वलं स्थगितं व्याप्तं छादितं: भुवनाभोगस्य पातालं पातालं नृपः कृति-
र्येनेति विग्रहः तस्य समुद्रस्य लंघनेपि इहइहस्मिल्लोके पोत उपायः साधनं
येषां तादृशाः पुरुषाः बहवः क्रमेण प्रवर्तन्ते यदीत्यर्थः अद्रोहस्य अयं कथ-
मपीत्यस्य कल्प इति अवहितेनान्वयः अवरोगर्तैः कुहरं तस्य गम्भीरप्रदेशा-
त्तावल्लोकेपि को नाम कथमपि कल्पः समर्थः स्यादित्यर्थः अत्र च भोग्य-
त्वमेव वचनेन रिक्तत्वमिति तत्प्रतीतिः ५५ कन्त्वमिति ॥ शालवोटकं भ-
गवाममत्त विशेषप्रतिकस्य विस्मयः कथयामीत्यादि वचनमिति वचनं वै
राजेत्यादि पुनः पूर्वस्य प्रश्नः व चिरं वदसि साधिति पुनस्त रोर्वचनं कस्मा-
दिदमिति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः इदं वैराजं कथनं इत्याद्य पुनः शालवोटको-
क्तिः वामेन वामपार्श्वेन लव्यतितः प्रतिकूलाचरणेन च सर्वात्मना कायो-
पसेवनादिना शालवोटकच्छायायाश्च पणे भ ताभासत्वं हेतुः मार्गेरण्यासद-
वास्येति अत्र प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपेण शालवोटकस्य [illegible] सं बोध-
नादिसंगतिः ५६ सोपूर्व इति ॥ रसनाविपर्ययः अग्निशापाकरिणां जि

२५

द्धापरिवृत्तिः अन्यत्रपूर्वविपरीताभिधानं कर्णचापलंनिरंतरचपलतापरंव
चनप्रतारणात्वंचमदः करिणांप्रसिद्धोगर्वस्तेनविसदृतास्वपरयोरविकं मा
गंअम्नातातन्नविभागस्वपयातारहरीरहितैः वारणेगजः वारकस्य अन
र्थेऽत्यन्यः संरंभोधनरहितस्यांकरः अंडजाहंसस्यप्रपरस्यापरः अत्रप्रतीय
मानपुरुषाध्यारोपेणमदरसनाविपर्ययोभ्रमरस्यगजासेवनेहेतुत्वसंगतिः
५७ कमलमिति ॥ अनंभसिअनुदकेसुकुमाराम्रद्वीचामोस्वभगासुंदरी।
अत्रकमलकुवलयकनकलतिकापदैर्वक्त्रनेत्रकामिनीनांकमलत्वादिनाव
र्णनादतिशयोक्तिः ५८ गुणमिति ॥ लडहशब्दः सौकुमार्यदेशः अन्य
सौकुमार्यमन्येवकापिवर्तनच्छायाश्यामासामान्यप्रजापतेः रेखैवनभव
तीतिसंवर्ततेजीवतीतिवर्तनंशरीरंतस्यच्छायाकांतिः श्यामाषोडशवर्षास्त्री
सामान्यः सर्वसाधारणः रेखैवेति निर्माणपरिपाटीरेखामात्रेणापिना
स्तीतिभावः इयमन्यत्ववर्णनरूपातिशयोक्तिः ५९ राकायामिति ॥
राकापूर्णचंद्रापूर्णिमासाम्यमेवपराभवः अपकर्षः पक्षायपर्णानिषा

140

योक्तिः ९० हृदयमिति ॥ मालतीनाम्नीकाचिन्नायिकाधिष्ठितमा-
क्रान्तंच मर्त्यस्यालोचनविषयं भजनातन्द्रोवरतां प्राप्तवताप्यधिष्ठितमि
त्यनुषंगः उभयं कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपेति ९१ देवीभाव
मिति ॥ देवीभावं देवीत्वं देवीकृताभिषेकायामित्यमरः गमिताप्रापिताः
परिवारः साधारणाकृत्यं पदं स्थानं शाश्वेवा परिभोगोम्भूपाद्यर्थमनुपादा
नं देवनरूपेणांकितं चिह्नितं उल्लिखितं देवताकारमित्यर्थः अत्र हृयोवा
कार्यकारणयोश्चिन्त्यरूपएकएवसाधारणधर्मः कथंन खल्विति मिश्रणाद्यो
पाद्वैतिप्रतिवस्तूपमालंकारः ९२ पदीति ॥ सप्तमेष्वाख्याते त्वयी-
ति निर्वातिशायत्यतिश्रमनः कुमदृयोर्विकासनिर्वाणयोश्च विंबप्रति-
विंबभावेन दृष्टान्तालंकारः ९३ तवेति ॥ सारमकर्मणा शर्मसत्त्वमसे
ति विग्रहः कृपाणानि कं खड्गसमीपस्थानि नीचनः नेत्रमिलनः नवनीतस्य
वारवेरणेपरेषां शाश्वाणां भराद्योद्गारः विशारुतां विशीर्णतां अयगुः प्रापुः
विशारुतामहिंसकतामित्यन्येरियतः अवातेअवातत्वमन्ये इति वैधर्म्ये

न॰

४०

रश्मंतः वातेनतरस्थलीतिक्रांतिरेकेसाधर्म्यपर्यवसानात् ९४ किंवृणोति
क्रपणानांधनंनागानांफणमणिः केसराणिसिंहानांकुलपालिकानांचस्त
नाः कुतः स्पृश्यंतेऽमृतानामितिसं केसराणिस्कंधलोमानिकुलपालि
कानांकुलवधूनां अमृतानामितिसकलपक्षेपुंनविशेषणं अत्रवर्ण्यत्वे
नप्रकृतानांकुलवधूस्तनानांतदुपमानत्वेनाप्रकृतानामन्येषांचकुतस्पर्श
नइतिसमकुदूर्मोपादानात् दीपकालंकारः ९५ स्निह्यतीति॥ नवोढा
वधूशयनेतस्येवेदंभजते कृणातिसंकोचमालंबते सविन्नकैवोत्तनर
तिचेंड्रीरासः वेल्लतिपरिवृत्यशेतेविचलति विशेषणत्रयंचलाभवतीति
मिषतिनिद्राव्याजेननेत्रेमुद्रयति अतर्न्नेतिहृष्यतिनवोढातेनयाम्यतो
रर्थाप्रकाशनात् अतएवचुंबितमिच्छतिचुंबंतोस्यनेकास्युक्रियास्व
धून्तुपकर्त्तकारकारकैस्यसक्तहृतिः ९६ संग्रामेति॥ सन्नमेव्या॥
ख्यातंअत्रकोदंडादिभिः पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तरेषामासादनेन लोकत्रयव्या
पिकीर्तिलाभात्कुल्यरूपोपमसंपादनात्मालादीपकं पांह्विति सन्नमे

श्रीः
का॰टी॰
उ॰चं॰
४१
१४१

आख्यातम् अत्र भक्तानामेव वदनादीनामावेदनात् एककोधर्मेऽन्वित
त्वयोगितालंकारः उन्मदेति नीलं चतत्वौरजं च तेषामालिः पंक्तिरि
ति विग्रहः काकुः पदार्थेऽन्यार्थः आननस्यान्यत्र पुरः अनुषंगः एकपदे
युगपत् अत्र कामिनीनयनौत्तनोपमानत्वेनाभक्तानामेव कुमुदादीना
मुक्ताईकापदयोस्थानेपत्रनराईअनिदत्तत्वं चैककोधर्म उक्त इत्यपरोभेदः
६७ सौगन्धेति ॥ विरमेत्यस्य मानादिति शेषः यातं गतं यौवनं त्वित्यन्व
यः अनिवर्ति अपरावृत्तिशीलं अत्र यौवनस्य अस्थिरतया अपनोदं
द्वाराधिकमिति व्यतिरेकालंकारः ६८ असीति ॥ प्रभूतावरवस्त्र
तेषां पराभवे सति स्मयो गर्वः ६९ दूयमिति ॥ दासीकृतामरस्य वन
मकांचनस्य श्रीर्येनेत्याननविशेषणं विस्मरतं नामरसंपदानमकांच
नयोरपीति विरोधः ७० जितेन्द्रियेति ॥ अत्र वदनकमलस्य वगुणाः पां
डिमादयस्तत्र वस्तु आवंत्वेति मंडलं राष्ट्रं विवंच श्रीः संपत् शोभा च
कलाः कौशलं चंद्रषोडशांशश्च जातक दाचित् ७१ हरवदिति ॥ दे

विभोरहरवत् विषमदृष्टिः कदाचिन्नासीत्तथा घन्वयः विषमदृष्टिस्त्रिलोचनः
सर्वान्नकूलदृष्टिश्च विधूतः त्रिनेत्रो विततोषः ऋष्यविशेषः धर्मस्याकरो
राजयाह्यधनं किरणस्तापितारुद्वेगजिताः संतापिताश्च भूभृन्भिः तरुन्तजन
स्य स्वयमालारूपोऽभिनिरेकः ७२ निम्नोदितेति ॥ प्रतापः पराक्रमः प्र
कृष्टतायश्च भास्वतादीप्तिमताभास्वान्सूर्यः ७३ खड्गेति ॥ आननपङ्के
शाह्स्वरूपतास्यगुणेन समुल्लासितं पूर्णमिंदुबिंबमिति रूपकं बिंबप्र
मोधरोपयत्ताटशं मधुपतेर्वक्त्रात्मतागुणेन समुल्लासितं प्रतिबिंबितमिंदु
दुबिंबयञ्चतादृशं आननपङ्केरुपमेवार्थद्वयमस्ये बिंबप्रभायाधारकं अीर्णी
मधुनोरक्तत्वात् यचनगर्या ७४ एणदृगिति ॥ एणदृक् किमपि कस्याश्चि
क्तेन निष्क्रयभावमित्यलमथवा अविचारितकार्यारंभकारिणीमियतां
नभणिष्यति सं० इत्यत्रयं सान्नुनयसंबोधने पदत्यागरुः परित्त्वा
तिपाठे इदानीमपीत्यर्थः अथवेति पूर्वोक्तेपक्षे लंन भणिष्यामीत्यर्थः
ते दातिशयात्तु नहक्तिः अलंमर्थमिति वा अविचारितेति स्वभावमनालो

श्रीः
का॰ टी॰
७॰ च
४२
142

आनुरागवर्द्धनपरेत्यर्थः अत्र विरहदुर्दशातिशयो वर्त्तमानोपक्रमश्च प्रका
निषिद्ध इत्याक्षेपालंकारः ७४ ज्योत्स्नेति ॥ शीतांशुकांत इव चंद्रकांत
इव मृणालधवलधवलयानि कंकणानि अंतर्मानसं मानसाभ्यंतरे प्र
भवता प्रवर्षेण स्थितवता वपारेतभूतेन ज्योत्स्नाटपलस्यानायिकाया स्फु
लिंगोत्कररूपाग्निकणसमूहस्य प्रापारोदाहोत्पादनेन तस्मैतदर्थं भवति ।
आः इति प्रकोपे अयं हंत विषादे अनेनोक्तेन किं स्मरेहेतुप्रसिद्धत्वादि
त्याशयः अयमत्र विषयो निषेधः ७५ कुसुमितेति ॥ कुसुमानि संजा
तानि यासां ताः कुसुमिताः हजं पीडां प्रपन्नवती परिवर्तते स्म परावृ
त्या वर्तते स्म नलिनीयुक्ताभिर्लहरीभिर्नलिनीपरंपराभिर्वा नलिनीति
नायिकाख्यं आलोलिता आंदोलिता अपि अत्राघातादिरूपकारणाभा
वेपि पीडादिरूपतत्कार्यकथनाद्विभावालंकारः सौकुमार्यातिशयस्या
प्रसिद्धेनो विभावना ७७ निद्रेति ॥ परत्वेस्पर्धेभुजंगो नायिकः अ
त्र स्वैरोदयादिकारणसत्वेप्यालिंगनपरित्यागरूपकार्याभावोक्तेर्विशेषो
क्तिः

४२

साचतन्निमित्तस्यानुरागातिशयस्यानुक्तेरनुक्तनिमित्ताश्रनुश्रमादहमत्वंति
मित्तमितिचंडीदासः ७८ कर्पूरइवेति ॥ शाङ्किकाणस्य मनसश्चाकर्षन
कर्षणस्यापीषद्गन्धसौरभातिशयात्हर्षातत्वं तथाचश्रीहर्षः अस्यांस्त्रिया
याभवतामनोभूचापेनचापेक्षनमारभावः निजांपदंन्यौषटणामपेक्ष्यसंप्र
त्यनेनाधिकवीर्यतांजगौति इयंचाचार्यस्वरूपोक्तनिमित्ता ७९ सपकइति ॥
श्रीणाजगंतिभुवनानिअचलनहरणोपिवल्लाहरणेनिमित्तमचिंत्यमित्यचिं
त्यनिमित्तेति ८० एकइति ॥ हेदेवएकस्त्वंद्विषांविदुषांमृगीदृशांचचेत
सित्रिधात्रिभिःप्रकारैःवसिसि अत्रविषयेचित्रमाश्चर्यमित्यन्वयः किंकुर्व
न् शौर्यस्यप्रतापस्योष्मणाविनयेनलीलयाविलासेनचयथासंख्येनापसंभ
दस्यहर्षस्यरसंरतिंचपुष्णन्नितिप्रकारत्रयप्रदर्शनं सोयंयथासंख्यालंका
रः ८१ निजेति ॥ आहतमाक्रांतंएवकारोप्यर्थेसुंदरमपीत्यर्थः शशिस्त्र
भ्रमपिप्रांत्वपीतंपश्यतीत्यन्वयः अयंविशेषेणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थांत
रन्यासः ८२ हसितेनेति ॥ सद्मेव्याप्तंअत्रचक्रनाभिस्प्रभपदइतिसाम्येन

श्रीः
का॰ टी
३॰ व
४२
143

पूर्वोक्तविशेषसमर्थनरूपः गुणानामिति हेतोरन्यथात्वापराधात् धुरि स्यन
न्यसाध्यकार्यभारे पुर्यस्तहृदनन्तमः संजातः किरणवर्षणाग्रणाविद्रं यस्य
तथापश्चात्तत्समासेनतादृशः स्कंधो यस्य सगलिः उक्तिस्तगलो गौर्ब।
लीवर्दः गलेवल्लादासं जितंपुंगवः पालयति सगलिरित्येके चित् अत्रवै
धर्म्येणसामान्यसमर्थनम् ८३ अरोहति ॥ कश्चिद्दापवंसहृदं प्रतितद
वस्योचितमप्रियंवक्तुकामः खेदातिशयान्तर्जीवितं निंदति हि विधाविधाद
यद्यस्मादेवंविधाप्रियस्यकरणवन्त्कत्वाद्देहोरस्याभ्यर्यंतवजगतिधन्याइति
संबंधः पराभवस्यापत्तिः अत्रैवैधर्म्येणविशेषसमर्थनं ८४ अभिनवति॥
देसूभगविधिवशात् दैववशात्ः वियोगपवपविर्वर्तनसपातेसतिन्तनलि
न्वाम्यादिकं दावानलराशितल्यं भवतीतिशेषरूपेणान्वयः अत्रनलिनीना
दिजातीनां दहनत्वजात्याविरोधस्यविरहोद्दीपकतयादहनत्वोपचारेणप
रिहारवत्तदाभासोलंकारः ८५ गिरयइति ॥ अनुत्रुइति रुच्चत्वाभावः अवलो
वलम्बनः अत्रगिरित्वाद्दिजातीनामुच्चत्वाभावादिभिर्गौः विरोधः राजगतो

४३

त्वन्याद्यतिशयविवक्षयानन्यपरिहारः एवमग्रिमोदाहरणेष्वपि तन्यपरिहारो
ऽवूहनीयो यत्वभावस्यगुणत्वाभावात्त्वार्थेनसिनिस्याद्यानेनदपुनम् च
लक्ष्ययोशाह्लानाप्रह्लादितितिनयेनजातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैवगुणपदेनोपा
दानात् अन्यथाप्यभावादिविरोधस्यासंग्रहेणविभागशून्यत्वापत्तिरिति ८८
येषामिति ॥ कंठपरिग्रहेणापगमायितापगमायशीलत्वनाननतांधस्याधरः स्वद्गुसी
त्ताधरः पक्वबिंबसमानरूपत्वमनुरक्तो भवति लोहितस्य स्नेहं प्रीतिं चैकागं
चप्राप्नोति संगरस्ययुद्धस्यसंगमेसङ्गमनोयेषांतेपरत्वैः सम्मर्दैः प्रसादन
विधिस्मृषाविधिः कौतकमितिक्रियाविशेषणं एतत्कौतुकमिति वास्तु
नीतिश्रवतिरहति रेत्वयाप्रनायासेनसोपिजनादनग्रवसवशाद्धफलोम
स्याजातः ८८ सततमिति॥ घटनासंपादनेनैनकठिनाकरः भवति सति
सरोजवक्त्रकुमाराजानाहुतिशेषः ८९ यवलमिति॥ पेशलं कोमलं स
ततनतत्वशाहोपर्कयोमलयजं चंदनं ९० कौंचेति॥ उदमेकद्धैः
द्दषद्भिः पाषाणैर्दृढः यस्यमार्गणानां बाणानां अनर्गलेयं विक्रचेशानेनी

श्री:
का॰ टी॰
उ॰ चं॰
४८
155

तोपतनेसतिनवांभोजदलवदभिजातः कोमलश्यामस्स भार्गवः परशुरामः
अपूर्वंसर्गः सृष्टिर्यस्य तत्कर्मकोयत्कर्मकोवेत्ति तस्यामित्यन्वयः ५१ पर्येति ॥
चतुर्थ्याख्याने अयमिति वारांजलानांनिलयः स्थानं इति देतोस्त्वस्ता
कांतमनोभिरस्माभिर्जलनिधिः श्रितः मनिरगमत्वः एतंसमुद्रं तरणादासमं।
तात्स्वतिरदंकोजानीतइत्यन्वयः कीदृशंनिजकरपुरीकरसंपुटंतदेवकोट
रंविलंतद्गतं ताम्यंतः स्तापतत्तिमयोमत्स्यामकराश्चयत्रतादृशं ५२ सम
रेति ॥ रेहित्तिनितिलकत्वयितदघुषितोरगतेसमितांकरस्यचूडामत्तकेतदं
ताश्चापगानदीगंगापिकालिंदीयमुनाभवतिक्रतस्तचाहसमदेत्यादिमते
गजाः करिणः तेषांमदजलनिष्पंदएवतरंगिणीनदीतत्संसर्गात्सर्वधात
मदजलस्यश्यामवर्णत्वप्रसिद्धं ५३ पश्चादिति ॥ शायनाद्रुत्थितसरंगो
स्वः स्वांभूमिंखुरेणविलिखतिउत्किरतीत्यन्वयः अनवरतंचलत्स्रोतोता
सिकात्तंउच्चयस्यसः किंकृत्वेत्यत्राहपश्चादित्यादिदीर्घीवरणौत्रिकस्यप ४८
एवंशाधरभागस्यनत्यानतनयाविततंविस्तृतंअंगंद्राघयित्वादीर्घीकृत्य ।

आभुग्नोवक्रकंतोयस्मात्तादृशोमुखरमुखरसिग्राज्येतिसंबंधः सटास्कंधस्य।
केशावलिः दृष्टवंशाधरेत्रिकमित्यमरः श्रोत्राभ्यांगोस्वचोगाणायामितिविश्वः
ग्रावाग्रजातिर्वर्णानासुभावो ...लंकारः ५४ हितेति ॥ हेगजनुर्वांदिता
परोत्वः — परोधेनानुरोधेनवधांश्रुत्यमनोयेषांतादृशानांमौलिः श्रेष्ठानां
स्तीतिमसे तथारमांलक्ष्मींमंतरेणविनाश्रमत्रलक्ष्मायावर्जनमभावोनसं
हरणमित्यन्वयः कथंतत्राह यद्यस्मादि योभवान्मुखशैलेरूपायशातेरे।
स्यागतेत्यर्थः गम्याकृतमवमानंप्राप्यापीतिसंबंधः इयंनिदाघसूर्यकाव्याज
स्तुतिः ५५ हेहेलेति ॥ हेलयाजिताबोधिमन्नाबोधायेनसस्मृतिकारु
णिकेत्यर्थः लोयधेसम्बद्रपरःअम्भः तथ्यातांपांथजनानांउपकारस्यवनाथं
संपादनेवैमुख्येनपराङ्मुखत्वेनलब्धयद्यशः तद्वारस्यश्रोऽदूहनेमरोर्देशास्य
रूपयासाहाय्यकंकरोषिस्तुतिरूविंकेयंआजस्तुतिर्निदापर्यवसायिनी ५६
सहेति ॥ सहहृदिवसनिशाभिर्दीर्घाश्वाससंदंशासहमणिवलयैर्बाष्पधारागलं
तिसुभगानवविप्रयोगेतस्याउद्वेगश्रीस्तायामस्रुचतनलतयाउर्वलजातोविना

श्रीः
का॰री॰
र॰वं
९५

145

शोतिसंहत्यानायिकं प्रतीयमानक्तिः प्रागमानावनप्रवृत्तनयादंतरत्वेननिरूपणांका
श्यान्मागिकंकणगलनंआशायांदुर्बलत्वंकादाचित्कत्वंअत्रसहोक्तिरलंका
रः ९७ रुचिरेति ॥ अरुचिर्दीप्तिरहितः शशिनाविनासापिनिशामहदुत्क
टंतमोधकारइतिनिरूपकं उभयेनचंद्रनिशाभ्यांस्फुरितंविलसितंचकाशित
शोभते ९८ मणीति ॥ नरेंद्रसूनुः राजपुत्रः विविधेषुव्यवहारेषु याप्रति
भापाः स्फूर्तिःप्रभाप्रकाशास्तेनप्रगल्भः मृगनयनासक्तस्तुनैवंभूतइत्यर्थः
अनेनतुणप्रकृतिनाअप्रस्तुतघुतिरूपंद्रलदन्तरः खलुआशयोंतःकरणं
यस्यसः उदाहरणद्वयेविनोक्तिरलंकारः पूर्वंअन्येनविनाअशोभनत्वमि
दूतुशोभनत्वमितिभेदः ९९ लतानामिति ॥ अयंमरुद्वायुः लताना
मसमंअनुपममामोदंपरिमलंअयतीत्यन्वयः मतंमनोरमंलास्यनृत्यंदला
अर्थाल्लताभ्यः अध्वन्यानांपांथानांदृशांमहसोदाय अहहेतिखेदेआधिमं
नः पीडाआधिधिसिद्धः भ्रमिर्दिक्भ्रमणादर्शकोविकारः हृदितंमोदनंमोहो
निश्चेष्टताएषांव्यतिकरः समूहंददातीति १०० नानेति ॥ हेनृपसंप्रहारेयुद्धे।

९५

महरयोराष्ट्रयैदीर्घगाशाहयुक्कान्प्रहारानुसोकल्पदर्पयुक्तेनत्वारिसमूहेनद
यंवत्सधाविलीणींदत्तार्थ्यान्तमं कीदृक् निर्विप्रलंभो वियोगशून्यः परिरंभ
स्यालिंगनस्यस्वस्वामिसंबंधस्येतियावत् विधिर्यस्मात्तादृशी अग्रोदाहर
णहृयेपियथायोगमन्तमाधमानोविनिमययोक्तेपरिवृत्तिरलंकारः ११ ॥
आसीदिति ॥ भावीभूषणानांसंभारः समूहोपवन्नतथाभूतो अत्रभूत
भाविनोरंजनभूषणसंभारयोप्रत्यक्षतयाभिधानाद्भाविकंनामालंकारः
२ वपुरिति ॥ हेपुरारेशिवपुरापूर्वस्मिन्कस्मिंश्चिदपिजन्मनिप्रायः भवं
वेनंअहंनप्रणतवान् इदंपुरःप्रादुर्भावादनुमितंप्रमाणेनसतिमुक्तिला
भेननत्संभवादतएवाहमप्रतिनमस्कर्तः अतनुशरीरशून्योहंअग्रे अ
नतिभाक्नतिरहितः नतस्मात्पूर्वापरकालीनानमनादिदमपराधद्वयं
ग्रन्थेवाय्यरूपंइदंतत्क्षम्यमित्यपराधेहेतोर्वाक्यार्थभूतस्यामननस्योपादाना
काव्यलिंगालंकारः ३ प्रणयीति ॥ मालतीमाधवेमालतीं हन्तुमुद्य
तामघोरकंटकापालिकांप्रतिमाधवस्योक्तिः अत्रास्मिन्वपुषिशस्त्रमु

श्री:
का. टी.
३. वं
८६
146

पविपनस्त्वशिरसियकांडे ग्रनवरैस्तैयमदंडदुवेषमकज: पतन्निस्यन्वय:
नलिंकियद्वपु: प्रणयिनीनांसखीनीयेमलीलं परिहासरसालेरपि गतै:
प्राप्तै: शिरीषपुष्पताडनैरपि तास्पति स्तायति अत्र भुजपाते शास्त्रस्प पति
पतरत्यनेके पदार्थी देतः ४ भस्मेति ॥ समस्तस्यत्र शिवप्रसादस्य सकस्य।
चिन्महापुरुषस्य वचनमिदम् हेमस्मोद्धूलनमभवतो भद्र भस्मशुभमस्तु कि
रिसुतकांतस्य शिवस्यालय: प्रसादस्तदस्तदलंकारभूतां सोपानपंक्तिं हा
रोचयामीत्यर्थ: अभितः इत्यादिना हाराभ्वयोगे द्वितीया पुष्पार्कयास
पर्याप्तज्ञानस्त्वावस्यालोक: प्रकोष्ठास्तदुच्छेदके मोत्तनाम निग्रघाराधन
तोषितेन विभुना महेशेन निधीयामहे इति वयंशेष: अत्र महामोहरत्नेस
त्वोच्छेदकत्वं समस्तपदार्थाद्हेतुरिति ५ यमिति यंरावणं प्रेत्यमदेन पौ
रावणस्य हेगजस्य सुविमानेनाभिमानेन चहरेरिंद्रस्य रद्येचिरेणाहृदाग्र
हिंप्राप्ताणिविवासस्पीतिकिं कितांतस्यके न्येवं पौरावतेंद्रो मदमानस्यभ्योज्ञाना
विन्यर्थस्पार्थगपस्येवभंगपंतरेणाभिधानान्यर्थायोक्तिरलंकार: ६ सकारू
ति॥

८६

विट्पानांभवनेषुकेलीविहगाछिन्नसूत्रत्वात् हाराद्गलिताः संमार्जनीभिर्हृ
ताअपसारिताअंगनसीम्निमंचरेमेदचलनीनांबालानांवनितानांचरणाला
क्तयाअरुणाआरक्ताम्नकाकर्मभूताः दृगदाडिमबीजेषुशंकितायेषां
तेकेलीशुकाःकर्तृभूताः कर्षन्तियत्तव्रजजन्यपतेर्दानलीलायतमिमा
न्वयः अत्रोत्कटसमृद्धिवर्णनादुदात्तालंकारः ७ तदिदमिति ॥ यस्मि
न्नरण्येनिवसन्रामोबाहुमात्रसहायोरक्षांसितयंचकार तदिदमरण्य
मिति भरतःश्रीरामस्यारण्याकर्षणतयातद्दर्शनभावादपरतुदात्तः ८ दुर्वी
राइति ॥ मार्गणाःशराःमन्मथसहकालोवसंतःसएवकृतान्तः अव
मःतमास्मृत्यः अथवाकृतान्तोयमःअसमःअकालेप्राणाननयहृतेम
समर्थइत्यर्थः चत्वराः विरहविनोदने क्षमालाः इत्यंसतिसोढामेदी
विरहःकथंतसोढव्यइत्यर्थः अत्रदुर्वारत्वेनाशोभनानांतारशैरेवप्रिय
तमादिभिर्विरहासहत्वरूपकार्यसमर्थयतइतिसएवालंकारः नववयः
प्रभृतीनांशोभनत्वेपिविरहोद्दीपकत्वेनाशोभनत्वंबोध्यम् ९ कलमि
ति ॥

श्रीः
का. टी.
उ. च.
८७
146

महाशोभनामूर्तिराकृतिः कृतिः शास्त्रश्रवणं वेदो वा अलंपर्याप्तं स्फो
ताविस्तृताः प्रकृत्यास्वभावाच्छोभनाः अयं दृश्यमानो जनः अमीभिः कु
लादिभिः सततं दर्पगर्वं व्रजति तत्र वत्तन एवांकुशाः विनयहेतवइत्यर्थः अ
त्र दर्पाख्यैककार्ये शोभनानामेव समुच्चयः १० शशीति ॥ स्वाकृते शोभना
कृते दुर्गतेनाद्दृग्भिः अत्र शशिनः खलः शोभनस्यापि दिवसधूसरत्वादशो
भनत्वेन शोभनत्वेन शोभना शोभनरूपस्य तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः
समुच्चयः तदुक्तं हनि कृतानां शशिनि प्रसरेषान्येषान्यं तत्राणीति सदस
द्योगरूपस्य सदसद्रूपाणामनेकेषां योगमित्यर्थः न तु सतोऽसता योग
इति तथा सति सरस्वरमिद्रत्वरूपार्थदोषेणालंकारत्वासंभवात् अतए
व नृपांगणागतः खलइत्यत्रनृपांगणागतत्वेन शोभनत्वमिति सदूचरमि
त्रत्वाजंदं शामपेस्येवालंकारोदाहरणतासामाणिकैरुक्ता. एवं विशेष्य
स्य शोभनत्वं विशेषणस्य तु शोभनत्वमिति प्रक्रांते इदं तत्त्वस्येति सहक्रम
भंगोप्यत्र ज्ञेयः ननु दुर्वारा इत्यस्य सद्योगे दाहरणोपि कथनसदसद्योगइति
नं

८७

चेत् अन्योन्यतेरस्य शोभनस्य सतः अशोभनत्वमिति विवक्षा नत्वत्र शोभन
मेवैतदिति विवक्षितं न तु शोभनत्वमपीति न सदसद्योगप्रसक्तिः अत एव
मनसि शल्यानीत्युपसंहृतं न संदर्शितं नोक्तः प्रविष्टानामपि व्यथाहेतुत्वात्
न त्वत्र सर्वथा दुष्टत्वाभिप्रायेण कथं मोदन्त इतीति निरवद्यम् ११ विदलि
तेति ॥ विदलितं खण्डितं सकलं मरीरांकुलं येन तद्दलं सैन्यप्रबलाः
शक्रप्रबलाः अत्र विमलत्वमलिनत्वयोर्गुणयोस्तुल्यकालत्वाद्रूपः स
मुच्चयद्वयगम्यः १२ स्वयमिति ॥ विक्रमोर्वशीये पुरूरवसो वचनं न
याप्रियात्वविश्लेषण एकपदे एकस्मिन्नेव क्षण इति संबंधः नितान्तपत्वे
नात्यपराद्देस्तेन स्वयेरहोभिर्दिवसैः कर्तृभिः अत्रोपगमभवनयोः क्रिय
योः १३ कलुषमिति ॥ नव चन्द्रः शक्रस्याश्रितकमलमहिमशकान्ति अद्दिते
ष्णुनारुविषये कलुषं अर्थात्कोपेनारुणं च तेषां शत्रूणां वधुषि आपदां
करोति कर्तृभिः पतितं चेति विच्युतनपतनयोर्गुणक्रिययोः समुच्चयः
श्रेणीभावः इति कुचमचिवतां कुचमचिवतं अद्वितीयत्वं निरूपमत्वं

148

द्वितीयस्तादृगित्यं चैकत्वेनाध्यवसितं अत्र तत्तत्ताद्देशैकैकस्यानेकत्र स्थितेः
पर्यायालंकारः ध्वनिः वक्तृस्थस्यापि पूर्ववत्तस्यो द्वितीयत्वावगमादलंका
रसंभवो बोध्यः २४ नविति ॥ देकालकूटविषउत्तरोत्तरं विशिष्टस्तत्कु
ष्टपरं यस्मात्तादृशीं स्थमाश्रयस्थितिस्त्वत्केनापदिष्टेत्यन्वयः तदेवदर्शी
यतिप्रागिति हृदयेऽभ्यन्तरे अवसरः तिशोषः अथानंतरं हृष्यमलस्मणोरः
देस्मध्यधुनापुनरागतिसंबंधः अत्रैकस्यैवकालकूटस्य क्रमेणानेकत्र स्थि
तिः २५ बिंबोष्ठएवेति ॥ बिंबसदृशोऽरुणोष्ठो बिंबोष्ठः ओष्ठे एवोरितिप
रस्तुपमा ओष्ठरागो लौहित्यं हृदये तत्स्नेहः अत्र श्लेषभेदाध्यवसायादे
को रागपदार्थः क्रमेणानेकत्रोक्तः २६ वंताः स्मृणोति ॥ तन्वे यां श्रीस
होदरं रत्नाभरणो हृदयमेकत्र सं बिंबाधरप्रियाणां निवेशितं कृत्स्नमबा
नेणेति संश्रीसहोदरं रत्नं कौस्तुभश्चाभरणं यस्य तस्मिन् श्री विलोपक
रसमेकत्वातं तन्वेषां पाताल्लवासिनां मत्स्यराणामिति चेदुत्तरास्तः हृद
यं कृत्स्नमबाणेन प्रियाणां कांतानां बिंबसदृशोऽधरे विनिवेशितमि ।

४८

ष्वनेकत्रस्थितेषु प्रयोजकनिर्देशाद्भेदः १७ मधुरिमेति ॥ मधुरिम्णाम्
चिरं खलानां रुचिरं खलानां वचनं प्रथमं प्रस्तुवद्भिः अमृतं अनन्तकिम प्र
काशयति अथ विचारे तु नरं न देवा खलवचनं मोहेतुमत्तं अन्तर्गतं हा
लाहलाख्यं विषं कथयति अहो आश्चर्यं अत्र एकस्मिन् खलवचने क
मेणामृतविषयोः स्थितिरिति पूर्वविपरीतः पर्यायः १८ तच्चेद्यमिति ॥
अयं द्विजैः दिवसैः कतिभिः तृणं तोभमांसमद्धिसोमांसमारोपितं तुल्या
र्थं न देवदर्शयति पूर्वं दर्शनं तत्र सर्वोभिजयोपस्थानं तन्निरवोग्रे तारि
ता नवज्वरतीजीर्णा चनाभामेव तत्रस्या घटाः श्रेणयः कलमधुरस्वरं
अत्रैकस्मिन् द्विजेन तद्देहमंदिरादीनामनेकेषां क्रमेण स्थितेषु दिवसैरि ति
प्रयोजनकनिर्देशादिति भेदः १९ यत्रैतानिति ॥ यत्र जनैस्तेतांकामिन्यः
लहरीवत्त्वराश्वराश्चपलाः दृशो यासां ताः अभीष्टं अनुभूयमानामार्गणाः
शराः यत्र यस्मात् तत्तस्मात्स्मरः आसां कामिनीनामग्रत एव सदा
मंडलीकृतचापं यथा स्यात् तथा धावतीति सत्यम् कीदृक् स्मरः अयं वि

तेयोजितेशरे र्थ्यैवत् चपलः करोयस्य सः शमनमाज्ञातद्वारकः अत्र पूर्वा
र्धोक्तहेतुना प्रयत्नस्यादरशमदनधावनसमाप्यस्य साधनादनुमानालंका
रः प्रयोगस्तूपलाः पुरो धावनयाविधमदनाममर्मभेदि बाणयानआपाम्र
आपाग्रकत्वादिति बोध्यः २० महौजसइति ॥ धनुर्भृतो धनुराभृत्यास्य
स्यधोधनस्य प्रियाणिअस्त्रभिः प्राणैः समीहितं कर्तुं वांछतोऽप्यन्वयः अत्र
महौजसः शालीनत्वेनानाक्रमणीयत्वं मानधनत्वेन पुंडैपलायमानाभावः
धनभृतिनत्वेनोपेतानादित्यं संग्रामे लब्धकीर्तित्वेनोत्साहः प्रतापशालितं
च असंहतत्वेनासहायानपेक्षत्वं अभेदवृतित्वेन प्रभुप्रयोजनैकपरत्वमत्र
नेकस्योक्तविशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरालंकारः २१ शैलेंद्रइति ॥
शिवावः पुष्पाण्येवनादत्तनकीदृशाः शैलेंद्रेणहिमवता प्रतिपाद्यमाना दी
यमाना यागिरिजा तदुहितासैवापराद्वयाशेषः भावेक्तः तेनोल्लसद्भिः रो
मांचादिभिर्विसंस्थुलो व्यग्रश्चासोऽखिलस्य विधिद्यासंगस्य भंगेनाकु
लः ननस्य सात्त्विकभावगोपनायतहिनाकरयोर्दहीशैस्त्यमिमूचितवान्

श्रीः
कु॰ टी॰
उ॰ ३
४८

145

५०

हारेति विस्मयेशैलानां तःपुरं पंचमातृगणं ब्रह्मादीनां मंडलं समूह ब्रह्मगणा ब्रह्म
नेरिति विग्रहः तस्मिन् रतः अत्र सात्विकभावस्य रोमांचादेरिमवत्करस्य
शीतिमित्तकत्वेन गोपनाद्व्याजोक्तिरलंकारः २२ किमिति ॥ व्यासेव्यं सेव
नीयं यस्य सरितः गंगायाः सविधं तीरं अनवद्यं उत्तमं येषु पुण्यास्त्विषां विधातरि पुण्य
सन्मानि खधिर्य विमुक्तिः साधुप्रभृपानदर्थे अत्र सेव्यत्वेनावगतस्यैव गं
गासविधादेः पुनः कीर्तनमितरसंव्यावृत्त्यर्थमिति सेवालंकारः २३ किमिति ॥
अत्र लोके पार्थ्यस्य रिपुरितमाचरितं सकृतं पुण्यकर्म दोषस्याभिचारादिः यि
षणा बुद्धिः अभिमतो न नरदानादारजानानिस्तारि अत्र अवच्छेद्यवाच्यमिति
भेदः २४ भक्तिरितीति ॥ भक्तिरासक्तिः अवेक्षिवेयसनेहविविः पुवलिच्छ
कामत्यमिति विग्रहः अत्र अवच्छेद्यवाच्यमिति भेदः २४ कौटिल्यमि
ति कौटिल्यं कपटं कुंचितत्वं च रामः पतिपातः रक्तिमा च कालिमा निर्दे
यत्वं स्वच्छता चतनस्त्वं अविचार्यकारित्वं चपलता च अत्र हृदयादौ नैतिय
वच्छेदः यतोयतेप्रसक्ताभावात् पूर्वस्माद्भेदः २५ भक्तिरिति ॥ भक्तिरासक्तिः

भवेभिर्वेद्यमनंतःचिः पुनर्निरेवक्कामात्तमितिविग्रहः अत्रसमवच्छेद्यंवा
व्यमितिविशेषः २९ निर्निद्वयनमिति ॥ मन्नमेव्याख्यानंपूर्वंपूर्वंस्योत्तरं
प्रतिहेतुत्वात्कारणमालालंकारः अविरलेतिअविरलंनिरंतरंकम
लानांविकासरूपरस्यार्थः आपुष्टंतमितिवनकार्यकारणयोर्भेदेनाभि
धानंपूर्वमप्येषि अयंचहेत्वलंकारइतिभट्टोद्भटमतं २७ हंसाणाति ॥
हंसानांसरोभिः श्रीः सारीक्रियतेअयमर्थः सोहंसैः अन्योन्यमेवैतेआत्मा
नेकेवलंगरुकर्वतीतिभः श्रीः शोभासारीकरणंश्रेष्ठसंपादनं अत्रस
रोहंसयोःपरस्परंशोभासारीकरणात्परोपकारजनकत्वादन्योन्यनामाले
कारः २८ वणिणपति ॥ वणिक्जनरत्नदेनाकूलोस्माकंव्याक्कत्वजनपद्म
पावल्ललितालकमत्वांगरहे परिसंक्रमणेसुखेतिभः एवमादिकेनारंवणि
जंप्रतिजरद्व्याधस्योक्तिः वणिक्केनिस्ताधिकमन्यपानंसंबोधनपरम
क्कतपद्ममाणिणललितानांवलकायस्तनाटशोभत्वंयस्याइतिविग्रहः

परिसंक्रमनेपारिश्रमति तथाचपुष्पसकोनायामासक्केतयरहसि

आच्छादनेन पादत्राभावात् स्वस्तुद्देशं न कृतमिति विरहः इति भावः अत्रोत्कण्ठारूपेणोत्त
रेणानुद्देशस्थितं नमाच्छादनमयः संगतिर्व्यक्तेतः प्रश्नोत्तरयनात्तुत्तरालंकारः
२५ केति ॥ काचिद्विषमा दैवगतिः किं लब्धं यज्ञेन गुणग्रामाहरी किं सौख्यमुक
लचं कि तुः स्वयन्नवलोलो लोकइति सं· स्वप्ने अत्र चमत्कृतनस्य लोकापयोगि
दुस्यचोन्नरस्या सत्कृतइके हिंसायो भेदः ३०. वक्रेति ॥ कंरेणस्थितं कुंकुमसंवकाशे
दिभिर्मलिनैः स्फोटबिंदूनां प्रबंधैः पंक्तिभिः चित्रं समं मिश्रं दृष्ट्वा कापि वयस्या
सखीं स्मितं न्याहसितानन्या पुंस्त्वं पुरुषायितं व्यंजयंतीमिति पाणौ खड्गलेखा
लिखितवती पुंसामेव पाणौ तस्य उचितत्वात् अत्राकारेणालिखितं स्वबुद्धिवे
घतया सूक्ष्मं पुरुषायितं पाणौ खड्गलेखनेन प्रकाशितः सूक्ष्मालंकारः ३१
संकेतेति ॥ विटं ज्ञात्वा संकेतकाले मनोगमनस्य तज्जिज्ञासुमित्यर्थः अतएव हस
त्नांनेत्राभ्यामर्पितं सूचितमाकूतं रहस्यं येन तादृशं ज्ञात्वा विदग्धया नायिकया
लीलाकमलं पिधाय निमीलितमित्यन्वयः अत्र नेत्रेंगितेन लक्षितः सूक्ष्मोभि
प्रायः कामिन्या निशागमसूचकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ३२ रागस्येति

का० टी० उ० चं० ५१

१८१

सोऽयं स्रुघा गरं स्वनं गमवैंस्त्रमिति रूपकम् । अत्र पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्यो
त्कर्षस्य परमस्य सर्वोत्कृष्टपर्यवसानात् सारालंकारः ३३ जसोत्सरेदिति ॥
यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणतीति जनो लीकम् । दंतक्षतं कपोले वध्वा
वेदना सपत्नीनामिति । सं० वेदनेति यज्जनो भणति वदति तदलीकमित्यन्व
यः । अत्र वेदनादंतक्षतयोः कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यरूपा असंगति
रलंकारः ३४ मानमिति ॥ दिष्ट्या भाग्येनोदीर्णां रुद्धं अत्र घनगर्जित
रूपकारणांतरयोगेन मानापगमरूपकार्यस्य सुकरत्वात्समाधिरलंका
रः ३५ धात्रिति ॥ शिलष्टं कोऽशालंततदतिशयस्यानिकषस्यानपगीत्ता
स्यत्वमिति स्तगालीविशेषणं रूपे रूपविषये तनपक्षरतिविजयायेत्या
दि संगतमिति भावेन्नः समागमस्तत्पर्यः । दैवादित्यस्यापनत मित्यनेनैवा
न्वयः । अत्रोचितयोगवर्णनात्समानालंकारः ३६ चित्रमिति ॥ चित्रवि
चित्रतराह्वयोर्वीप्या विस्मयातिशयद्योतनाय परिणतपंकस्फोतस्फुटिः प
तस्याफलसमस्फुटैः कवनकलाभदतणाभवणचात्वरीतत्रकोविदः पंडितः

५१

अत्यन्तयोरपि निकृष्टतयोचितयोर्गाढ इति भेदः ३७ शिरीषेति ॥ शिरीषा

त्पुष्पात्कुसुमात् कुकूलाग्निः कुंभकारस्य चितोद्भवादिपच्चनाग्निः अत्यन्तयहो

केन्द्वयोरत्यन्तवैलक्षण्यमिति विषमालंकारः ३८ सिंहिकेति ॥ सिंहिका सि

सिंही राहुमाता च तत्सूनोः सिंहो राहुश्च जग्रसे कवलितवान् ग्रहेण साथ

नेष्टकृतस्य विपरीतानर्थप्राप्तिरूपो विषमभेदः ४० सद्य इति ॥ तस्मा

त्वचनीलाकृपाणस्य लेखा यस्या राजकरस्पर्शमवाप्य सद्य स्तत्कालं तर

णेरक्तोऽभवत्तिसद्यामेशारदिंदुवत्समाद्भुग्धं यशः प्रसूतेः प्रतिबिम्बसन्धः

अत्र कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणत्वरूपो विषमः ४१ आनंदेति ॥ अम

दं आनन्दं अत्र कार्यकारणयोरानंददानतापनक्रिये विरुद्धे इति चतु

र्थो विषमः ४२ विपुलेनेति ॥ सागरे शेते इति सागरशायी तस्मात् यशाम

विष्णोर्विपुलेन विस्तृतेन कुक्षिणा युगत्रये भुवनानि पपिरे पीतानि यु

नः सोऽपि त्वया धीः एकतमया कया चित्सागरकामिन्या मदेन विभ्रमेण वि

लासो यस्यां सा तथा सावसकलाम संपूर्णा चेतनया भूतयैकया दशापपे

का. टी.
१. ३.
५२

152

सारसावलोकित एव पीत इत्यभेदावसानं अत्रापह्नवावयविनोः पान
कर्तृकर्मतानुपपत्तेः पद्मभित्यापत्तिभेदाध्यवसायः धीभिरूह्यनीयः ४३ अनो
इति ॥ यातीति अवकाशं लभत इत्यर्थः अत्र कविविवक्षायशोनमरुतो
यशोराशेराधेयत्वान्नरपतिप्रिभुवनरूपः आधारोमरत्वेनोक्त इत्यधिका
लंकारः ४४ युगांतेति ॥ युगांतकाले प्रतिसंहृतत्वात्मात्मा त्वात्मभूतः
सप्रपंचो येन तस्य कैटभद्विषः श्रीविष्णोर्यस्यांतर्नो जगंति भुवनानि सावि
कासं सावकाशमासत उपविशंति स्म तत्र तस्यां तनोतपोधनस्य नारद
स्याभ्यागमसंभवा मुदः प्रीतयो न ममुर्नावकाशं प्रापुर्भवत्यत्वयः अत्रा
धेयानां मुदां महत्त्वोक्तिरित्यपरो भेदः ४५ त्वामिति ॥ अतुशायात्
द्वेषात् भवेदत्यशायोद्वेष इतिविग्रहः अत्रत्वशब्देनायकं जेतृमृगाक्षेन
कामेन तत्प्रतिनिधित्वेन तदीयकामिनीपीडनात्प्रत्यनीकालंकारः
४६ यस्येति ॥ यस्य श्रीकृष्णस्य कायस्य निग्रहोवधस्तेन गृहीतः स्वीकृ
तोविग्रहो वैरं येन सः कंतेन्यं च यस्येमन्त्र यस्यतोकृष्णवैर निर्यातनेऽशक्त

त्वः अत्र श्रीकृष्णचंद्रयोः परंपरयासंबंधित्वमिति शेषः ४७ अपांगेति ॥
अपांगस्तरलो यस्यास्तत्र इति विग्रहः मध्ये सानेवकाङ्गतिवक्रोक्तिसमर्प
काकरणियायास्तनाणिग्रुक्रुयः इति प्रकारेणमहारद्यामंगकेलीलयाकलवी
त्वतः स्वभावतः स्फुरितं तस्मात्कृतं परं स्थानं येन तादृशोपि मदस्य मध्
पानजन्यस्योदयो न लक्ष्यत इत्यन्वयः अत्र मदसाधारणैरंगस्य स्वभावि
कैरूपांतरलत्वादिचिह्नैर्मदस्य गोपनात् मीलितालंकारः ४८ प्रहरति ॥
तवये हि पक्ष्मपाते आगमने शंकिता येषां त्वादृशाः संतो हिमाद्रेः कंदरासु
निवसंति उद्धतरोमांचं कंपसहितमंगमङ्गं नामपि तेषां भयानां बुधः पंडितो
पि नाभिज्ञ इत्यन्वयः अत्र रोमांचकंपयोर्भयसाधारणचिह्नयोर्भवति विरोधा
यत्वं ४९ प्रणमीति ॥ यस्यां रिशिरूपेण पुरस्कृतं भूषितमंगं यया सा तनाः वि
लासाकृष्णमापुपस्यात्क्रमितित्रपकम् अत्र पूर्वपूर्वस्मिन्नुत्तरोत्तरविरोधान
रूपैकावल्यलंकारः ५० नेत्रेज्जलमिति ॥ नलीनः षट्पदो भ्रमरो यत्र तन्न
कलंकस्य स्वगुणं यया सा अत्र तादृषनिषेधरूपैकावली ५१ नित्येति ॥ च

का. टी.
उ. चं.
५३
153

तद्दृश्यां गंभीरनाभिविलपुलहरीभिर्जलक्रीडायां यद्दंभः स्मावितं संचारितं त
द्धैवेकुरुहरूतैः ऊरुकरहशाहेः स्मरनार्यो पञ्चभः स्मरतसंबंधिकं करूतानां स्मारि
तारतिकर्मणिषष्टी ॥ अत्र सदृशादर्शनजन्यस्मरणालंकारः ५२ करजपति ॥
करयुगमदहीनयशोदास्तनमुखविनिवेशितायप्रुवस्पष्टतपांचजन्यस्य
नमतकृतस्परोमांचमितितसं० स्तनयोर्मुखमितिविग्रहः पांचजन्यः श्रीकृ
ष्णस्य शंखः अत्रजन्मनतरानुभूतस्मरणमितिभेदः ५३ कपालेइति ॥ सर्व
यदिनिशाहोनरवुधैर्निशेषोषोद्यः कपाले स्थितामितिशेषः लेहिग्रास्वा
दयतितद्वणंछिद्रेषुप्रोतानामविछान्संकलयतिमिरह्णाति रत्नांतेहरशैलीति
संबंधः प्रभयामतस्तहतिशयशाली अत्रसदृशादर्शनजन्याभ्रांतिरलंकारः
५४ तावस्थेति ॥ श्लोकाम्रुहं गरिमागौरवं त्यागिनां दातृणां अग्रसरे अग्रग
ण्ये अवनीभरेक्षमः समर्थो भुजोयस्येवंभूतेनापिवेपमानिष्पादितेमति किं
किमर्थमित्यन्वयः पृष्टमस्त्यैः चिते रत्नचिंतामणिः स्पैवमस्येयेव कुल

५३

स्पाम्रतः कुलपर्वताः अत्रोपमानापेतदूपप्रतीपमलंकारः यथासं

त्यमत्येवमितेपमायाधान्यात्तदुदाहरणान्तरम् ५५ एणदृशीति ॥ अयिमृदितावत्संद
रिकं गौरत्वाम्रगाप्यवचनीयं त्वमसि विना कुत्रोपरि चंद्र उपमेयतेजनेनेति ।
सं० वचनीयमिति तं यश्चोपमानस्योपमेयकल्पनेमपरं प्रतीतं ५६ गर्वमि
ति असंवाद्यं सर्वहरनायोग्यमपरमितियावत् भद्रशोभने पूर्वमवचनी
यत्वाङ्गनागमितेरपर्यवसानं इरत्नानिप्यवाप्याप्तिरस्कारेरदनादिति भेदः
यरमेवेति ॥ तातेसानुकंपसंबोधने तनोनुकंप्यजनकरुतिविश्वमासमह
त्यः गर्वमाकृथाः [illegible]चनिरुपमत्वेन गर्वोपमानस्योपमानत्वाकल्पनरूप
प्रतीतं ५७ मलयजेति ॥ मलयजं चंदनं सितरश्मिश्चंद्रः तदंतपचं दंतिनि ।
र्मितं तनादंकं तेनकृतावकेरुकदोपिंग्रीर्यासंतः वितनं विस्तरं तेधामतेजो यस्य
तस्मिन्परोपएवलयतिमति अविभाव्यतामलवपतां अत्रप्रस्तुतप्रस्तु
तयोरभिसारिकाचंद्रिकयोर्वैवर्णिकरुणसाम्येनैकात्म्यज्ञानवर्णनात्सामान्य
मलंकारः ५८ वेचेति ॥ वेचवचः पीतवर्णितयोपमानताकल्पनातः क
र्णाय्यात् गंडतल्ले आगतानीतिनीलवर्णकेशास्त्रियाप्रयुक्तानिसक्रिवा

का.टी.
उ.वे.
५५

155

रणायभृंगाः भ्रमराः कः अवेदपिबत् अन्तास्य च भृंगपातेन लक्षितानीत्य
र्थः अत्रोत्तरकाले विवेकेन पूर्वमेकात्मना प्रतीतस्य च यनाद्उदाहरणत्वम् ॥ ५५
देवमपीति ॥ दिवं स्वर्गं आकल्पं कल्पपर्यंतं अनन्येति गिरीं विशेषणं येषां
गिरीणां गंतिरमयंतीति संबंधः अत्र कविविरूपप्रसिद्ध्याधारं विनाधेयभूता
नां गिरामवस्थितिवर्णनादेको विशेषालंकारः ९० मेति ॥ सा वसति तव
हृदये सैवा लोकसा वचनेषु अस्मादृशानां मदशावकाशोनास्ति पापापाना
मितिसं० चकारो वधारणे मैवोत्यर्थः अत्रैकस्याकामिन्याएकरूपेणायु
गपदनेकत्र स्थितिवर्णनाद्यो भेदः ९१ स्फुरदिति ॥ देवा जन त्वा स्त्रजता
विपिनाभ्यं विमत्रो मनोभवादिः ससर्जे इति सत्यमित्यन्वयः एतद्देवोपपा
दयितं यथाक्रमं विशिनष्टि स्फुरदित्यादिना अत्रैकं कार्यं कुर्वता तेनैव यत्ने
नाशक्यकार्यांतरकरणात्तृतीयो भेदः ९२ गृहिणीति ॥ इंदुमतीं शो
चतोऽजस्येयमुक्तिः मिथो रहसि ललिते कामकलाविधौ विषये प्रियम्
नात्शिष्या मिथोन्योन्यं रहस्य पि रूत्यमरः अत्रसचिवादिसर्वद्रव्यरूपका

५५

र्णेनस्वकरणात्वंगच्छसीति भेदः ९४ विभिन्नेति॥ मा येरैवतकवर्णेनकृ ग
रुडस्याग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णो सदैवसूर्य्याः रथाः यत्र रैवतक
गिरौ वंशांकुरवच्चीलैरनैः पतितः स्फुरंत्यारुचा कांत्या संरूढविंकीलत्युनितिग्र
निम्नेरैद्यानीतवंतरत्यन्वयः गरुडाग्रजेन पतितस्फुरंत्यारुचाविभिन्नव।
र्णोऽरत्निवासुष्मास्थानांस्वीयवर्णत्यागेनाप्रसन्नारुणगुणानुहरणाद्वर्णा
नानुगुणोऽलंकारः ९५ धवलेति॥ धवलोऽपि यद्यपि संदूरतत्थापि तद्या
मसुरंजितं हृदयं रागमभितेपि हृदयेसमगानिक्रितोनरक्तोसिसं० धवले
निर्मलः स्येतन्मग्नरागो लोहितं यन्नरागस्थ धवलपदस्य हृदयपरत्वमपिके
चिदाहुः अयोनवाईन्यप्रसक्तेन नाधकेन वैरनीयमन्नं तन्नयापसन्नस्य हृद
यस्यगुणानानुहरणादतद्गुणोऽलंकारः ९५ गांगमिति॥ यमुनासंब
धियामुनमंबुजलं नोपचीयते न वर्धते नापचीयते नापहीयते अनेन
हंसेनाप्रसन्नगुणानामननुहरणात्कैरः ९८ रसोति॥ विरूपाक्षः शिवः
अवहरेणादशादस्यकामस्यहरजिगमिषुभिः कामिनीभिर्हीरदेवतना।
यादृशोवनहिपरीतजीवनसंपादनान्यायतोलंकारः ९७ वदनेति॥

श्रीः
का० टी०
२० चे०
५५

155

माद्वैस्मन्नवर्णेनेपद्यमिदम् अन्यथा कथापि वनितया चलितया कलस्वरो
त्खलायाकांचाकलकलः कोलाहलो विरच्ये किंभूतया वदनसौरभलो
भेन परिभ्रमतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वराविशेषेण संभृता समृद्धा शोभा य
स्यास्सा अलकालोलाय श्यानाहशीदकयस्मात्तया भूतेति अत्रानुप्रास
यमकयोः परस्परनिरपेक्षयोर्योगात्संसृष्टिः ६८ लिंपतीति ॥ अत्रो
ते अत्रोत्प्रेक्षोपमयोः संसृष्टिः ६९ सोमस्योतिः ॥ सनास्यच ग्रामेय
एतां सुरहलावण्येन तरुणनाहृदयस्थं वनं परिसंक्रामतीं निवारयतीति
सं० हृदयस्थं वनमिति रूपकम् आपद्यं तमिति वत् एकोई तत्रानुप्रासः
एवं चशब्दार्थालंकारयोः संसृष्टिरियम् ७० आनन्दति ॥ हे राजन्नस्य
रोग्ज्वरोणाम्भया हितनोगमशीलनां वद्रिम्गदशासीमन्तरात्वेशि
गेभूषणोत्पानेमहीते मरकतमणिशालिनिरेणुस्तादकपत्रेकरण
भरणी हृतेमेखलायां लग्नायामाक्षिप्तायां मणिवद्दिनेतलाकोटियुग्मे
नपुरयुगले स्फटितमिहीते च सति बिंबसदृशोष्ठकांताशोणमारक्तमु
कारांगजापत्नानां स्तनस्थितिवद्यामवरामापानेवदहत्सीत्यन्वयः अ

५५

अत्र किं भो एकां त्वा शोणामिति नञ्चणालंकारस्य गंजा फलभांतलंकारांगत्वा
न्तयोरंगांगिभावलक्षणः संकरः ७१ ज्वरितेति ॥ ज्वरी पितृवनेश्मशाने ख्व
योम्नि आकाशे च स्वलितं संचरतीत्यन्वयः कीदृशः जटाभागीनैर्जटासदृशीभिः कि
रणैः हपलक्षितः करे धृतं कलंकरूपं बालवलयं येन सः करोग्रस्मिः पाणिस्थ ।
वियोगं क्रुशीलयेषां ते वियोगिनो विषयाः विरहिणस्त्वेषां आपतेभीशाति
वकल्पितेन स्वीकृतं यद्धेरागंस्त्री चलनं प्रसिद्धं विगतनरश्मिमतं चतेन विषटः
पांडुरः अस्यचितस्य भस्मेव पांडुः भस्मना पांडुश्च कीदृशो यो ज्यिपरिपेलिन
चपल्लल्लारारागं परिकरः समूहमेव कपालानि तैरंकितं विह्नितं तलं यस्य
तादृशेन तलपटं स्वचूपार्श्वं कंपः स्वचूपयोरस्मीतलमित्यमरात् अत्रोप
माचूपकाल्प्रेलाष्टेषाणामंगांगिभावः सर्धीभिर्हृहनीयः महादृत्तीचृत्तां
तस्य चेद्रहत्नातेन समारोपात्समासोक्तिः प्रधानभूतेति ज्ञेयम् ७२ ॥॥
राजतीति ॥ इयं नटीस्थली राजतीत्यन्वयः किंभूता अभिरहितोः भिन्नातं
प्रायः दानवानां राज्ञः सिंहनादो यस्यां सा अविपातीवेगवान् मारावः स

का॰ टी॰
उ॰ वं॰
५९

156

शाहोनरोनाशेयस्याल्लयाभ्रूतापवंसाप्रसिद्धागजनागजसमूहस्य सूर्यंकु
लंग्मतिशायेनपातिरहति कीदृशेनग्रविरतेनदानेनमदजलेनवराश्रेष्टा
सारास्थिरावटनावनखंडिकाग्रयमकानुलोमयोसंकरः ७३ जदेति॥
यथागंभीरोयथारत्ननिर्भरः यथाचनिर्मलच्छायः तथाकिंविधिनैषस्
रपानीयोजलनिधिनकृतनदनिसंरत्ननिर्भरोरत्नपूर्णः अत्रसमासोक्त्याप्र
स्तुतप्रशंसयोः संदेहरूपः संकरः एकसाधकाबाधकप्रमाणाभावात्
७४ नयनेति॥ निरुद्धाग्राशादिशोयेनेतिनमोविशेषणं अत्ररूपकाति
शयोक्त्यादीनांबहूनांसंदेहइतिभेदः ७५ स्पष्टेति॥ अयोनंतरंदिवस
रूपमरविंदंकमलंसंचुकोचसंकोचंप्राप्तवदित्यन्वयः कीदृशंसहमुल्ल
संतः किरणएवकेसराणियस्यास्तयाभ्रूतासूर्यबिंबमेवकर्णिकावराटोय
स्यतत् तथाक्षिणप्रकाशाभावेनपरस्परंमिलिताग्रेणदिशएवदला
नांकलापः समूहस्तत्प्रत्येनावतारोयस्यसचासौबद्धोपकारश्चसएव
मधुपावलिर्यत्रतादृशं अत्ररूपकानुप्रासयोरेकपदानुप्रवेशरूपःसंकरः

चक्रीति ॥ सम्प्रतिमकवेः सूर्यस्य संबन्धिनो रथ्यः वः अवतात् तत्सकः जग
तामुपक्रान्तयेनित्ययुक्तस्ययस्यचक्रारपंक्तिचक्रगतानामराणांकीलानांपंक्ति
चक्री विस्तृतमन्वहं प्रतिदिनं भीमायमसत्यः सन्नोति एवमग्रेपिकर्तृकर्मभा
वेनान्वयोबोध्यः हरिचिह्नः हरीन् अश्वान् धूः पृष्ठम् अवेतद्गतानन्ध्वजाग्रान्
यः स्त्रीक्लीवे यान यानमत्रविमित्यमरः अस्यचक्रेनत्तत्रनायथर्खेद्रः अरुणं
सारथिं कूबराग्रे युगंधराग्रे रंहः वेगं सहराणांसयद्गत्यन्वयः अथवक्या
दीनांकर्मकर्तृकानांनियतनतयानिबद्धस्यसत्वस्यावकभावस्येतिद्रष्टव्या
दिषुप्रसिद्धभावोनुप्रासदोषः ७७ भणीति ॥ यद्यद्यात्मकंयुगमदे
तरुणियदिरमणास्यमंदिरंगच्छसितदात्वदीयंपरिसरणंगमनंमेममस्य
कारणंनिर्मितंविनारणारणाकमलकेडांकिंकृतः ऊरुतेनहृदभणोत्यन्वयः
रणमंदिरंरतिमंदिरंवार्थः अरुणैररक्तैःवरणैर्वसनासलयाम्नेमतीलिली
लाम्ल्लासवितिमिरेलेयसा: उल्लापिनीतिपाठेसतीभिलीलाभिकहलिप
त्वयस्माद्भत्यर्थः अरुणैररक्तैःवरणैर्यसनालयाम्हते कौहकपरिसरणं

श्री:
का० टी०
उ० चं०
५७

157

घनमाः नत्वं रणांतीमणिमेखलायमननत् अविरतं सिंजानं शाह्वायमानं मंज
सुंदरं मंजीरं नूपुरं यस्य नादृशं यत्र चार्थे पदानामतु नत्वाचैफल्यमनयासदोषः
७८ कुंठेति ॥ सप्तमे व्याख्यानम् अत्र माधुर्यव्यंजकत्वेति विशेषोऽनयासदोषः
भुजंगेति सदंभा दंभयुक्ताः स्त्रीयां दुरंतलां परिणामदुष्टतां निश्चित्य तवनोपिजं
नोऽभ्वेनः प्रमुखेव्यापनतः कुर्वंतोस्त्वन्वयः प्रसभमितिवा पाठः कद्रवसत्
विद्यमानमंभ मत्तो विशेषो यच्चनादृशो भुजंगस्य मणिरिव तथा चान्यैरैरवकी
र्णोऽन्यान्नासत्समीचीनमंभ उदकं यस्यासा तथाभूता नदीकेत्युपमाद्वये अ
त्र यमकस्य पादत्रयमात्रगतत्वं दोषः तथाकविभिरप्रयोगात् ७९ भय
मिति ॥ यद्यमेवव्यासनं तत्र यत्रासीन उपविष्टः युगादौ प्रजा विनिर्मितः
विनिर्मातुमिच्छुर्भगवान्ब्रह्मा स्ववेतिजात्या उपमानमधिकम् ८० पाता
लमिति ॥ कालिंदीपालो यमुनाप्रवाहः अत्र परिमाणात उपमानाधिकं ८१
सनुनिरिति ॥ मौंज्या लांछितत्रिकिछ्रिनः कृष्णाजिन रूपपटं वहन्सनुनिनी
रदः नीलेन जीमूतभागेन सहितं चंडेनाश्लिष्टशृंगमानस्य पर्वतराजः दिव्यन्वयः

५७

अत्रमौञ्जीस्थानीयस्यकौशेयरूपोधर्मोनोक्तइतिधर्मन्यूनतादोषः सइति पीतवाणि
वासेवसत्वयस्मसः प्रकटहीनशार्ङ्गधन्वेयेनमः श्रीकण्ठः मनोज्ञसुंदरंचतडीमेव
पुरायप्राय करवणनद्भदाविपुनरेंद्राणुधरंरूपनस्यतद्वान्निप्रणायांशाकिना
संलग्नमानोमेघरव अत्रोपमेयशार्ङ्गस्थानकेतन्स्थानीयस्यचेन्द्रस्योपमाने
ग्रहणमधिकमितिधर्माधिक्यमितिदोषः ८२ चिंतारत्नमिवस्मादिपत्रमवेज्ञा
निसरणार्थानि नगायहृयेकमेणलिंगवचनभेददोषः अत्रलिंगभेदस्यादो
षत्वंनहेषइति नस्मायभक्ततनायकायावेषःभूषणांवरादिधारणपरिपाटी
तदीयाविभ्रमाविलासाइवपरांशोभांदधंतेस्म कीदृशाः अन्याभिस्त्रीभिरसदृशाः
विभ्रमपदेसरकशाहस्यबहुवचनं मधुरतयाम्नतःपूर्णाः पदेषमधुरतांविभ्र।
तीतितथाभूतादधतइत्यपेकवचनबहुवचनसाधारणमतोनात्रवचनभेदो
दोषः ८३ अतिपयमिति॥ काकुत्स्थानरजानःकुमहतीतत्पत्नीअतिथिंनाम
पुत्रमापप्राप्तवती काकस्मात्कमिवपश्चिमाहमायामिनीयामात् चेतना
चेतनंप्रसादन्मदोषमितिवेतपर्थः अत्रयथाचेतनाप्रसादंप्राप्नोतितथासापुत्र

का॰ टी॰
उ॰ चं॰
५८
158

मायेति कालभेददोषः ८४ यस्येति ॥ यस्य प्रमविरं हृतं मज्जनं स्नानं यासे
वनं च तेन विशेषतः विविक्तास्पृष्टा मूर्त्तिः शरीरं यस्यास्सा कौसुंभेण रागेण सा
हृचिरः स्फुरत् त्वं स्तुकस्यांनः प्रांतो यस्यास्तादृशी पटे कुसुंभमेव कौसुंभं पुष्पं स्या
त्तेण प्रत्ययपल्लहृद्रागोल्लोहितं तेन हृचिरा कामो स्फुरद्भिरंशुभिः पुष्पधूलि
भिः कांतारमणीयामकरकेतनं काममर्चयंतीत्वं वालाः यस्य तादृशाः विटपः
शाखा प्रभवउत्पत्तिस्थानं यस्याः साल्लतेव विभ्राजसे शोभसे इत्यन्वयः अ
चलताविभ्राजते त्वं विभ्राजसे इति प्रथममध्यमपुरुषभेदः ८५
निपेतुरिति ॥ चन्द्रमंडलमध्यगतस्य प्रासादिवदीप्ताः सानिपेतुः दिवा
र्धभाजः परिवेशशालिनः कात्यायाज्ञातवल्यमानवारिधाराइवेत्युपमाना
प्रसिद्धिर्दोषः ८६ उपायोरिति ॥ दीर्घिकावापीनत्त्मथ्यात्सुक्लनूपं मे
चकोत्पलं नीलोत्पलं उद्धतं नारीलोचनचारुधीसशंकाभयं तेन मंक्षुवि
तमेवेत्युत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्यावाचकत्वं दोषः ८७ दिवाकरादिति ॥
योगिरिः दिवादिवसे दिवाकरात्सूर्याद्भीतम्प्रतएवगुहासुलीनमंधकारं

रहति अर्थान्तरं न्यस्यति नूनं निश्चितं त्वद्देपि प्रगल्भं प्रपन्ने प्राप्ते उच्चैः शि
रो येषां तादृशानां महतां अतीव ममत्वं भवतीति शेषः अत्रोत्प्रेक्षा विष
यस्य तम मसो भयस्यालीकत्वयात न्मूलं स्यार्थान्तरमाकूल्याविर्विषयत्वदो
षः ८८ स्पृशतीति ॥ निम्नरुचौ रूपकैः ककुभो दिशः स्पृशतीति मति
विजृंभितेन तापया विहङ्गतापयादपि तेव दिनश्रिया ग्रीष्मदिनशोभया अतनु
दीर्घीमानपरिग्रहो यस्या स्तया भूतया स्थितमित्यन्वयः किंभूतया विरया
पि चिरकालतया पि च विरयामनोरम्यया कराररमयः हस्ताश्च तापम स
ताश्चेदृश मानोभिमानः मानं परिमाणं च अत्र समासोक्तिश्लिष्टविशेष
णत्वात् लिंगवशेन च निम्नरुचे नायकतया ककुभां च नायिकात्वेनाभिव्य
क्तिर्दिनश्रियोपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभवादपि नयेम्य प्रहार्यम् ८९
स्वयं चेति ॥ नवमे आख्यातं अत्र तत्प्रभातसंध्यायां अनुक्तेन स्फुटमतीति
ग्निदोषः प्राकृतेष्विति ॥ विहायसमाक्रमतीति विहंगमाः पक्षिणस्तेष्वा
हूतेषु पुरो अग्रे आयान् आगच्छन् मशकोन वार्यते न स्यापि विहंगमत्वात् म

159

मध्येवारिधिवारिधीमध्येवावमत्त्रितियद्रुस्नुकिरूपंनिवसन्तिमर्त्यः तादृशं
हरणमणिमिहतांमणीनांरुचंधनेहरणाकर्षकोमणिविशेषस्तृणमणिरि
तिकेचित् तद्दमणिरितस्य त्वचोनोपितेजस्विनामपिमध्येप्रचलितंगांतेन
कंपनेनविभेति अतःअचेतनंविवेकशून्यंअतएवानात्मेष्टंअनालोचितंत
त्वांतरंस्वरूपतारतम्येनतत्सामान्यमाम्यविद्गमनादिरूपंधिक् कथि
वतादृशंप्रभुमिवेति अचेतादृशंप्रभुमिवेति अचेतादृशंसामान्यंधिकदु
तेतावतैवाविवेकिनः प्रभोरवगतिसंभवात्मनसल्डइतिरितकेतपुष्पार्थ
त्वमप्रस्तुतप्रशंसायांदोषः एवमन्येष्वेवंविधायथासंभवमलंकारदोषा
उक्तरीत्यापूर्वोक्तदोषेष्वेवांतर्भवंतीतिपूर्णमिदमुदाहरणविवरणंविद्वां
सोविदांकुर्वंतु गोपीनयननिपीतंवासोमृदुलंवसानमतिपीनम् नव
घनकांतिकलापंनमतमुकुंदंकलालापम् १०५० अनल्पकविकल्पि
ताखिलसदर्थमंजूषिकांसदन्वयविबोधिकां विबुधसंगणयोक्तेटीकाम्
उदाहरणयोजनाजनमञ्जनाह्लादिकामुदाहरच्चंद्रिकांभजनतैवचनाथोऽरितान्

५५८

वियद्दृदमनिन्नामिर्मिलेहे कार्त्तिके सिते बुधाष्टम्यामिदं ग्रंथं वैद्यनाथोऽभ्य
पूरयत् ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञधर्मशास्त्रपारावारीणतत्सदि
महात्मजश्रीरामभट्टसूनुना वैद्यनाथेन रचितायां काव्यप्रकाशोदाहरणचं
द्रिकायां दशम उल्लासः ॥ शुभम् ॥

नं. ५९९

नं. १६०

अथ्यंग भ्रः प रतो लि
स र्चा प त्रानि नी त्ता क श्रीभ्र मात
बदि.
दिप्रा त संवत्ता पत्र होरव नं क्ष त माहि
२३
पत्रा सम्पत्ह १६० हे रव्या नोव
ज्ञानी साभ.